ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ

ਲੇਖਕ

ਸ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ

ਸੋਧਕ

ਡਾ. ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ
(ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ),
ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ

ਸਕੱਤਰ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ

(ਸ. ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ)

ਪਹਿਲੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੯੪੭
ਨਵੀਂ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਐਡੀਸ਼ਨ ਨਵੰਬਰ ੧੯੯੮ ੫੦੦੦

ਨਵੀਂ ਸੋਧੀ ਹੋਈ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ ਦਸੰਬਰ ੨੦੦੦ ੫੦੦੦

ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ

ਗੋਲਡਨ ਆਫਸੈਟ ਪ੍ਰੈਸ (ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ)
ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਰਾਮਸਰ ਸਾਹਿਬ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਤਤਕਰਾ

* * *

300 ਸਾਲਾ ਖਾਲਸਾ ਦਿਨ ਤੇ 300 ਕਿਤਾਬਾਂ

ਦਸਵੇਂ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਖਾਲਸਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੇ ੩੦੦ ਸਾਲਾ ਸਮਾਗਮ ਦੇ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਨੇ ੩੦੦ ਕਿਤਾਬਾਂ ਰਿਲੀਜ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਲੜੀ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਨਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਵਾਉਣਾ ਸ਼ਾਮਿਲ ਸੀ ਉੱਥੇ ਉਹ ਵੱਡਮੁੱਲੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣਾ ਵੀ ਸੀ ਜੋ ਦੁਰਲੱਭ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਹਨ। ਹਥਲੀ ਕਿਤਾਬ ਇਸ ਲੜੀ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਹੈ।

ਸ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਪੰਜਾਬੀ ਅਦਬ ਦੀ ਜਾਣੀ ਪਹਿਚਾਣੀ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ, ਚਿਤਰਕਾਰੀ, ਸੰਗੀਤ ਅਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ਨ ਵੀ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਜਾਣੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲਿਖਤਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਇਲਮ ਦਾ ਮੇਲ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਸਿੱਖ ਵਿਦਵਾਨ ਗਿ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਨ। ਸ: ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਆਪ ਦੇ ਨਗੜਦਾਦਾ ਸਨ।

ਜਿੱਥੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਪੰਥ ਦੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਾਰੇ ਖੋਜ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਅਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਉੱਥੇ ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਬਾਰੇ ਦੁਰਲੱਭ ਤੇ ਕੀਮਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਚੋਣਵੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਐਡੀਸ਼ਨ ਛਾਪ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਉਣਾ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅਤੇ ਧਰਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਮੇਟੀ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੈ।

ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਪਾਠਕ ਇਸ ਕਿਤਾਬ (ਜੋ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਵਿਚ ਛਾਪੀ ਗਈ ਹੈ) ਤੋਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਲਾਭ ਉਠਾਉਣਗੇ। ਆਉਂਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਇਸ ਸੀਰੀਜ਼ ਵਿਚ ਹੋਰ ਵੀ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ

(ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਟੌਹੜਾ)

ਐਮ. ਪੀ.

ਪ੍ਰਧਾਨ

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨ ਦੇ ਸੱਚੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ, ਸਿੱਖੀ ਆਦਰਸ਼ ਦੇ
ਨਮੂਨੇ, ਕਲਚਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਆਰਟ ਦੇ ਰਖਵਾਲੇ,
ਪੰਥ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ
ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ—
ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਅੱਲ੍ਹੜ ਬੱਚੇ
—ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ
ਵੱਲੋਂ

ਪੇਸ਼ਕਾਰੀ

ਮੈਂ ਤੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਐਸਕੀਮੋ ਸਮਾਇਲ" ਵਿਚ ਇਕ ਨਜ਼ਮ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲਫਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਸੀ :

ਮੈਂ ਰੋਜ਼ ਸਿੱਪੀਆਂ 'ਚੋਂ ਮੋਤੀ ਲੱਭਦਾ ਹਾਂ
ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੁਸੀਨ ਦੇ ਗਲੇ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਬਣਾ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ...

ਮੈਨੂੰ ਸਿੱਪੀਆਂ 'ਚੋਂ ਮੋਤੀ ਲੱਭਣਾ, ਰੱਦੀ ਵਿਚੋਂ ਕੀਮਤੀ ਕਾਗਜ਼ਾਤ ਲੱਭਣਾ ਅਤੇ ਪਰੇਸ਼ਾਨ ਲੋਕਾਂ 'ਚੋਂ ਫ਼ਨਕਾਰ ਲੱਭਣਾ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਪੰਜਾਬੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਬੜੀਆਂ ਵਧੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ੧੮੭੫ ਤੋਂ ੧੯੪੭ ਤੱਕ, ਤਕਰੀਬਨ ਪੰਝੱਤਰ ਸਾਲ ਤੱਕ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਪੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਅੱਜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਦੁਰਲੱਭ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਅਦਬ ਦੇ ਕੀਮਤੀ ਮੋਤੀ ਸਨ।

ਸ: ਹਰਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਰੂਪ ਦੀ ਕਿਤਾਬ "ਸਿੱਖ ਤੇ ਸਿੱਖੀ" ੧੯੪੭ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਛਪੀ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਇਕਵੰਜਾ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਹੇਠਲੀ ਉਤਲੀ ਆਈ। ਸ: ਰੂਪ ਵੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਧਾਰਮਿਕ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਛਾਪਣ ਵਾਲੇ ਪਬਲਿਸ਼ਰ ਘਟ ਗਏ। ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਕਮਰਸ਼ਲ ਕਿਤਾਬਾਂ ਛਾਪਣ ਤੱਕ ਮਹਿਦੂਦ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਫਿਰ ਵੀ ਕਦੇ ਨਾ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕੀਮਤੀ ਕਿਤਾਬ ਛਪਦੀ ਰਹੀ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚਲੇ ਲੇਖਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਵੇਂ ਕਈ ਲੇਖ ਪੁਰਾਣੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਅਜੇ ਵੀ ਨਵੇਂ ਹੀ ਜਾਪਦੇ ਸਨ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੁਧਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਸੁਧਾਈ ਬੋਲੀ ਦੀ, ਗਰੈਮਰ ਦੀ ਅਤੇ ਵਿਚਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਤੇ ਤਰੀਕੇ ਦੀ ਵੀ ਪਰ ਕੁਝ ਲੇਖ ਤਾਂ ਚੋਖੀ ਕੱਟ-ਵੱਢ ਮੰਗਦੇ ਸਨ। ਇਕ ਅੱਧ ਲੇਖ ਤਾਂ ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਵਾਸਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਵਕਤ ਅਤੇ ਮਿਹਨਤ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਸੀ ਮੈਂ ਕੰਮ ਨੂੰ ਹੱਥ ਤਾਂ ਪਾ ਬੈਠਾ ਪਰ ਰੁਝੇਵਾਂ ਵਧੇਰਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਅਖ਼ੀਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤਕੜਾ ਕਰ ਕੇ, ਬਾਕੀ ਕੰਮ ਰੋਕ ਕੇ, ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਵਰਕੇ ਤੋਂ ਸੋਧਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ। ਕਈ ਜਗਾਹ ਤੇ ਬੜਾ ਔਖਾ ਹੋਣਾ ਪਿਆ। ਜੀਅ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਲੇਖਕ ਦੀ ਸੋਚ ਕਾਇਮ ਰੱਖਾਂ ਪਰ ਉਹ ਵਕਤ ਤੋਂ ਖੁੰਝੀ ਜਾਪਦੀ ਸੀ। ਜ਼ਮਾਨਾ, ਪੰਥ, ਵਕਤ, ਅਦਬ ਤੇ ਸਾਰਾ ਕੁਝ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਇਕਵੰਜਾ ਸਾਲ ਅੱਗੇ ਚਲੀ ਗਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਮੈਥੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਹਨਤ ਕਰਵਾਈ ਪਰ ਸ਼ੁਕਰ ਹੈ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਦਾ ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸੇਵਾ ਪੂਰੀ ਕਰਵਾ ਲਈ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਬੜੇ ਕੀਮਤੀ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਲੇਖ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਬਾਰੇ ਉਂਗਲਾਂ 'ਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਲੇਖ ਤਾਂ ਹਰਗਿਜ਼ ਨਹੀਂ ਲਿਖ ਸਕਦੇ। ਮੈਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨੂੰ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਤੇ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਬਾਰੇ ਜ਼ਰਾ ਮਾਸਾ ਹੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੇਖਾਂ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਬੜਾ ਕੁਝ ਸਿੱਖਿਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਬੜੀ ਕੀਮਤੀ ਸਮੱਗਰੀ ਭਰੀ ਪਈ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਨ ਮਗਰੋਂ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕਿੱਡੇ ਵੱਡੇ ਇਲਮ ਤੋਂ ਨਾਵਾਕਿਫ਼ ਸਾਂ।

ਇਸ ਕਿਤਾਬ ਦੀ ਛਪਾਈ ਕਦੇ ਨਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਮਦਨਜੀਤ ਕੌਰ ਇਸ ਦੀ ਕਾਪੀ ਉਧਾਰ ਨਾ ਦੇਂਦੇ। ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁਕਰਗੁਜ਼ਾਰ ਹਾਂ।

ਹਰਜਿੰਦਰ ਸਿੰਘ ਦਿਲਗੀਰ
ਡਾਇਰੈਕਟਰ
ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਰੀਸਰਚ ਬੋਰਡ ਤੇ
ਸਿੱਖ ਰੈਫ਼ਰੈਂਸ ਲਾਇਬਰੇਰੀ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

੯-੯-੧੯੬੯

ਬਾਬੇ ਕੇ ਬਾਬਰ ਕੇ ਦੋਊ ॥ ਆਪ ਕਰੇ ਪਰਮੇਸਰ ਸੋਊ ॥

[ਦਸਮ ਗ੍ਰੰਥ]

ਕਈ ਵਾਰ ਮੁਸੱਵਰ ਕਾਲੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਚਿੱਟਾ, ਪੀਲੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨੀਲਾ, ਇਕ ਦਮ ਦੂਸਰੇ ਰੰਗ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰਾ ਰੰਗ ਲਾ ਕੇ, ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰੰਗੀ ਹੁਨਰ ਦਾ ਮਾਸਟਰ ਮੁਸੱਵਰ ਰੌਰਕ ਸਾਡੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵਿਚ ਵੱਸਿਆ ਹੈ। ਓਹ ਕਈ ਵਾਰ ਅੱਗ ਦਾ ਸੀਨ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਦੇ ਕੇ, ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋਤੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਕਾਲਾ ਕਰਕੇ ਅੱਗ ਦੀ ਚੋਖੀ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਈਕਣ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ ਵਾਸਤੇ, ਓਹਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਨਖਿੱਧ ਸੁਭਾ ਦਾ ਬੰਦਾ ਲਿਆ ਖਲਿਹਾਰਦਾ ਹੈ। ਕੈਦੋ ਲੰਙੇ ਤੋਂ ਵਾਰਸ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਏਹੋ ਕੰਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰਮੇਸ਼ਰ ਵੀ ਮਹਾਨ ਹੁਨਰਕਾਰ ਹੈ। ਦਿਨ ਦੀ ਬਰਕਤ ਦੱਸਣ ਲਈ ਰਾਤ ਬਣਾਈ ਸੁ। ਅੱਖੀਆਂ ਦੀ ਕਦਰ ਪਵਾਉਣ ਲਈ ਅੰਨ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜਨਮ ਦਿੱਤਾ ਸੁ। ਗੱਲ ਕੀ, ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਾਲ ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੀ ਕਦਰ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦੀ, ਬਾਬਰ ਕਿਆਂ ਕਰ ਕੇ, ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਕੀ, ਮਨੁੱਖਤਾ 'ਤੇ ਰੰਗਣ ਚੜ੍ਹੀ ਹੈ।

ਬਾਬਰ ਆਇਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਚੱਕੀ ਪੀਹਣੀ ਪਈ। ਜਿਸ ਇਨਸਾਨ ਨੇ ਲੋਕ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਸੀ, ਅੱਜ ਬੇਦੋਸ਼ਾ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਚੱਕੀ ਪੀਹ ਰਿਹਾ ਹੈ ਏ ਕਲਾਸ ਨਹੀ ਮੰਗੀ, ਕੋਈ ਰਿਆਇਤ ਨਹੀਂ ਲੋਚਦਾ, ਮਰਦਾਨੇ ਤੋਂ ਚਾਰ ਪਰਾਗੇ ਨਹੀਂ ਕਢਾਏ, ਹਸੂੰ ਹਸੂੰ ਚਿਹਰੇ ਆਪ ਹੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਪਾਪ ਦੀ ਜੰਞ ਚੜ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਅੰਨ੍ਹੀ ਪਈ ਹੋਈ ਸੀ; ਕਿਸ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ? ਡੋਰਿਆਂ ਅੱਗੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਦਾ ਰਾਗ ਗਊਂਕੇ ਕੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸੀ ? ਹਾਂ, ਆਪ ਨੇ ਓਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, ਜਿਹੜਾ ਵੇਖਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਨੂੰ ਸੁਣਾਇਆ, ਜਿਹੜਾ ਸੁਣ ਸਕਦਾ ਸੀ।

ਪਾਨੀ-ਪੱਤ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਇਬਰਾਹੀਮ ਲੋਧੀ ਨੇ ਲੰਬੀ ਪਈ ਇੱਟ ਦੇ ਵਾਂਗ ਫ਼ੌਜ ਖਲਿਹਾਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬਰ ਹੋਰਾਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਤਾਈ ਕਰਕੇ, ਪਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਰਣ ਸਾਂਭ ਲਿਆ ਤੇ ਦਗੜ-ਦਗੜ ਕਰਦੇ ਦਿੱਲੀ 'ਤੇ ਜਾ ਝੰਡਾ ਗੱਡਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਦਰਿਆ-ਮੈਦਾਨ ਭਾ ਗਏ। ਆਪਣਾ ਘਰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਨਿੱਤ ਦੇ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ। ਓਧਰ ਬਾਬਰ ਨੇ ਰਾਣਾ ਸਾਂਗਾ ਵਗੈਰਾ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, ਰਾਜ ਵਧਾਇਆ, ਏਧਰ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਮਜ਼ੋਰੀ, ਬੇਅਣਖੀ ਤੇ ਝੂਠ ਦੇ ਔਗੁਣ ਦੱਸ, ਖ਼ਲਕਤ ਦਾ ਸੁਭਾ ਉਸਾਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਆਹਰੇ ਲੱਗ ਗਈਆਂ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਾਬਰ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠਾ। ਸ਼ੇਰ ਸ਼ਾਹ ਸੂਰੀ

ਨੇ ਅੱਗੇ ਲਾ ਲਿਆ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੱਸ-ਨੱਸਾ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਆਇਆ। ਬਿਆਸ ਟੱਪਿਆ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੱਲ ਗਿਆ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਮਗਨ ਸਨ। ਹੁਮਾਯੂੰ ਨੂੰ ਵਹਿਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਨਕਦਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਮਿਆਨੋਂ ਤਲਵਾਰ ਧੂਹ ਲਈ। ਦੂਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ "ਚੱਲਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚੱਲੀ ਨਹੀਂ। ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਲੈਣ ਵਾਸਤੇ ਤੂੰ ਅੜਿਆ ਨਹੀਂ। ਬੇਮਤਲਬੀ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਹੈ, ਬਹਾਦਰੀ ਨਹੀਂ।" ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਗੱਲ ਤਾਂ ਕੀਤੀ, ਜੇ ਬਾਬਰ ਕੇ ਬੇਸੁਰੇ ਸਿਰ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹ ਆਏ। ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰ ਤਾਂ ਲਿਖੇ ਗਏ, ਜੇ ਬਾਬਰ ਕਿਆਂ ਲੋਹਾ ਚਮਕਾਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਚਿੱਟੇ ਰੰਗ ਦੀ ਉੱਜਲਤਾਈ, ਤਾਂ ਵਾਹਵਾ ਚਮਕੀ, ਜੇ ਕਾਲਖ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਸੁਘੜ ਸਿਆਣਾ ਸੀ। ਓਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ, ਜੇ ਰਈਅਤ ਸੁਖੀ ਰਹੇ, ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਸੁਖੀ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੁਰ ਉਤੇ ਚਲਦਾ ਸੀ। ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦੇ ਵੀ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਖੜਾ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਗੁਰੂ ਕਿਆਂ ਦੇ ਲੰਗਰਾਂ ਵਿਚ ਵਰਨ-ਭੇਦ ਤਿੱਤਰ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਇਕ ਜਮਾਤ ਬਣਨ ਲੱਗ ਪਈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਉਪਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਖਿੱਝ ਉਠਿਆ। ਓਸ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਾਫ਼ੀ ਲਿਖਿਆ। ਓਹਨੇ ਉਪਰਲਿਆਂ ਗੁਰੂਆਂ ਵੱਲ ਭੈੜਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਠ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਜਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਗ਼ਰੀਬ ਇਕ ਅਵਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਮੰਗਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮੰਗਾਂ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣਾ ਗ਼ਰਜ਼ੀ ਭੰਡਾਰਾ ਖਾਲੀ ਹੁੰਦਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗ਼ਰੀਬ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਉੱਚੇ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਜਮਾਤ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਦੂਜਾ ਹਰ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ ਹੈ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦਾ ਭੇੜ ਹੋਇਆ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਵਿਓਂਤਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ। ਚੱਕੀ ਪੀਹਣ ਤੋਂ, ਤੱਤੀ ਲੋਹ, ਤੇ ਰਾਵੀ ਵਿਚ ਰੋੜ੍ਹਨ ਤੱਕ ਗੱਲ ਪੁੱਜ ਗਈ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਭਾਣੇ 'ਕੁਫ਼ਰ' ਦੀ ਦੁਕਾਨ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਭੋਲੇ ਨੂੰ 'ਕੁਫ਼ਰ' ਤੇ 'ਸੱਚ' ਦੇ ਅਰਥ ਆਉਂਦੇ ਨਹੀਂ ਸਨ। 'ਸੱਚ' ਅਕਾਸ਼ ਜਿੰਨਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਮੋਰ ਜਿਨੀ ਵੀ ਉਡਾਰੀ ਨਾ ਲਾ ਸਕਿਆ। ਸੱਚ ਦਾ ਝਲਕਾਰ ਹੀ ਡਿੱਠਾ, ਉਹਨੂੰ ਹਿੱਕ ਵਿਚ ਨਾ ਸੰਭਾਲਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਇਕ ਪਾਸਾ ਹੀ ਦਿੱਸਿਆ, ਓਹਨੂੰ ਮਨੁਖਤਾ ਗਰੀਬਾਂ ਵਿਚ ਨਾ ਦਿਸੀ। ਮਨੁੱਖਤਾ ਸ਼ਾਇਦ ਉਹਨੂੰ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਸੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਇਨਸਾਫ਼ ਦਾ ਸੰਗਲ ਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸੰਗਲ ਵੀ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਦਾ ਚੋਜ ਸੀ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੂੰ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਦੀ ਭੁੱਖ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਮਾਣਸ ਖਾਣੀ ਆਦਤ ਆ ਗਈ। ਸਾਨੂੰ ਇਹ ਖੋ ਬੁਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀਂ। "ਬਦ ਤੋਂ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਬਦੀਓਂ ਮੂੰਹ ਭੁਵਾਂਦੇ ਨੇ"। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦੀ ਬੁਰੀ ਲੱਗਣੀ

ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਨਾਲ ਪੈਂਤੜਿਓਂ ਖਿੜਕ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੈਦ ਵੀ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੇਲ ਵੀ ਰੱਖਿਆ ਪਰ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਗ਼ਰੀਬ-ਪਿਆਰ ਨਾ ਛੱਡਿਆ । ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਸਮਝਕੇ ਨਹੀਂ, ਦੁਖੀ ਜਾਣ ਕੇ ਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸ਼ਾਹ ਜਹਾਨ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਖੜਕਾਇਆ । ਸਤਵੇਂ ਗੁਰਦੇਵ ਵੇਲੇ ਠੰਢ ਪਈ ਰਹੀ। ਹਾਂ, ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਸਾਹਵੇਂ, 'ਮਿਟੀ ਮੁਸਲਮਾਨ' ਦੀ ਥਾਂ 'ਮਿੱਟੀ ਬੇਈਮਾਨ' ਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਾਬੇ ਕੇ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ ਕਿ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹੀਅਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਮਾਅਨੇ ਬਦਲੇ ਗਏ ਹਨ । ਰਾਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਸਜ਼ਾ ਮਿਲੀ ਕਿ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਮੱਥੇ ਨਾ ਲਗਣ ।

ਬਾਬਰ ਕਿਆਂ ਨੌਵੇਂ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤਾ। ਕਸੂਰ ਸੀ ਧਰਮ ਦਾ ਇਨਸਾਫ਼ ਮੰਗਣ ਦਾ। ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕੱਟੜ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਏਕੇ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਕੁਹਾਇਆ ਸੀ । ਕਾਜ਼ੀਆਂ ਮੌਲਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਹੁਣ ਓਸ ਨੂੰ ਕੱਟੜ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬਣਨਾ ਪੈ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਸੁੰਦਰ ਲਾਲ ਜੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ *'ਭਾਰਤ ਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ' ਕਿਤਾਬ ਲਿਖੀ ਹੈ। ਓਹ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦੀ ਬੜੀ ਵਕਾਲਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਅਦੂਰ-ਦਰਸ਼ੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦਿਸਿਆ । ਹਾਂ, ਅਜਿਹੇ ਕੱਟੜ ਆਲਮਗੀਰ ਨੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲਾਈ । ਜੰਗ ਹੋਏ, ਦੋਨਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ । ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ। ਸਮਝੌਤਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਚਿੱਠੀ ਦਾ ਜਵਾਬ 'ਜ਼ਫ਼ਰ ਨਾਮੇ' ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਦਿੱਤਾ। ਦਸਮੇਸ਼ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸੀ । ਜੋ ਗੱਲ ਤਲਵਾਰ ਨੇ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਕਲਮ ਕਰ ਗਈ। ਓਹਨੂੰ ਸਮਝਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੁਰਾਈਆਂ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਵਧਾਣ ਵਧਿਆ ਹੈ । ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣੀ ਸੀ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਆਲਮਗੀਰ ਨੂੰ ਮੌਤ ਨੇ ਦਬਾ ਲਿਆ । ਆਲਮਗੀਰ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ ਦਾ ਰੌਲਾ ਪਿਆ । ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਅਰਜ਼ ਮੰਨ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ। ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਕੌਲੋਂ ਫਿਰਨ ਲੱਗਾ । ਦਸਮੇਸ਼ ਨੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਸਿੰਘ ਸਜਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲ ਘੱਲ ਦਿੱਤਾ। ਬੰਦਾ ਜਰਨੈਲ ਸੀ । ਬਾਬਰ ਕਿਆਂ ਨੂੰ ਚਣੇ ਚਬਾਏ। ਹੁਣ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣਾ ਸਿੱਖਿਆ। ਦੋਵੇਂ ਤਾਕਤਾਂ ਢਹਿੰਦੀਆਂ-ਢਾਂਹਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ। ਅੰਤ ਵਧੀਕੀਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੀਵੇਂ ਹੋਏ । ਅੱਤ ਕਈ ਵਾਰ ਆਤਮ-ਘਾਤ ਕਰ ਬਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਬਾਬਰ ਕਿਆਂ ਨਾਲ ਇਹੋ ਹੋਈ ਤੇ ਸਾਂਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪਤੇ ਦੀ ਗੱਲ ਆਖੀ :-

ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਜ਼ਹਿਰ ਪਿਆਲੇ ਪੀਤੇ ।
ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਕੀਤੇ ।

---

* ਇਹ ਕਿਤਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੁੱਕਣ-ਮੀਟੀ ਖੇਡਦੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਜ਼ਬਤੀ, ਕਦੇ ਜ਼ਬਤੀ ਦਾ ਆਰਡਰ ਮਨਸੂਖ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦੇ ਧਿਆਨ ਯੋਗ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਕੋਈ ਨਿੱਗਰ ਘਟਨਾ ਨਹੀਂ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਕਵੀ ਦਾ ਚੋਖਾ ਹੱਥ ਹੋਵੇ। ਉਂਞ ਵੀ ਕਵਿਤਾ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਿੱਸੇ ਘੱਟ ਹੀ ਆਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਆਈ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਲ ਕਿਸੇ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ। ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਲਿਖੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਹਲੂਣਾ ਦੇ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਦੌਰ, ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚੱਲਿਆ ਹੈ, ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਬੂਟਾ ਲੱਗਾ ਹੀ ਸੀ, ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਇਹਦੀ ਛਾਂ ਨਾ ਮਾਣੀ।

ਪੰਜਾਬੀ ਕਵਿਤਾ ਨੇ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਚੜ੍ਹਾਇਆ, ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਕਵੀ ਇਕ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਹੋਵੇ।

ਹੁਣ ਦੇਸ ਤੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਅਜਾਈਂ ਜਾ ਰਹੇ ਸੁਆਸ, ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਲਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਮਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਵਾਇਤਾਂ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਵਕਤ ਆਪਣੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੀਆਂ ਨੀਹਾਂ ਭਰਨ ਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਿਤਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਵੀਰ ਸਾਡੀਆਂ ਲੀਹਾਂ 'ਤੇ ਚੱਲਣ ਤਾਂ ਸਵਾਦ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਫੜ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅਸੀਂ ਹੀ ਕਲਮਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਸੁੱਤਿਆਂ ਨੂੰ ਜਗਾਈਏ, ਤਾਂ ਮਜ਼ਾ ਹੈ।

ਸਾਡਾ ਹੱਕ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪਣੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ, ਸਖੀਆਂ, ਦਾਤਿਆਂ, ਫਕੀਰਾਂ, ਪੀਰਾਂ ਦੇ ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਘੀਆਂ ਹਸਤੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇਵੀਏ। ਤਸ਼ਬੀਹਾਂ ਤੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੀਏ, ਇਹ ਮਸਾਲਾ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ ਕਿ ਏਧਰ ਧਿਆਨ ਦੇਣ। ਇਹ ਸਿੱਖੀ ਰੰਗਤ ਨਹੀਂ ਕਹਾ ਸਕਦੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਦਾ ਅਮੁੱਲਾ ਖਜ਼ਾਨਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਸਾਰੇ ਵਰਤ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਜਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਿਸਟਰੀ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਪੀਲ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝਾ ਹੀਰੋ ਬਣਾਇਆ ਹੈ :-

'ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ,
ਬੰਨ੍ਹ ਸ਼ਸਤਰੀਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜ ਦਿੱਤੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ,

ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਚੋੜ ਦਿੱਤੇ ।
ਦੁੱਲੇ ਭਟੀ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਵੀ ਦੇਂਦਾ ਹੈ—
'ਦੁੱਲੇ ਭੱਟੀ ਨੂੰ ਗਾਂਵਦਾ ਜੱਗ ਸਾਰਾ ।'

ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਦਾ ਨਾਂ ਲੀਤਿਆਂ, ਕਈ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਰਕੂ-ਚੀਕ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਕਲਮ ਰਾਹੀਂ ਮਹਿਸੂਸਣ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਇਕੋ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਵੀ ਹੀ ਸੀ । ਸਿੱਖ ਜਰਨੈਲ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਮੁਸਲਿਮ ਵੱਸੋਂ ਉੱਤੇ ਉਹਨੇ ਕੋਈ ਕਹਿਰ ਨਹੀਂ ਗੁਜ਼ਾਰੇ । ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ ਸਰਹੱਦ ਦਾ ਡਰ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਓਥੇ ਕੋਈ ਵੀ ਹੁੰਦਾ, ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਪੈਣਾ ਸੀ । ਨਿੱਤ ਦੇ ਭੂਏ ਹੋਏ ਲੋਕ, ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਹੜੱਪਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ । ਏਧਰ ਹੁਣ ਹੋਰ ਜ਼ਮਾਨਾ ਸੀ । ਇੱਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਆ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਜੋ ਕੁਝ ਕਰਦਾ ਸੀ, ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਲਈ ਕਰਦਾ ਸੀ । ਨਲੂਆ ਬੀਰ ਸਾਡਾ ਸਾਂਝਾ ਬਹਾਦੁਰ ਹੈ, ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਅਣਖੀਲਾ ਜਰਨੈਲ ਹੈ । ਜਿੱਥੇ ਕਿਤੇ ਉਪਕਾਰੀ ਜੋਧਾ ਦਿਖਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਓਥੇ ਅਸੀਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦਾ ਨਾਂ ਬੜੇ ਆਦਰ ਸਤਿਕਾਰ ਤੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ।

ਸਾਂਝੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀ । ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਬੜੇ ਚਾਅ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿੱਖ ਕਵੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਤੇ ਕਵੀ ਕਾਦਰ ਯਾਰ ਸੋਹਣਾ ਰਾਹ ਬਣਾ ਗਏ ਹਨ, ਪਰ ਅਸੀਂ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਪੈਣਾ ਫਿਰਕੂ-ਪੁਣਾ ਸਮਝ ਰਹੇ ਹਾਂ।

ਜਿਹੜੇ ਦੇਸ ਲਈ ਜਿੰਦਾਂ ਘੁਮਾ ਗਏ ਹਨ, ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਸਾਂਝੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਚਮਕਾਉਣ ਲਈ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਡਾਕਟਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ ਕੁਝ ਘੱਟ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਜਿਥੇ ਡਾਕਟਰ ਜੀ, 'ਨਾਨਕ' 'ਰਾਮ ਤੀਰਥ' ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਆਪਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕਦੀ ਭੁਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਲੁਟੇਰੇ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਪੰਜਾਬੀ ਧੜ ਲੜਦਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਇਕਬਾਲ ਨੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਸੀ ? ਦੇਸ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਚਾਹੁਣ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਸਭਰਾਵਾਂ ਤੇ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਅੱਖੀਉਂ ਪਰੋਖੇ) ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ? ਕੁਝ ਕਸੂਰ ਸਿੱਖ ਸਿਆਣਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਹੈ । ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਅਮੋਲਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ, ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਕਹਿ ਕੇ, ਦਾਇਰਾ ਕੁਝ ਸੌੜਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਾਂ ।

ਕੀ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਸ ਦੇ ਦੋ ਚਾਰ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹਰ ਰਸ ਦੇ ਲਈ ਮਸਾਲਾ ਨਹੀਂ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ? ਕੀ ਕਰੁਣਾ ਰਸੀਆ ਕਵੀ, ਮਾਣਕਿਆਲੇ ਵਿਚ ਚੁੰਮ-ਚੁੰਮ ਕੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਸੁੱਟ ਦੇ ਹੋਏ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਢਾਹਾਂ ਮਾਰਦੇ ਸੁਣ ਕੇ, ਮੰਜਿਰ ਵਿਆਹੀਆਂ ਝੱਟ ਵਿਧਵਾ ਹੋਈਆਂ ਮੁਟਿਆਰਾਂ ਨਾਲੋਂ, ਵਧੇਰੇ ਦੁਖੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਤੇ ਕੀ ਲਿਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ?

ਕੀ ਰੁਦਰ ਰਸੀਆ ਕਵੀ, ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਤੀਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਦਿਖਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਤੇ ਕੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਜਿਗਰਾ ਦੇਣੀ ਤਕਰੀਰ ਨਹੀਂ ਸੁਣਾ ਸਕਦਾ ?

ਕੀ ਭਿਆਨਕ ਰਸੀਆ, ਚਮਕੌਰ ਦੇ ਪਰਲੋ-ਰੰਗੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਖਿੱਚ ਸਕਦਾ ?

ਕੀ ਹਾਸ ਰਸੀਆ, ਹਾਸ ਰਸ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਾਈਂ ਸੁਥਰੇ ਦੇ ਚੋਜ ਕਲਮ ਨਾਲ ਦਰਸਾਉਣ ਜੋਗਾ ਨਹੀਂ ?

ਕੀ ਵਿਭਤਸ ਰਸ ਵਾਲਾ, ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਿਚ ਟੁਲ ਰਹੀਆਂ ਤੇ ਕਈ ਡੱਕਰੇ ਹੋਈਆਂ ਪਈਆਂ ਗੋਰਿਆਂ ਤੇ ਪੂਰਬੀ ਭਈਆਂ ਦੀਆਂ ਮਿੱਝ ਤੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਲੱਥ ਪੱਥ ਲੋਥਾਂ ਦਾ ਸੀਨ ਨਹੀਂ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦਾ ?

ਕੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਸੀਆ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਸਾਹਿਬ ਰਾਮ ਕੁੰਵਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰਾਪੇ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਕੀ ਅਸੀਂ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਜੀ ਦੀ ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ?

ਕੀ ਅਸੀਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਬਰਫ਼ਾਂ ਜੰਮਿਆਂ ਪਰਬਤਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਣਾ, ਅਲੌਲਿਕ ਚਸ਼ਮਿਆਂ ਨੂੰ ਲੰਘਣਾ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆਂ ਜ਼ਹਿਰ ਮੋਹਰੀਆਂ ਅਕਾਸੀ ਤਵਾਜ਼ੀਰੀ, ਤੇ ਨੀਲਮੀ ਭਾਅ ਵਾਲੀਆਂ ਕੂਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਖਰੀ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਸੰਵਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ? ਗੁਰਦੇਵ ਦੀਆਂ ਅਦਭੁਤ ਜੋਗੀਆਂ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ, ਅਦਭੁਤ ਰਸ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਵਹਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ?

ਸੂਫ਼ੀਆਨਾ ਤੇ ਰੱਬੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੈ, 'ਹੀਰ ਸੋਹਣੀ' ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਨਵੇਂ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਵੀ ਥਾਂ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ "ਮਹਿਬੂਬਾ" ਕਹਿਣਾ, ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਸੂਤਰ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਜਿੰਨਾ ਟੀਕਾ ਕਰੀ ਜਾਈਏ, ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਤੋਂ ਕਈ ਤ੍ਰਹਿੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਇਹ ਰਸ ਸਮਝਦਾਰ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਘੱਟੇ ਕੌਡੀਆਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੁਲਾਉਂਦਾ; ਏਹ ਤਾਂ ਸਗੋਂ ਇਕ ਅਕਹਿ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਦੇਸ ਦਾ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਰਸ ਦਾ ਥਹੁ ਪਤਾ ਨਹੀਂ।

ਪੀਰ ਮੁਰੀਦ ਦਾ ਪਿਆਰ ਬੁਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਅਨਾਇਤ ਕਾਦਰੀ ਦਾ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਇਹ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਦ੍ਵੈਖ ਨਹੀਂ।

ਭਾਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਦਾ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਵੀ ਅਨੋਖਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਓਸ ਤੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਲਮ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਅਸੀਂ ਯਜ਼ੀਦ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨੌਂ ਸਾਲੇ ਬੱਚੇ ਕੰਵਰ ਪਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹੁਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਹੁ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਾਈ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਦੇ ਤਕਰੀਬਨ ਸੱਤ ਸੌ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ

ਲੜਾਈਓਂ, ਤੋਪਾਂ ਅੱਗੇ ਉਡਵਾ ਦਿੱਤਾ।

ਲੂਣ ਹਰਾਮੀਆਂ ਲਈ ਗੰਗੂ, ਰਾਜਾ ਤੇਜਾ ਸਿੰਹੁ ਤੇ ਇਹਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਲਾਲ ਸਿੰਹੁ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਹੁ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਹੁ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਹੁ, ਪੰਡਤ ਜੱਲਾ ਦਾ ਨਾਂ ਬਿਨਾਂ ਡਰ ਭਉ ਤੋਂ ਲੈ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਪਮਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਉਤਪ੍ਰੇਛਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੈਟਰ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗਿਣੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਗਾਂਹ ਜਾ ਕੇ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਲਿਆ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਸਾਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਮੂੰਹ ਫੇਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਪਰ ਏਹਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਯਕੀਨੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਰ ਦਰ ਘੁੰਮੀਏ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਖ਼ਿਆਲੀ ਸ਼ਾਇਰੀ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ "ਅਣਕਾ" "ਛਾਇਆ ਗ੍ਰਹਿਣੀ" ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਘੇਰਾ ਵੀ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਏਗਾ ਤੇ ਅਮਰ-ਪਾਊ ਰੰਗ ਆ ਜਾਵੇਗਾ।

* * *

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਉਪਕਾਰ

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਰਾ ਇਹੀ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦ ਨੂੰ, ਖ਼ੂਨੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਤੋਂ, ਜਿੰਦਾਂ ਹੂਲ ਕੇ ਬਚਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਨਿਰੇ ਜੋਧੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਦੇਸ ਵਾਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਸਿਖਾਈ।

ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਦੇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖਦਿਆਂ ਸੁਭਾ ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਖਿਆਲ ਕੀਤਾ। ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਬਣਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ। "ਸੁਣਿਐ ਅੰਧੇ ਪਾਵਹਿ ਰਾਹੁ" ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਈ। ਰੋਜ਼ ਦੋ ਵੇਲੇ ਦੀਵਾਨ ਸਜਦੇ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਰ ਵਰਨ ਦੇ ਲੋਕ ਇਕੱਠੇ ਬਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਹ ਗਲ 'ਤਜ਼ੁਕਿ-ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਆਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ। ਮੁਕਦੀ ਗੱਲ, ਗੁਰੂਆਂ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹਿਣਾ ਸਿਖਾਇਆ। ਵਾਕ ਵੀ ਹੈ :-

'ਮਿਲਬੇ ਕੀ ਮਹਿਮਾ ਬਰਨਿ ਨ ਸਾਕਉ'

ਉਪਰਲੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦੀ ਆਪਾ–ਵਧਾਊ ਬਿਰਤੀ ਤੇ ਨੀਵੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਦੀ ਆਪਾ-ਘਟਾਊ ਬਿਰਤੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਸਭ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਖਾਣ ਪੀਣ ਵੇਲੇ ਪੰਗਤਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਲੱਗਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਲੰਗਰਾਂ ਤੋਂ ਛੋਹ ਉਡਾਉਣ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਕੰਮ ਲਿਆ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਰਨ ਜ਼ਾਤ ਦੇ ਖਿਲਾਫ ਭਰ ਕੇ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖੇ ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਕਿਹਾ ਤੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਦੱਸਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਛੋਹ-ਛਹ-ਛਾਹ ਦਾ ਭਰਮ ਕਾਫ਼ੀ ਮਿਟਿਆ। ਦੇਸ ਉੱਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਉਪਕਾਰ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਇਕ ਮੁੱਠ ਹੋਏ ਤੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਜਾਣ ਕੇ, ਜਦ ਦੇਸ ਤੇ ਭੀੜ ਬਣੀ, ਅਸੀਂ ਤਲੀਆਂ 'ਤੇ ਸਿਰ ਰੱਖੀ ਰਣ ਵਿਚ ਗੱਜੇ। ਛੋਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪਾਲੇਟਿਕਸ ਸਿੱਧਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਛੋਹ ਦੂਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਬਣਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੇਸ ਵਿਚ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦਾ ਰੰਗ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕੀਤਾ। ਸੋ ਪਹਿਲਾ ਉਪਕਾਰ ਵਰਨ-ਭੇਦ ਗਵਾਉਣਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਹਿੱਤ ਵਧਿਆ।

ਦੂਜਾ ਉਪਕਾਰ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੀ। ਗੁਰਦੇਵ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇ ਕੇ, ਫੇਰ ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਨਿਬੇੜਦੇ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਸਿਆਸਤਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੂਝ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਠਾਉਣਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਆ ਕੇ ਸੁਖ ਦੇ ਰਾਹ ਕੱਢੋ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਸਭ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਗਾਂਹ ਰਿਹਾ, ਸਿਰਫ਼ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਦੇ ਸਿਰ ਸਦਕੇ।

ਹੋਰ ਸੂਬੇ ਉੱਦਮ ਮਣਸ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਆਪ ਤਾਂ ਨਾ ਉੱਠੇ, ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਉੱਠਣ ਕਰ ਕੇ ਬਚੇ ਰਹੇ।

ਤੀਜਾ ਉਪਕਾਰ ਅਸਾਂ ਬਹੁਤਿਆਂ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੂਝ ਹੋ ਗਈ, ਬੇਇਲਮਿਆਂ ਪੱਲੇ ਕੁਝ ਪੈਂਦਾ ਗਿਆ। ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਤੁਰੇ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪੈਰ ਜੰਮਦੇ ਗਏ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਲਈ ਹੋਰ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕੀਤੀ, ਅਦਬ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕਰਾਇਆ। ਇਲਾਕੇ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦਾ ਵਿਤਕਰਾ ਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਅਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ, ਉਸ ਵਾਸਤੇ ਹਰ ਹੀਲਾ ਕਰਦੇ ਸਾਂ। ਅਸਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚਾਰੇ, ਸਗੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਜਿਹੇ ਖਿਆਲ ਸਨ, ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਭਗਤ ਵੱਖੋ-ਵੱਖ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਨ ਤੇ ਵੱਖਰੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵੀ ਸਨ। ਅਸਾਂ ਹਰ ਥਾਂ ਦੇ ਬੰਦੇ ਵਾਸਤੇ ਮਸਾਲਾ ਇੱਕਠਾ ਕੀਤਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਭਾਰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਮਝਿਆ। ਚੌਥਾ ਉਪਕਾਰ ਸਿੰਘ ਬਾਣਾ ਸਜਾ ਕੇ ਦੇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਸੁਧਾਰੀ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ੁਦਾਈ ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰ ਸਾਂ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਅਜਿਹਾ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ, ਜੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਕੇ ਦੁੱਖਾਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰਦੇ, ਤਾਂ ਨਾ ਅਸੀਂ ਰਹਿੰਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਰਹਿਣੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਅਸਾਂ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤੇ। ਜਦ ਦੇਸ ਉੱਤੇ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦੇ ਤਾਂ ਕੁਝ ਜਿਗਰੇ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਅੱਗਾਂਹ ਆ ਖਲੋਂਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਤੇ ਮਣਕਿਆਂ ਵਾਂਗ ਤਰਤੀਬ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਉਹ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅੜਦੇ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਸਦਕਾ ਆਮ ਖ਼ਲਕਤ ਬਚ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੱਖਰਾ ਰੂਪ ਨ ਧਾਰਦੇ ਤਾਂ ਫ਼ਰੁੱਖਸੀਅਰ ਵੇਲੇ ਏਨੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਣੀ, ਜਿੰਨੀ ਕਿ ਹੋਈ।

ਪੰਜਵਾਂ ਉਪਕਾਰ, ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਵੇਲੇ ਅਸਾਂ ਦਿਖਾਇਆ ਕਿ ਕਦੇ ਕਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰੜੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਿਰਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਜਾਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨਾਲ ਫ਼ੌਜ ਭਿੜਾ ਕੇ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ। ਇਹ ਵੀ ਦੱਸਿਆ, ਪਈ ਜਿਸ ਨੇ ਸਿਆਸਤ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਓਸ ਨੂੰ ਮੁਲਕ ਸੰਭਾਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਥਾਂ-ਥਾਂ ਠਾਣੇ ਬਹਾਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਮਤਲਬ ਇਹ ਕਿ ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਵੇਲੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਰਥ ਦੇਸ ਨੂੰ ਦੱਸੇ। ਛੇਵਾਂ ਉਪਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਝੰਡਾ ਲਾ ਕੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲ ਨ ਪਾਇਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦਾ ਮੁਲ ਪੈਂਦਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸੱਤਵਾਂ ਉਪਕਾਰ, ਜੋ ਕੌਮ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰੇ, ਦਾ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਉਪਕਾਰ ਮੰਨਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਤੇ ਹੋਰ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਕਵਿਤਾ, ਸੰਗੀਤ (ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ) ਤੇ ਤੀਸਰਾ ਹੁਨਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ, ਹਾਲੀ ਤੱਕ ਦਿੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਅਸਾਂ ਉਪਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੱਕ ਤੱਕ ਕੇ ਜੀਊਣਾ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਉਹ ਤਾਕਤ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਕਾਰਨਾਮੇ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਾਂ।

* * *

ਸਾਡਾ ਸਤਲੁਜ

ਸਤਲੁਜ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਦਰਿਆ ਹੈ। ਸਤਲੁਜ ਨਾਂ ਸੱਤਲੁਦਰ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ। ਏਹ ਇਕ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਦਸਦਾ, ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਰਮ ਆਉਂਦੀ ਸੂ। ਮੈਂ ਪੁਛਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨਾਲ ਆਰੀਆਂ ਕੀ ਕੀਤਾ ? ਤੂੰ ਕਿਧਰ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿਤਾ ? ਸੁਣ ਕੇ ਘੁੰਮਣ-ਘੇਰਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਵਾਂਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿਸੇ ਵਡੇ ਚਿੱਤ੍ਰਕਾਰ ਨੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਕਾਗਜ਼ ਉੱਤੇ ਮੂਰਤ ਵਾਹੀ ਹੋਵੇ। ਉੱਤਰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ, ਜਾਬਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਸਲੀ ਹਿੰਦੀ ਵਸਨੀਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਖ਼ਬਰੇ ਪਾਣੀ ਦੀ ਫੂਹੀ ਤਕ ਵੀ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਨ ਚੋਈ ਹੋਵੇ। ਨਿਤਾਣਿਆਂ ਦਾ ਕੌਣ ਸਾਥ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ? ਇਹ ਵੀ ਛੋਟਿਆਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹ ਘੱਤਦਾ ਹੈ। ਵੱਡਿਆਂ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਕੀ ਮਜਾਲ, ਰਤੀ ਭਰ ਹਿਲਾ ਸਕੇ। ਛੋਟਿਆਂ ਗ੍ਰੀਬੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਧੱਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਸ, ਆਰੀਆਂ ਨਾਲ ਏਹਦੀ ਦਾਲ ਗਲ ਗਈ। ਓਹਨਾਂ ਅਸਲੀ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਭਜਾਇਆ। ਦੋਵੇਂ ਜ਼ੋਰਾਵਰ ਇਕ ਦੂਏ ਉੱਤੇ ਡੁਲ੍ਹ ਪਏ। ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਗੁਣ ਸਾਂਝਾ ਸੀ, ਇਸ ਸਾਂਝ ਤੋਂ ਮਿੱਤਰਤਾ ਵਧੀ। ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਪਹਿਲੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾ ਕਰਨ ਕਰ ਕੇ ਝੁਰਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਨਵਿਆਂ ਨੂੰ ਇਕਾਂਤ ਵਿਚ ਬਹਾ ਕੇ ਪਛੋਤਾਵਾ ਲਾਉਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਰੀਆਂ "ਜ਼ੋਰ" ਵਾਲੇ ਸਾਂਝੇ ਗੁਣ 'ਤੇ ਯਰਾਨਾ ਰੱਖਿਆ। ਫੇਰ ਯਾਰ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਗੁਣ ਤੱਕੇ। ਹਰਿਆ ਭਰਿਆ ਮੈਦਾਨ ਡਿੱਠਾ, ਸੰਘਣੀਆਂ ਛਾਵਾਂ ਤੱਕੀਆਂ, ਠੰਢਾ ਨਿਰਮਲ ਪਾਣੀ ਪੀਤਾ। ਅਕਹਿ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਖੀ।

ਦਿਲ ਖਿਚਵੇਂ ਤੇ ਰੂਹ ਝੁਮਾਉਣੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਤੱਕਦੇ ਹੋਏ ਦਰਿਆ ਉੱਤੇ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ। ਏਹਦੀਆਂ ਤਰੰਗਾਂ ਨੇ ਮਨ-ਤਰੰਗ ਬਾਹਰ ਲਿਆਂਦੇ ਤੇ ਮੰਤਰ ਬਣੇ। ਏਹਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਤੋਂ ਰੂਹ ਨੇ ਮੌਜਾਂ ਮਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵੇਦ ਰਿਚਾਂ ਬਣੀਆਂ।

ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ, ਗ਼ਜ਼ਨੀ ਦਾ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਏਸ ਨੇ ਸੁਣਿਆ। ਮੁਲਕ ਦੇ ਬਾਕੀ ਦਰਿਆ ਭਰਾਵਾਂ ਵਾਂਗ, ਦੜ ਵੱਟ ਕੇ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਰਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਘੋੜੇ ਹਿਣਕਦੇ ਸੁਣੇ, ਪਰ ਰੋਕੇ ਨਾ। ਜ਼ੋਰਾਵਰਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਕਰਨਾ ਪਿਆ। ਨਿਕਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਠਾਉਂਦਾ ? ਹਿੰਮਤ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੀ ਰੱਬ ਵੀ ਮਦਦ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਹਨੇ ਬੇਤਾਕਤੇ ਹਿੰਦੀਆਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ ?

ਕੁਝ ਸਦੀਆਂ ਮਗਰੋਂ ਬਾਬਰ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਆਪਣੀ ਹਿੱਕ ਤੋਂ ਲੰਘਾਈਆਂ। ਲੋਧੀਆਂ ਤੋਂ ਹੀਰੇ ਜਿਹਾ ਹਿੰਦ ਭੰਗ ਦੇ ਭਾੜੇ ਜਾਂਦਾ ਤੱਕਿਆ, ਹੁਮਾਯੂੰ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਭਾਜੜ ਪੈਂਦੀ ਦੇਖੀ, ਪਰ ਅਮਨ ਭਰਿਆ ਅਕਬਰੀ ਰਾਜ ਵੀ ਡਿੱਠਾ।

ਰਾਵੀ ਕੰਢੇ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦਾ ਮਕਬਰਾ ਬਣਿਆ ਸੁਣ ਕੇ ਤੇ ਜਮਨਾ ਕੰਢੇ ਰੌਜ਼ਾ ਤਾਜ ਮਹੱਲ ਦਾ ਹਾਲ ਸੁਣ, ਉਦਾਸਿਆ ਨਾ, ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ "ਮੇਰੇ ਕੰਨੀ ਵਗਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚੀਕਾਂ ਨਹੀਂ ਪਾਈਆਂ।"

ਅਖ਼ੀਰ ਗੁਰੂ ਤੇਗ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ। ਮੁਖੋਵਾਲ ਦਾ ਨਾਂ 'ਚੱਕ ਨਾਨਕੀ' ਹੁੰਦਾ ਸੁਣਿਆ। ਪੰਡਤ ਆਉਂਦੇ ਤੱਕੇ। ਨੌਂਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀਨਾਂ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਜਾਂਦੇ ਦੇਖੇ। ਹਜ਼ੂਰ ਦਾ ਸੀਸ ਆਇਆ ਤੱਕਿਆ, ਸੀਸ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਅੱਗ ਉਮਲਦੀ ਹੋਈ ਬੁਝੀਆਂ ਛਾਤੀਆਂ ਵਿਚ ਭੜਕਦੀ ਡਿੱਠੀ। ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਕੰਢੇ ਬਹਾਉਂਦਾ ਤੇ ਪਹਿਰਾਂ ਤੀਕ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ੁਲਮ ਉਡਾਊ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾਉਂਦਿਆਂ, ਮਹੀਨਿਆਂ ਬੱਧੀ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ। ਸ੍ਰੀ ਬੁੱਧ ਜੀ, ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਥਾਂ-ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਘੁੰਮਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੰਦਰੋਂ ਸਕੀਮ ਨੂੰ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਲਿਆਉਣਾ ਸੀ। ਏਸ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ ਮੋਤੀ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਜ਼ਰਾ ਜੁਗਤ ਨਾਲ ਬਾਹਰ ਕੱਢਣੇ ਸਨ। ਜੀਵਨ-ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਫਿਰਦਾ ਸੀ। ਰਤੀ ਕੁ ਸੋਚ ਕੇ, ਅਮਲ ਦੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਉੱਤੇ ਲਿਆ ਧਰਨਾ ਸੀ ਤੇ ਬੱਸ।

ਅੰਤ ਓਹ ਵੈਸਾਖੀ ਦਾ ਦਿਹਾੜਾ ਵੀ ਦਰਿਆ ਨੇ ਦੇਖਿਆ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਨਿੱਤਰੇ ਵੇਖੇ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕਾਂਦਿਆਂ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਕਵੀ ਨੇ ਇੰਜ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ—

ਖਾਲਸਾ ਅਕਾਲ ਪੁਰਖ ਕੀ ਫੌਜ।

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਪਹਿਲੀ ਮਿਸਾਲ ਸੀ। ਇਹ ਰਸਮ ਤੱਕਣ ਦਾ ਮਾਨ ਸਾਡੇ ਸਤਲੁਜ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ। ਦੁਨੀਆਂ ਸੁਧਰਦੀ ਦੇਖੀ, ਅਨਪੜ੍ਹ ਪੜ੍ਹਦੇ ਦੇਖੇ, ਕਾਇਰ ਜੋਧੇ ਬਣਦੇ ਤੱਕੇ, ਜੋਧੇ ਹਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਪਛਾੜਦੇ ਡਿੱਠੇ। ਡਿੱਠਾ ਫਾਰਸੀ ਦਾ ਕਵੀ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਉਤੋਂ ਜਿੰਦ ਘੁਮਾਉਂਦਾ, ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਬਉਰਾ ਹੋਂਦਾ। ਤੱਕਿਆ ਉਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਸ਼ਕ ਮਜਾਜ਼ੀ ਦਾ ਭਉਲਾ ਦੇ ਕੇ ਇਸ਼ਕ ਹਕੀਕੀ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਗਰਕ ਹੋਂਦਾ, ਗਰਕ ਹੋ ਕੇ ਤਰਦਾ ਤੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਤਾਰਦਾ। ਸਾਡੇ ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉਤੇ ਓਸ ਕਵੀ ਦਾ ਵੀ ਨਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਲਕੀਰ ਨਹੀਂ ਟਿਕਦੀ, ਪਰ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦਰਿਆ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲਦੇ। ਕੀ, ਝਨਾਂ ਸੋਹਣੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਭੁਲਾ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਮਨਾ ਦਰਿਆ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀਆਂ ਰਾਸਾਂ ਵਿਸਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਜਮਨਾ ਲਈ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵਡੇ ਸਨ। ਸਤਲੁਜ ਲਈ ਏਹਦੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਵਡੇ ਹੋਂਦੇ ਛੋਟੇ। ਆਸ਼ਕ ਛੋਟਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹਦਾ ਪਿਆਰਾ ਵੱਡਾ। ਜਮਨਾ ਦੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਨੂੰ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਨੇ ਖ਼ੂਬ ਸਮਝਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਵਲਭਾਚਾਰੀਆ ਤੇ ਅਸ਼ਟ ਸਖਾ ਨੇ ਅਮਿੱਟ ਸਾਹਿੱਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਨੰਦ ਲਾਲ ਜੀ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤ-ਫ਼ਲੌਸਫ਼ੀ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਸੋਚਿਆ ਨਹੀਂ, ਵਾਚਿਆ ਨਹੀਂ, ਲਿਖਿਆ ਨਹੀਂ।

ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਲਹਿਰ-ਲਹਿਰ ਉੱਤੇ ਸਾਡਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੂਰਜ ਦੀਆਂ ਕਿਰਨਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਇਲਮ ਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਕੈਮਰੇ ਨਾਲ ਫ਼ੋਟੋ ਲਾਹੁਣ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ। ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਸਤਲੁਜ ਮਨੁੱਖ ਬਣ ਕੇ ਆਏ ਤੇ ਆਪ ਇਤਿਹਾਸ ਸੁਣਾਏ। ਅਸੀਂ ਬਿਨਾਂ ਸੋਚੇ, ਮੱਖੀ ਉਤੇ ਮੱਖੀ ਮਾਰੀ ਜਾਵੀਏ। ਲੰਘ ਗਿਆ ਸਤਜੁਗ, ਜਦੋਂ ਹਰ ਸ਼ੈ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬੋਲਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਕਲਜੁਗ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਕਰਨੀ ਦਾ ਫਲ ਮਿਲਣਾ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ ਦਾ ਤੇ ਸਾਡਾ ਪੱਕਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਲਾਗੇ ਹੋਇਆ। ਸਾਡੇ "ਆਪਣੇ" ਅਖਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤੋੜਿਆ। ਸਾਡੇ ਧ੍ਰੋਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਮੋੜ ਲਿਆਏ। ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਰਹਿ ਗਏ, ਅਖ਼ੀਰ ਧਕੀਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ, ਲੜਦੇ ਲੜਦੇ ਵਿਚ ਸਤਲੁਜ ਦੇ। ਪਿਆਰੇ ਸਤਲੁਜ ਨੇ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਨੂੰ ਢੱਕਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਂਦੀ। ਉੱਤੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸ਼ੇਰ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਗੋਲੀ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੈਂਦੀ। ਅਸੀਂ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੋਥਾਂ ਦੀਆਂ ਤਹਿਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਤਕ, ਸਤਲੁਜ ਲਾਲੋ ਲਾਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਵਿਚਾਰਾ ਕਰਦਾ ਕੀ ? ਅਖ਼ੀਰ ਠੰਢਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਸੀਂ ਏਹਦੇ ਲਈ ਮੋਏ ਸਾਂ। ਏਸ ਸਚੇ ਦਿਲੋਂ ਸਾਡੀ ਸੁੱਖ ਮੰਗੀ।

ਗੰਗਾ ਵਿਚ ਮੋਇਆਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਫੁਲ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਜੀਊਂਦਿਆਂ ਦੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਜੁੱਸੇ, ਇਸ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਪਏ। ਫੇਰ ਸਤਲੁਜ ਸਾਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਘੱਟ ਪਿਆਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ?

* * *

ਜਰਨੈਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ

ਅਗਸਤ ਸੰਨ ਛਤਾਲੀ ਵਿਚ ਕਸੌਲੀ ਤੋਂ ਮੈਂ ਗਿਆਨੀ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਸ਼ਿਮਲੇ ਚਲੇ। ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜਰਨੈਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤੇ ਜਰਨੈਲਨੀ ਸਾਹਿਬਾ ਵੀ ਸਨ। ਓਸ ਦਿਨ ਗੱਲਾਂ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੀ ਹੋਈਆਂ। ਜਿਹੜਾ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰ ਦਾ ਹਾਦਸਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਓਹਦੀ ਚਰਚਾ ਹੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਸ਼ਿਮਲੇ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਸਵਾਰੀਆਂ ਹਾਦਸੇ ਵਾਲੀ ਕਾਰ ਵਾਲੀਆਂ ਹੀ ਸਨ। ਸੁਖ ਨਾਲ ਚੌਥੀ ਸਵਾਰੀ ਓਪਰੀ ਸਵਾਰੀ ਮੈਂ ਹੀ ਸਾਂ। ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣੀ ਬੜਾ ਕਠਿਨ ਕੰਮ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਓਹਨਾਂ ਟੈਂਕਾ ਵਗ਼ੈਰਾ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਕੰਮ ਕੱਢਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਡਰਾਈਵਰ ਦੀਆਂ ਮਹੀਨ ਤੋਂ ਮਹੀਨ ਉਕਾਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਡਰਾਈਵਰ ਨੂੰ ਸੋਲਨ ਚਾਹ ਪਿਆਈ ਤੇ ਕਿਹਾ। 'ਪਹਾੜ ਵਿਚ ਕਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਪੰਦਰਾਂ ਮੀਲ ਉੱਤੇ ਚਾਹ ਪੀਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।' ਇਹ ਗੱਲ ਕ੍ਰੋੜਪਤੀ ਸਰਕਾਰ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਛੱਡੀ ਸੀ, ਸਗੋਂ ਸੱਚੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਇਨਸਾਨ ਵਾਂਗ ਕਿਹਾ ਸੀ। ਦਿਲੀ-ਹਿਤ ਨਾਲ ਚਾਹ ਪੀਣ ਉੱਤੇ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਂਵ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮੈਨੂੰ ਸ਼ਹਿਰੀਏ ਨੂੰ, ਆਪ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਵਰਗਾ ਕੱਦ, ਸੋਹਣਾ ਲੱਗ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਭਾ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਗਠਵਾਂ ਚੁਸਤ ਸਰੀਰ, ਸੋਹਣੀਆਂ ਲੱਗ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਂਦੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਤੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਸੁਲਝਾਂਦੀਆਂ ਦਸੇ ਉਂਗਲੀਆਂ। ਏਹਨਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸੁੰਦਰ ਸ਼ੈਆਂ ਤੋਂ ਵਡੇਰੀ ਸੋਹਣੀ ਸ਼ੈ ਲੱਗੀ ਹਿਤ ਭਰੀ ਆਦਤ। ਮੈਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ, ਇਕ ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਝੁਣਝੁਣੀ ਆਈ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਰ ਵਿਚ ਬੈਠਾ ਨਾ ਜਾਤਾ। ਜਾਣ ਲਿਆ ਕਿ ਇਕ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਸਾਦਾ, ਪਰ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਸਫ਼ਾ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਰੱਬ ਕਰੇ, ਇਹ ਭੁੱਲੇ ਨਾ।

ਅਸੀਂ ਸ਼ਿਮਲੇ ਪੁੱਜੇ। ਅੱਗੋਂ ਸ. ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਕੈਰੋਂ ਗਲਵਕੜੀ ਪਾ ਕੇ ਮਿਲੇ, ਜਿਵੇਂ ਦਰਿਆ ਗੰਗਾ ਤੇ ਜਮਨਾ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੋਇਆ, ਬੀਰਤਾ ਤੇ ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਸੰਗਮ ਤੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪਰਯਾਗ ਬਣੇਗਾ। ਸਾਈਂ ਉਹ ਦਿਨ ਦਿਖਾਵੇ।

ਤਿੰਨ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ 'ਮੁਸਾਫ਼ਰ' ਜੀ ਤੋਂ ਛੁਟ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨੇ ਕਸੌਲੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ। ਹਾਲੀਂ ਕਾਰ ਦੋ ਚਾਰ ਫ਼ਰਲਾਂਗ ਹੀ ਚਲੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਮੇਰੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਆਈ, ਮਨਾ ਕਰ ਲੈ ਖ਼ਾਂ ਗੱਲਾਂ ਲਾਹ ਲੈ ਚਾਅ, ਅੱਜ ਵੇਲਾ ਈ। ਤਹਿਜ਼ੀਬ ਦੀ ਵਾੜ

ਵਿਚ ਖਲੋ ਕੇ, ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਖੰਘੂਰੀ ਮਾਰ ਕੇ, ਮੈਂ ਅਗਲੀ ਸੀਟੋਂ ਪਿਛਲੇ ਬੰਨੇ ਮੂੰਹ ਕਰ ਕੇ ਕਿਹਾ, ਕੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਈਰਖਾ ਨਹੀਂ ?

ਕਿਉਂ ?

ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਉਂਵ ਤਾਂ ਈਰਖਾ ਹਰ ਇਨਸਾਨ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਹਰ ਫ਼ਿਰਕੇ ਵਿਚ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਰਾਜ ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਗਵਾਇਆ ਸੀ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਹੱਥ ਤਾਕਤ ਈਰਖਾ ਨੇ ਦਿਵਾਈ ਸੀ। 'ਜਿਹੜਾ ਬਹੇ ਗੱਦੀ ਉਹ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਂਦੇ' ਮੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸਾਡੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਖਿੱਚਿਆ ਹੈ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਈਰਖਾ ਆ ਚਮਕੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਰਾਜਾ ਬਦਲਦੇ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਲੀਡਰ ਲਾਹੇ। ਬਾਬਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਬਹਾਦਰ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਨਾਂ ਲੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਜੱਟ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਜੱਟ ਦੀ ਈਰਖਾ ਨੇ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਲਈਆਂ ਸਨ। ਮੈਂ ਕਿਹਾ ਹੁਣ ਵੀ ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਿਚ ਧੜੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਅਖ਼ੀਰਲੀ ਗੱਲ ਉਤੇ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਬੋਲੇ 'ਪਾਰਟੀ-ਬਾਜ਼ੀ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਖਿਆਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹਰ ਇਕ ਧਿਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸੂਲ ਜਾਂ ਖਿਆਲ ਦੀ ਪਾਬੰਦੀ ਮਨੁੱਖ ਘਰ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਨੂੰ ਰੋਕ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਹਰ ਇਕ ਪਾਰਟੀ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਇ ਡੰਕੇ ਦੀ ਚੋਟ ਨਾਲ ਦੇਵੇ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਇਹ ਪਾਰਟੀਆਂ ਈਰਖਾ ਦੀ ਕਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੀਆਂ।'

ਮੈਂ—'ਏਥੇ ਨਾ ਹੀ ਸਹੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਕਿਹਾ, 'ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀ, ਜਿਹਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਇਕੋ ਹੈ, ਉਹ ਚੰਗੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਮੰਨਦੇ ਹੋਏ ਵੀ, ਚੰਗੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਾਉਂਦੇ ਸਾਡੇ ਇਕ ਵੱਡੇ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਦਾ ਹਾਲ ਲਿਖਦਿਆਂ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਫ਼ਲਾਨੇ ਦੀ ਔਲਾਦ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਹੈ। ਜਿਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਵੱਲ ਇਸ਼ਾਰਾ ਸੀ, ਓਸ ਸ਼ਖ਼ਸ ਨਾਲ ਲਿਖਾਰੀ ਦੀ ਚੰਗੀ ਜਾਣ ਪਛਾਣ ਸੀ। ਉਹ ਪੁਰਸ਼ ਸ਼ਹਿਰ ਦਾ ਪਤਵੰਤਾ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੀ। ਏਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦਾ ਮਹਾਂ ਲਿਖਾਰੀ ਨੇ ਨਾਂ ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਵਿਦਵਾਨ ਦੀ ਔਲਾਦ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀਏ ਵਾਕਿਫ਼ ਦੀ ਗੁੱਡੀ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਜਾਏ। ਖ਼ੈਰ, ਇਹੋ ਜਿਹੀਆਂ ਕੁਝ ਸਹੀ ਮਿਸਾਲਾਂ ਮੈਂ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਈਰਖਾ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਮੰਨਿਆ। ਹੋਰ ਗੱਲਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਿਚੋੜ ਮੈਂ ਆਪਣਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ।

ਸਿੱਖ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਹਨ, ਈਰਖਾ ਖਾਸ ਨਹੀਂ। ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਏਹਨਾਂ ਬੇਕਾਰੀ ਨਹੀਂ ਵਧਾਈ; ਕਿਉਂਕਿ ਹੱਥੀਂ ਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸਾਰਾ ਦਿਨ ਟੈਕਸੀ ਘੁਮਾਈ ਜਾਣ, ਹੌਸਲਾ ਹੈ, ਜਿਗਰਾ ਹੈ। ਦੁਸ਼ਮਨ ਜਾਂ ਗਵਾਂਢੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ।

ਆਪਣੀ ਆਬਾਦੀ ਮੂਜਬ, ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਲੀਡਰ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਔਸਤ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਲੀਡਰ ਚੰਗੇ ਹਨ। ਅਨਪੜ੍ਹ ਜਨਤਾ ਨੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲੀਡਰ ਵੀ ਚੁਣੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੱਕੀ ਤੁਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਲੋਕ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਸੇਵਾ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਨਾਲ ਵੈਰ ਨਹੀ। ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਵਾਂਗ, ਬੜੀ ਮਦਦ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਨਿਰਾਸ ਨਹੀਂ। ਉਂਞ ਵੀ ਆਪ ਕੱਟੜ ਆਸ਼ਾਵਾਦੀ ਹਨ।

ਕਸੌਲੀ ਇਕ ਦਿਨ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਮਿਲੇ। ਮੈਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਲਈ ਅੱਧੇ ਘੰਟੇ ਦਾ ਵਕਤ ਮੰਗਿਆ। ਦੂਜੇ ਦਿਹਾੜੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਅੱਪੜ ਗਿਆ। ਏਹ ਗੱਲ ਤਾਂ ਮੈਂ ਤਾੜ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਆਪ ਜੀ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੁਕਤਿਆਂ ਉਤੇ ਬੋਲ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਮੱਸ ਦਾ ਸਵਾਲ ਕੀਤਾ। ਫ਼ੌਜੀ ਨਾਲ, ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਸਬੰਧ ਹੈ ? ਏਥੇ ਮੈਂ ਆਪਣਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ, ਨਿਚੋੜ ਹੀ, ਦਿਆਂਗਾ। ਏਨੀ ਗੱਲ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਆਪਣੇ ਨੁਕਤੇ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਖਿੜਕਦੇ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਣਾ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ, ਕਈ ਚੀਜਾਂ ਦੱਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਨਾਇਕ ਨੂੰ ਉਘਾੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਆਪ ਆਪਣੇ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਚਮਕਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਫ਼ੌਜੀ ਦੇਸ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਖ਼ਲਕਤ ਦਾ ਸੇਵਾਦਾਰ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਓਹਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਿਉਂ ਕਿ ਸੱਚਾ ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਦੇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇਸੀ ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਪੜ੍ਹਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ ਸੂਝ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਖ਼ੁਦੀ ਜਾਗਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਗਾਂਹ ਲੈ ਜਾਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਉੱਲੂ ਸਿੱਧ ਕਰਾਉਣਾ ਸੀ, ਫ਼ੌਜੀ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹਾਂ'ਤੇ ਕਿਉਂ ਕੁਹਾੜਾ ਚਲਾਂਦਾ ? ਲਿਟਰੇਚਰ ਜਾਂ ਸੁੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ, ਮਨੁੱਖੀ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਸੋਝੀ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਹੋ ਗੱਲ ਸਾਡੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਘੱਟ ਆਈ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਇਲਮ ਲਾਗੇ ਛੋਹਣ ਹੀ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਹਾਂ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕੁਝ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਸਾਹਿੱਤਾਂ ਦਾ ਥੋੜ੍ਹਾ ਬਹੁਤਾ ਗਿਆਨ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹ ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫ਼ੌਜ ਬਣ ਗਏ। ਆਪਣੀ ਹਸਤੀ ਕਾਇਮ ਕਰ ਗਏ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਲਈ ਜੀਵਨ ਲਾ ਗਏ। ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ, ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਰਸ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦਿਲ ਦੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਗਈ। ਓਹ ਜਾਚ, ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਲੈ ਗਈ।

ਆਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਵਿਚ ਓਹੋ ਬੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾ, ਅਕਾਲੀ, ਖ਼ਿਲਾਫ਼ਤ ਤੇ ਨਾ ਮਿਲਵਰਤਨ ਲਹਿਰਾਂ ਦੇਖੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਘਰ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਹ ਲੋਕ ਨਾ ਤਾਂ ਆਪਣੇ

ਖਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਰੁਖ਼ ਸਿਰ ਬਿਆਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਓਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਚਾਰ ਕੇ ਅਸਲੀ ਰਸਤੇ ਉਤੇ ਆ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦੀ ਵਾਲੇ ਅਫ਼ਸਰ ਮਿਲ ਗਏ, ਓਹ ਅਫ਼ਸਰ ਅਕਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕੰਮ ਰੋੜ੍ਹ ਗਏ।

ਸਾਡੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਮਹਾਂ ਆਲਿਮ ਤੇ ਭਾਰੇ ਜਰਨੈਲ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਹੀ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਖੰਡਾ (ਬੀਰਤਾ) ਤੇ ਬਾਣੀ (ਸਾਹਿਤ) ਨੂੰ ਇਕ ਮਿਕ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਮਹਾਂ ਸਿਕੰਦਰ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਅਰਸਤੂ ਸੀ, ਸਿਕੰਦਰ ਜਰਨੈਲ ਵੀ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਓਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਇਲਮ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਖਲੋਤਾ ਸੀ। ਬਾਬਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋਧਾ ਸੀ, ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਸਦੀਆਂ ਲਈ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਰਾਜ ਕਾਇਮ ਕਰ ਗਿਆ।

ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਵਿਚ, ਅਫ਼ਸਰ ਤਾਂ ਕਾਫ਼ੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੇ ਉਹ ਉਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਰਸੀਆ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼ਰਣ ਪਏ ਸ਼ਤਰੂ ਦੀ ਜਾਨ, ਜਾਣ ਨਹੀਂ ਦੇਵੇਗਾ। ਪੋਰਸ ਵੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਸਿਕੰਦਰ ਭੀ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਹੀ ਸਾਹਿਤ ਹੈ। ਅਸ਼ੋਕ ਸਾਹਿੱਤ ਰਸੀਆਂ ਸੀ, ਇਸੇ ਲਈ ਅਖ਼ੀਰ ਸਾਹਿਤ ਕਾਰਗਰ ਹੋਇਆ।

ਫ਼ੌਜੀ ਦੇ ਅਰਥ ਜੱਲਾਦ ਦੇ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਫ਼ੌਜੀ ਵਿਚ ਅਧਿਆਤਮਿਕ ਰੰਗਤ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਉਹ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਰਖਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਜਰਨੈਲ ਸਾਹਿਬ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸਤਕ ਹਨ। ਉਹ ਕਈ ਨਾ ਬਚਣ ਵਾਲੀਆਂ ਥਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਚੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠੇ ਹੱਥ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ।

ਆਪ ਵੀ ਸਾਹਿਤ ਰਸੀਏ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਡਾਇਰੀ ਆਪ ਨੇ ਲਿਖੀ ਹੈ, ਉਹ ਆਪ ਦੇ ਸਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮੀ ਹੋਣ ਦਾ ਪੱਕਾ ਸਬੂਤ ਹੈ। ਉਸ ਵਿਚ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੀ ਵੀ ਰੰਗਤ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਇਹ ਫੁਰਨਾ ਇਸ ਲਈ ਫੁਰਿਆ ਕਿ ਇਨਸਾਨ ਸੱਖਣਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ, ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਗੁਜ਼ਾਰਦਾ ਹੈ ?

* * *

ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਆਸਤ

ਸਿਆਸਤ ਦੇ ਮੋਟੇ ਅਰਥ, ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਹਾਕਮ ਬਣਨਾ ਤੇ ਹਾਕਮ ਬਣਾਉਣਾ ਜਾਂ ਹਾਕਮ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣਾ ਵੀ ਸਿਆਸਤ ਹੈ।

ਜਦੋਂ ਬਾਬਰ ਲੋਧੀਆਂ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਿਆ, ਤਦੋਂ ਪੰਜਾਬ 'ਤੇ ਡਾਢੀ ਭੀੜ ਬਣੀ। ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਲ ਪੰਘਰਿਆ, ਆਪ ਨੇ ਬਾਬਰਵਾਨੀ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਉਣੀ ਹੀ ਮੁੱਢਲੀ ਸਿਆਸਤ ਸੀ। ਏਸ ਤੋਂ ਅਗਲੀ ਸਿਆਸਤ ਜ਼ੁਲਮ ਤੋਂ ਬਚਣ ਦਾ ਉਪਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਨੇ ਹਾਕਮਾਨਾ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਸੁਭਾ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ। ਸਿਆਸਤ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀਆਂ ਬਾਹਵਾਂ ਜਾਂ ਜਿੰਨੇ ਜਣੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੇ ਹੋਣ, ਓਨੀ ਹੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਖਿਆਲਾਂ ਦੇ ਕਰਨ ਲਈ, ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਹਿੱਤ ਕੀਤਾ, ਜੀਊਣ ਲਈ ਉਕਸਾਇਆ ਤੇ ਉਭਾਰਿਆ। ਸਭ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਪਈ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਣਾ, ਹਰ ਬੰਦੇ ਦਾ ਹੱਕ ਹੈ। ਸਭ ਬੰਦੇ ਭਰਾ ਹਨ। ਇਕ ਸਿਰਜਣਹਾਰ ਦੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਜੋ ਹੋਏ। ਭਰਾ ਭਰਾ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਿਉਂ ਕਰੇ ? ਏਸ ਕਿਉਂ ਦਾ ਜਵਾਬ ਵੀ, ਸਿਆਸਤ ਹੀ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮਲਕ ਭਾਗੋ ਗਰੀਬਾਂ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪ ਨੇ ਉਹਦੇ ਘਰ ਖਾਣਾ ਖਾਣ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਲਕ ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਚੌਰੀ ਵਿਚ ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦਾ ਲਹੂ ਦੱਸਿਆ, ਨ-ਹੱਕੀ ਕਮਾਈ ਜੋ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਛਲ ਫਰੇਬ ਨਾਲ ਪੈਸਾ ਖਿੱਚਦਾ ਸੀ। ਪਹਿਲੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਹੱਕ ਦੀ ਕਮਾਈ ਨੂੰ ਦੁੱਧ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਭਾਈ ਲਾਲੋ ਦੇ ਘਰ ਕੋਧਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦਾ ਛਕ ਕੇ, ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਰੰਗ ਦੱਸਿਆ। ਏਸੇ ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਆਮ ਖ਼ਲਕਤ ਦਾ ਝੁਕਾ ਆਪ ਵੱਲ ਜਲਦੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਗ਼ਰੀਬੀ ਮਹਾਂ ਪਾਪ ਹੈ, ਗ਼ਰੀਬ ਨਾਲ ਪ੍ਰੀਤ ਕਰਨੀ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਹਿੱਸੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਏਧਰ ਏਸ ਪ੍ਰੀਤ ਵਿਚ ਇਕ ਸਿਆਸਤ ਸੀ। ਓਹੋ ਸਿਆਸਤ ਕਾਰਲ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਚਲਾਈ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹੋ ਪਈ ਏਸ ਸਿਆਸਤ ਦੀ ਢੁਕਵੀਂ ਟੀਕਾ ਟਿਪਣੀ ਮਾਰਕਸ ਨੇ ਬੜੇ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ, ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਲਾਉਣ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਭੁੱਖ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਪਰਾਲਾ ਸੀ। ਦੇਸ ਵਿੱਚੋਂ ਭੁੱਖ ਦੂਰ ਕਰਨੀ, ਸਿਆਸਤ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਕਰ ਕੇ ਪੰਗਤਾਂ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ। ਪੰਗਤਾਂ ਕਰ ਕੇ ਉੱਚੇ-ਨੀਵੇਂ ਦਾ ਖਿਆਲ ਜਾਂਦਾ

ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਪਿਆਰ ਵਧਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਹਿਤ ਜਾਗਦਾ ਸੀ, ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁਖੜੇ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀ ਚਿੱਤ ਵਿਚ ਉਮੰਗ ਹੋਂਦੀ ਸੀ। ਇਹ ਸਾਰਾ ਸਿਹਰਾ ਲੰਗਰ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਸੀ।

ਲੋਕੀਂ, ਹਾਕਮਾਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਜਿੱਚ ਹੋਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸੰਗਤਾਂ ਨੇ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦਾ ਵਰਤਾਰਾ ਦੇਖਿਆ। ਉਪਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਨਿੱਜ ਦੇ ਅਮੁੱਕ-ਝਗੜੇ ਵੀ ਨਿਬੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਤਿਗੁਰ, ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ, ਈਰਖਾ ਤੇ ਲੈਣ ਦੇਣ ਦੇ ਮੁਕੱਦਮੇ ਘੜੀਆਂ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਨਜਿਠ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਸੰਗਤਾਂ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪਈਆਂ। ਸੱਚਾ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਹਿਣ ਨਾਲ ਓਹ ਹਾਕਮ ਨਿੰਦੇ ਗਏ, ਜੋ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਮਨਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਉਂ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਚਾਇਤੀ ਰਾਜ ਆਇਆ। ਗੁਰਦੇਵ ਪੰਚ ਹੋਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਪੰਚ ਸਰਕਾਰ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਰਦੇ ਸਨ, ਨਾ ਹੀ ਵੇਲੇ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਕੋਈ ਮਾਨ ਮਰਤਬੇ ਦੀ ਚਾਹ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਰਾਜ ਤੋਂ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਤ੍ਰਹਿਕਿਆ ਸੀ। ਓਹ ਆਪ ਸਿਆਸਤਦਾਨ ਸੀ; ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ, ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਖ ਲੈਂਦਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਕੰਘੀ ਮਾਰ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦਾ ਤੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰਾਨਾ ਰਾਜ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਓਸ ਦੇਖ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਝੁਕ ਰਹੇ ਹਨ। ਓਹ ਡਰ ਗਿਆ ਕਿ ਕਿਤੇ ਬਿਆਸਾ ਤੋਂ ਉੱਠੀ ਲਹਿਰ, ਦਿੱਲੀ ਆਗਰੇ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹ ਨ ਦੇਵੇ। ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਨੇ ਪੰਜਵੇਂ ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਹੱਥੀਂ ਕਾਫ਼ਰ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਮਜ਼ਹਬੀ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾਇਆ, ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਨੇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਸ਼ਹਾਦਤ ਵਿਰੁੱਧ ਰੌਲਾ ਨਾ ਪਾਵੇ। ਪੀਰ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਦਾ ਰੋਸ ਵੀ ਕੱਖ ਨ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਏਸ ਚਾਲ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਰਿਹਾ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ 'ਤੁਜ਼ਕਿ ਜਹਾਂਗੀਰੀ' ਵਿਚ ਜੋ ਜੀ ਆਇਆ ਲਿਖਿਆ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਘਬਰਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਟਾਕਰੇ ਦੀ ਅਦਾਲਤ ਤੋਂ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਪੈਰੇਲਲ ਗਵਰਨਮੇਂਟ (ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਸਰਕਾਰ) ਦਾ ਮੁੱਢ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਏਸ ਹਕੂਮਤ ਵਿਚ ਸਿੱਕੇ, ਨੋਟ ਵਗੈਰਾ ਚਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਦੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਖੈਰ, ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਚੁੱਕਣ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਨਾ ਦਿੱਤੀ। ਸ਼ਾਂਤ-ਮਈ ਜੰਗ ਡਰੂਆਂ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਜਦੋਂ ਚੁਪ-ਚਾਪ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਂਦਾ ਤਕੀਏ ਜਾਂ ਸੁਣੀਏ, ਤਾਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਇਕ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਸ਼ਾਂਤਮਈ ਜੰਗ, ਸਿੱਖ ਸਿਆਸਤ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਅੰਗ ਬਣਾਇਆ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵੇਲੇ ਸਾਡੀ-ਸਿਆਸਤ ਨੇ ਪਲਟਾ ਖਾਧਾ, ਜਿਸ ਦਾ ਏਸ ਲੇਖ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ।

✲ ✲ ✲

ਸਿੱਖ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹਨ

ਕਰਮ ਯੋਗ ਕੰਮ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਉੱਦਮ ਹਿਮਤ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਆਸਰਾ ਹੈ। ਏਹਦੇ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਵਧਾਊ ਤਾਕਤ ਹੈ, ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਅਪਨਾਉਣ ਦੀ ਸੱਤਿਆ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗ, ਰਾਜ ਨੂੰ ਉਲਟ ਪੁਲਟ ਕਰਨ ਨੂੰ ਹੀ, ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਸਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਖਦਾ, ਏਹਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਹੈ। ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਓਹਨੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਲੜਾਇਆ, ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਿਆ ਤੇ ਬੋਧਾਂ ਨੂੰ ਉਲਟਾਇਆ। ਕਈ ਦਿਮਾਗ਼, ਤਸੱਵਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਾਂ ਖ਼ਿਆਲੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਵਸਣਾ ਲੋੜਦੇ ਹਨ, ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਗੁੰਝਲਾਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਓਹ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਕੀ ਹੋਏ ? ਸਾਹ ਲੈਣੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਸਮਝੋ।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਫ਼ਲਸਫ਼ਾ ਹੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਹੈ। ਏਹ ਦਿਮਾਗ਼ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਸੂਝ ਲੈ ਕੇ, ਬਸ ਓਸ ਉੱਤੇ ਤਨ, ਮਨ ਤੇ ਧਨ ਕਰ ਕੇ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਕਰਮ ਯੋਗ ਦੇ ਦੋ ਟੀਚੇ ਹਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਚਾਲ-ਚਲਣ ਉੱਚਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ, ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਖ਼ਾਸ ਡਿੱਗਾ ਨਹੀਂ। ਅਬਦਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਓਹਦਾ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਕਾਜ਼ੀ ਨੂਰ ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਸੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਹੋਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਚਾਲ ਚਲਣ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਗਿਆ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ, ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ। ਪਹਿਲੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਨੇ ਸਮੇਂ ਅਨੁਸਾਰ ਲੋਕ ਸੇਵਾ ਦੀ ਸੋਹਣੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਲੰਗਰ ਲਾਉਂਦੇ, ਦੀਵਾਨ ਸਜਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਏਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ, ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਲਈ ਹੀਲੇ ਸਨ। ਅਖ਼ੀਰ ਏਸ ਟੀਚੇ 'ਤੇ ਅਪੜਨ ਲਈ, ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮਿਸਲਾਂ ਵਾਲੇ ਬੀਰ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰਾਂ ਲਈ ਲੜੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨਾ ਵੀ ਬਹੁਤ ਹੱਦ ਤਕ, ਲੋਕ ਭਲਾਈ ਜਾਂ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਲੋਭ ਤੇ ਕੁਝ ਈਰਖਾ ਨੇ ਆ ਪਥਾੜਾ ਪਾਇਆ। ਮਤਲਬ ਕੀ ਕਿ ਸਾਡੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਗਿਰਾਵਟ ਆਉਣ ਲੱਗੀ, ਜਾਂ ਇਉਂ ਸਮਝੋ ਪਈ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗ ਤੋਂ ਹਟਣ ਲੱਗੇ। ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ, ਰਾਜ ਦੀ ਬਰਬਾਦੀ।

ਸਾਡਾ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਇਤਿਹਾਸ, ਓਸ ਦਰਿਆ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਰਨਾਂ ਦੇ ਨਿਘ ਨਾਲ ਵਹਿੰਦਾ। ਥੋੜ੍ਹਾ-ਥੋੜ੍ਹਾ ਚਲਦਿਆਂ ਸੋਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤਿਆਂ

ਨੂੰ ਏਹ ਨਹੀਂ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਪਈ ਏਹਨੇ ਵੱਡੇ ਵੀ ਹੋਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲਾ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਓਹਨੇ ਟੀਚਾ ਮਿੱਥ ਲਿਆ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਵਿਚ, ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਈ ਜਾਵੇ, ਓਹਨੂੰ ਮਿਤਰ ਵੀ ਦੇਖ ਕੇ ਈਰਖਾ ਕਰਦੇ ਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਹਟਕਣਾ-ਹੋੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਨਾਲਾ, ਲੋਕ-ਹਿਤ ਦਾ ਨਾਅਰਾ ਲਾਂਦਾ, ਪੱਥਰ ਚੀਰਦਾ ਤੇ ਸਿਲਾਂ ਪਟਕਾਂਦਾ ਹੋਇਆ, ਮੁੜ ਮੁੜਾ ਕੇ ਅਗਾਂਹ ਵਧਦਾ ਹੈ। ਅਖੀਰ ਦਰਿਆ ਬਣ ਕੇ, ਉਜੜੇ ਥੇਹ ਵਸਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਹੁਣ, ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਧਰੋ। ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਦੀ ਗਰਮੀ ਨਾਲ ਹਿਰਦਾ ਪੰਘਰਿਆ, ਖ਼ੁਦਾਈ-ਖ਼ਿਦਮਤ ਦੇ ਟੀਚੇ ਵੱਲ ਵਹਿਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਤਕ, ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਨਾਲਾ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਾ। ਹੁਣ ਇਹ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਚੱਲਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਕੂਕਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਅਟਕਾ ਆਏ, ਪਰ ਦੁਖ ਸਹਿ ਵਹਿੰਦਾ ਗਿਆ। ਬਿਖੜੇ ਪੈਂਡੇ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜੇ, ਪੱਥਰਾਂ ਵਾਂਗ ਆਏ, ਏਹ ਚੀਰਦਾ ਅਗਾਂਹ ਵਧਿਆ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਦਰਿਆ ਬਣ ਗਿਆ। ਸਾਡਾ ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੋੜੀ ਸਾਫ਼ ਰਿਹਾ। ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਬਾ ਡਿੱਗੇ, ਸਮਝੋ ਸਿਆਲੇ ਦੀ ਰੁੱਤ ਆਈ, ਏਹ ਸੁੱਕ ਗਿਆ। ਏਹ ਦੋ ਧਾਰਾਂ ਮੁੜ ਚਲੀਆਂ, ਇਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਏ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜੀ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੀ ਜਿੱਤ। ਮਗਰੋਂ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਨ ਰਹੇ। ਆਪਣਿਆਂ ਪੈਰਾਂ ਤੋਂ ਖਿੜਕ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ ਤੇ ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਕੀ ਕਰਨਾ ਸੀ ?

ਦਇਆ ਨੰਦ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਵੀ ਜਾਗੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਲਈ, ਵੱਡੇ ਟੀਚਿਓਂ ਖੁੰਝ ਚੁੱਕੇ ਸਾਂ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਸਾਡਾ ਟੀਚਾ ਕੁਝ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਹੋਇਆ; ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹਾਂ, ਸਾਡੀ ਬਿਰਤੀ ਨਵੇਂ ਖ਼ਿਆਲ ਵੱਲ ਝੁਕਦੀ ਗਈ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਮਿਊਨਿਸਟਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਪਿਛਾਂਹ ਖਿੱਚੂ ਧੜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਦੇ ਤੱਕੇ, ਤਾਂ ਅਸਾਂ ਅਸੈਂਬਲੀ ਦੀ ਇਕ ਸੀਟ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਪੱਲੇ ਨ ਪਾਈ; ਭਾਵੇਂ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾਲ-ਦਲੀਆ ਹੋ ਹੀ ਗਿਆ।

ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ, ਕੁਝ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਢਿੱਲੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਸਿੱਖਾਂ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ। ਅਖੀਰ ਸਾਰੇ ਸਿੱਖ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹੀ ਹਨ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹਰ ਵਕਤ ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਰੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜ਼ੁਲਮ ਵਿਚ ਜ਼ਾਲਮ ਦੀ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦ ਗਰਜ਼ੀ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਜਾਂ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਸਿੱਖ ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਇਕ ਧੜੇ ਨੇ ਮਨ ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਸੀ।

ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਯੋਗ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਨਵੀਆਂ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕਿਸ ਕਿਸ ਉੱਤੇ ਨਵਾਂ ਰੰਗ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਦੋ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਬਾਬਤ ਹੀ ਸਰਸਰੀ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਪਣਾਈ

ਤਾਂ ਹੱਦ ਦਰਜੇ ਦੀ ਦਿਖਾਈ। ਉਬਲਦੀਆਂ ਦੇਗਾਂ ਵਿਚ ਸੀ ਨਾ ਕੀਤੀ, ਤੱਤੀਆਂ ਤਵੀਆਂ ਸੀਤਲ ਜਾਪੀਆਂ। ਖੱਲਾਂ ਲੁਹਾਉਣ ਵੇਲੇ ਕੁਸਕੇ ਨਾ, ਸਿਰੀਂ ਆਰੇ ਧਰਵਾਉਣ ਵੇਲੇ ਹਿੱਲੇ ਨਾ। ਹਿੰਦ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ, ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੀਆਂ ਅਨਹੋਣੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਕਾਇਮ ਕਰ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਜੰਗ ਜੁੱਧ ਕੀਤੇ, ਤਾਂ ਪੁਰਾਣਾ ਚਤਰੰਗਣੀ ਦਲ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਕਮਾਨ ਵਾਂਗ ਫ਼ੌਜਾਂ ਖਲ੍ਹਿਹਾਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਵਧਦੇ ਸਨ, ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਅਗਾਂਹ ਹੋਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਦੁਸ਼ਮਨ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇੰਵ ਪੁੱਠੀ ਕਮਾਨ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਧਕੀਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਵਿਚਲਾ ਹਿੱਸਾ ਅਗਾਂਹ ਲੜਦਾ ਤੇ ਸੱਜਾ ਖੱਬਾ ਪਾਸਾ ਅੰਦਰ ਸੁੰਗੜਦਾ ਆਉਂਦਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਮਾਨ ਕੰਨਾਂ ਤਕ ਖਿੱਚ ਕੇ ਸ਼ਕਲ ਬਣਦੀ ਹੈ; ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਵਿਚਕਾਹੇ ਸਾਮਾਨ ਵਗ਼ੈਰਾ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਸਤਰਾਵਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਏਕੁਣ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, 'ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਕਮਾਨ ਗੋਸ਼ੇ ਹੋ ਜਾਓ।' ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਕਵੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਵੀ ਕਮਾਨ ਗੋਸ਼ੇ ਦਾ ਇਸ਼ਾਰਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਖੰਡਾ ਹਥਿਆਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ ਸੀ।

ਸਿੱਖਾਂ, ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੰਗਤ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ। ਫੁੱਲ-ਬੂਟੇ ਮੁਸਲਿਮ ਭਾਈਆਂ ਤੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਮਹੀਨ ਬਣਾਏ। ਨਮੂਨੇ ਲਈ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਤੱਕੋ। ਫੁੱਲ-ਬੂਟਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਮੁਸੱਵਰਾਂ ਵਿਚ, ਮੁਗ਼ਲਈ ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੀ ਰੰਗਤ ਰੱਖੀ। ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕਈ ਸੰਗੀਤਾਂ ਨਾਲੋਂ ਰਾਗ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਨ। ਸਰੰਦਾ ਸਾਜ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਣਾਇਆ। ਛੀਂਬੇ, ਨਾਈਂ, ਚਮਿਆਰ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਨੂੰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਰੱਖਣਾ, ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰਾ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਈ ਇਕ ਗੱਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸੋਚ ਕੇ, ਫੇਰ ਤੁਰ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਤਸੱਵਰੀ ਜਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਫਸਦੇ। ਅਮਲੀ ਗੱਲ ਉੱਤੇ ਰੀਝ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਪੱਤਰਾ-ਪੱਤਰਾ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ।

ਜਾਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਜ਼ਾਦ ਹਿੰਦ ਫੌਜ ਦਾ ਬਾਨੀ ਸਿੱਖ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਹੀ ਨਿੱਤਰਿਆ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਜਿੰਦ ਨੂੰ ਪਿਆਰਦਾ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਭੰਗ ਭਾੜੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਂਦਾ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਸਮਝ ਕੇ ਜਿੰਦ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੀਆਂ ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਰੰਗ ਕਿਉਂ ਲਾ ਦੇਂਦੀਆਂ ਸਨ? ਅਸੀਂ ਸਮਝ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦੀ ਬਾਟੇ ਛਕਦੇ ਸਾਂ।

ਭਾਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਕਿੰਨੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਆਉਣ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਇਹ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਰਹਿਣਗੇ, ਦਬੀਣਗੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾਣਗੇ।

☆ ☆ ☆

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖਿੰਡੀ ਤਾਕਤ ਇਕ-ਮੁਠ ਕਰ ਲਈ। ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਜਿੱਥੇ ਅੱਸੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਵਿਕਦੇ ਸਨ, ਓਥੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੈਰ ਭੁਲਾ ਕੇ, ਕਾਜ਼ੀ ਹੱਥ ਇਨਸਾਫ਼ ਦੀ ਵਾਗਡੋਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਨਹੁੰਆਂ ਨਾਲੋਂ ਟੁੱਟਾ ਮਾਸ ਜੁੜਨ ਲਗਾ ਤੇ ਸਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਤਕਰੇ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਹਰ ਕੰਮ ਤਰੱਕੀ ਦੇ ਸਿਖਰ ਉਤੇ ਘੰਮਾਘੰਮ ਜਾਣ ਲੱਗਾ। ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਨਵੀਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੇ ਤੋਪਾਂ ਲਾਹੌਰ, ਬਟਾਲੇ ਆਦਿ ਥਾਵਾਂ ਉੱਤੇ ਢਲੀਣ ਲੱਗੀਆਂ। ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਰੇਸ਼ਮੀ ਖੇਸ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਏ, ਜੋ ਮਧੋਲਿਆਂ ਵਟ ਨਹੀਂ ਸਨ ਖਾਂਦੇ। ਹੇਠਲੇ ਘਰਾਣੇ ਆਪਣਾ ਰਾਜ ਆਇਆ ਦੇਖ ਕੇ, ਜਾਮੀਂ ਨਾ ਮਿਉਂਦੇ, ਉਪਰਲੇ ਨਵੀਆਂ ਕਾਢਾਂ ਕੱਢਣ ਲੱਗੇ। ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੁਸ਼ਾਕ ਦੇ, ਜਾਂਦੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪਹਿਰਾਵੇ ਦੇ ਘੁੱਸਮੁਸੇ ਵਿੱਚੋਂ, ਪੰਜਾਬੀ ਫ਼ੈਸ਼ਨ ਦੀ ਪਹੁ-ਫੁਟੀ, ਭਾਵ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਕੁੜਤੇ, ਰੇਬ ਪਜਾਮੇ, ਚੋਗੇ ਪਾਏ ਤੇ ਦੋਹਰੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਸਿਰ 'ਤੇ ਸਜਾਈਆਂ। ਹੁਣ ਭੂਰਿਆਂ ਵਾਲੇ ਰਾਜੇ ਹੋਏ। ਜੋ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਥਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਤੇ ਸਵਾਰਨ ਲੱਗੇ।

ਏਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬੀ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਅੱਖ ਹਰਿਮੰਦਿਰ ਸਾਹਿਬ ਉੱਤੇ ਪਈ। ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਨੂੰ, ਏਹ ਸੇਵਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਚਨਿਓਟੋਂ ਕਾਰੀਗਰ ਸਦਵਾਏ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਛੱਤੇ ਰੋਗਨੀ ਕੰਮ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਏਹ ਕਾਰੀਗਰ ਪੁਰਾਣੀ ਲਕੀਰ ਦੇ ਫ਼ਕੀਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਸਨ ਜੋ ਨਵੇਂ ਰੰਗਾਂ ਵੱਲੋਂ ਉੱਕਾ ਹੀ ਕੋਰੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਵਾਰੀ ਆਈ ਉਸ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਵਿਚ ਹੀ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਗ (ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ) ਦਾ ਪਿਆਰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਓਹ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਦੇ ਤੀਜੇ ਅੰਗ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਤੋਂ ਕੀਕੁਣ ਪ੍ਰੇਡੇ ਰਹਿੰਦੇ! ਸਿੱਖਾਂ ਏਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਜੇ ਭਰਾਵਾਂ ਤੋਂ ਛੋਹਲੇ-ਛੋਹਲੇ ਪੈਰ ਸੁਟੇ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਪਾਈ।

ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਗਿੱਲੇ ਪਲੱਸਤਰ ਉੱਤੇ ਗਿੱਲੇ ਰੰਗ ਨੂੰ, ਇਕ ਜਾਨ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਰੀਗਰ, ਚੂਨੇ ਉਤੇ ਰੰਗ ਲਾ ਕੇ, ਭਾਪ ਜਾਂ ਸੇਕ ਦੇ ਕੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਡਲ੍ਹਕਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਰੰਗ ਚੀਨੀ ਦੇ ਭਾਂਡਿਆਂ ਵਾਕਰ ਚਮਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚੀਨੀ ਦਾ ਰੰਗ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲਾਹੌਰ 'ਚ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਂ ਦੀ ਮਸੀਤ, ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਵਿਚ ਤੇ ਹੋਰ ਕਿੰਨੀ ਥਾਈਂ ਇਹ ਕੰਮ ਹਾਲੀ ਵੀ ਦਿਸਦਾ ਹੈ।

ਮੁਸਲਿਮ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਢੰਗ ਦੇ ਦੋ ਚਾਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਟੇ-ਮੋਟੇ

ਖੁਲ੍ਹੇ-ਡੁਲ੍ਹੇ ਫੁੱਲ ਰਹਿ ਗਏ ਸਨ। ਗਿਰਾਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਿਊਮੈਟਰੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੋਰ ਹੋਂਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਘਰ ਕਰ ਗਈ ਸੀ; ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ, ਓਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਸ਼ੈਅ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਅਪੜਨ ਦੀ ਜਾਚ ਜਾਂ ਚੱਜ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਮੁਸਲਿਮ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀ ਬਾਹਰਲੀ ਭੜਕ ਉਤੇ ਸਿੱਖ ਨਾ ਰੀਝੇ। ਸਿੱਖ ਕਾਰੀਗਰ, ਹਿੰਦੂ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਗਿਣਵੇਂ ਤੇ ਮੋਟੇ ਫੁੱਲ-ਪੱਤਰਾਂ 'ਤੇ ਵੀ ਨਾ ਰਹੇ। ਹਿੰਦੂ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਕੁਝ ਫੁੱਲਾਂ 'ਤੇ ਸ੍ਰੀ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਰਾਸ ਲੀਲ੍ਹਾ ਉੱਤੇ ਹੀ ਡੁਲ੍ਹੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਕਲਮ ਬਿਲਕੁਲ ਮੋਟੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਕਲਮਾਂ ਨੇ ਮੂੰਹ ਫੇਰ ਲਿਆ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ, ਕਈ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਫੁੱਲਾਂ-ਪੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਅਪਣਾਇਆ ਜਾਂ ਇੰਜ ਕਹੋ ਕਿ ਕੁਦਰਤ ਵਿਚ ਵਿਸਮਾਦੀ ਰੰਗ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ, ਪਵਿੱਤਰ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਏਹ ਕੰਮ ਮੋਟਾ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੈ, ਪਰ ਫੁੱਲਾਂ-ਪੱਤਰਾਂ ਦੀ ਤਰਜ਼, ਹਿੰਦੂ ਤਰਜ਼ ਨਾਲੋਂ ਚੰਗੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਲਈ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਲੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਵੀਨ ਸਿੱਖ ਤਰਜ਼ ਵੀ ਅਸਲੀਅਤ ਕੋਲੋਂ ਦੂਰ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਆਪਣੇ ਹੀ ਫੁੱਲ-ਪੱਤਰ ਬਣਾਏ, ਆਪਣੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਸਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਏਸ ਤਰੀਕੇ ਵਿਚ ਵੀ, ਪੁਰਾਣੀ ਹਿੰਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਆ ਗਈ ਸੀ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਚੜ੍ਹਦਿਆਂ, ਹਲਕੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਭਾਰੀਆਂ ਚਿੜੀਆਂ ਜਿਉਂ ਦੀਆਂ ਤਿਉਂ ਬੈਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਦਿਸਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਹ ਕੰਮ ਸ਼ਾਇਦ ਬਾਬਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦਾਂ ਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੱਡੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ, ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤੇ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਵੀ ਹੈ। ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓਢੀ ਵੜਦਿਆਂ ਹੀ ਸੀ। ਦੇਖਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਸੀ। ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਰੰਗ ਸੀ, ਜੋ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ ਵੀ ਤੇ ਡਿਓਢੀ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ, ਸੰਗਮਰਮਰ ਨੇ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਹੁਣ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਅਕਾਸ਼ ਉੱਤੇ ਸੋਹਣਾ ਤਾਰਾ ਚਮਕਿਆ। ਇਹ ਸੀ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਿਚਲੀ ਛੱਤੇ, ਅੰਦਰਲਿਆਂ ਦਰਿਆਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਾਹਰ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਨੇ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਾਰੀਕੀ ਦਾ ਦਾਨ ਦਿੱਤਾ। ਹਰ ਸ਼ੈ ਮਹੀਨ ਤੋਂ ਮਹੀਨ ਬਣਾਈ। ਰੋਗਨੀ ਕੰਮ ਬਾਰੀਕ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰੋਗਨੋਂ ਵੀ ਮਹੀਨ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਨਾਲੋ-ਨਾਲ ਦੇਖੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਦੇ ਖੋਲ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਾਇਆ (Shade) ਵੀ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਖ਼ਿਆਲੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ। ਰੰਗ ਲਾਉਣ ਦੀ ਐਡੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਸੀ ਕਿ ਅਭੁੱਕਵੀਆਂ ਤੇ ਨਵੀਆਂ-ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਢੁੱਕਵਾਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਜੋ ਇਕ

ਫੁੱਲ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਾਇਆ ਦਿੱਤਾ, ਤਾਂ ਨਾਲ ਦੇ ਪੱਤੇ ਉਤੇ ਸੱਜੀ ਤਰਫ ਚਾਨਣੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦਾ ਹੈ, ਖੂਬੀ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਚਿਤ ਖਾਮੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਦਾ, ਅੱਖਾਂ ਏਸੇ ਜੋਗੀਆਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਹਿੰਦੇ ਵਾਲੀ ਵਿਚਲੀ ਬਾਰੀ ਉਤੇ ਪਰੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ। ਸੱਪ, ਹਾਥੀ, ਪਰੀਆਂ ਤੇ ਪਰੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਫੜਦੇ, ਸੰਗਲ ਵਾਂਗ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਪਰੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਈਰਾਨੀ ਟੋਪੀਆਂ ਹਨ। ਹੂਰਾਂ ਦੇ ਚਿਹਰਿਆਂ ਉਤੇ ਪੰਜਾਬੀ ਜੋਬਨ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਨਰ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਈਰਾਨੀ ਮੇਲ ਤੋਂ, ਹੁਨਰ-ਬੁਤ ਉਪਜਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਬੰਨੇ ਵੀ ਵਿਚਲੀ ਬਾਰੀ ਵਿਚ ਨਾਂ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸੰਮਤ ੧੯੪੧ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਮਾਲੂਮ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਏਹ ਆਪਦਾ ਅਖ਼ੀਰੀ ਕੰਮ ਸੀ।

ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਲਾਲ; ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਟੁਕੜੀ ਤੇ ਗੱਚ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ, ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਦੇ ਪੱਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸਨ, ਏਹਨਾਂ ਪਰੇ, ਪਰੀਆਂ ਜਾਂ ਸਾਧੂ ਨਹੀਂ ਬਣਾਏ, ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਏਨਾ ਫ਼ਰਕ ਪਾਇਆ ਹੈ। ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਦਾ ਹਾਲ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਗਿਰਦ, ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਆਪ ਜੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਸਦਕਾ, ਮੈਨੂੰ ਹੁਨਰ ਤੱਕਣ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਹੋਇਆ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਲੱਗਪਗ ਬੱਤੀ ਵਰ੍ਹੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਟੁਕੜੀ ਤੇ ਗੱਚ ਦੀ ਬੜੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ-ਬਾਹਰ ਖ਼ੂਬ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਫੁੱਲ ਪੱਤਰ ਓਹੋ ਰੱਖੇ। ਹਾਂ, ਗਮਲਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠ ਨਿੱਕੇ-ਨਿੱਕੇ ਜਨੌਰ ਵਾਹੁਣੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ। ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਥਾਈਂ ਡਰਾਇੰਗ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਗੜਾਂ ਵਿਚ ਅਣਹੋਣਾਪਨ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਰਾਲਾਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੇ ਭੇੜ। ਅਸਰਾਲਾਂ ਨੇ ਲਾਲ ਡਰਾਉਣੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਅੱਡ ਕੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਨੂੰ ਪਲੇਚੇ ਪਾ ਕੇ ਨਪੀੜ ਘੱਤਿਆ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੇਰਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਂਗਰਾਂ ਸੁਣਾਈ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਦੀ ਕਲਮ (ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ) ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਿਵਾਇਆ ਹੈ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਮੁਸੱਵਰੀ ਨੂੰ ਵਾਹਵਾ ਟੁੰਬ ਉਠਾਇਆ ਹੈ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ, ਏਹਨਾਂ ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨ (ਖੰਡਾ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਕਟਾਰ) ਛੱਡ ਕੇ ਖੰਡਾ ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਤੇ ਚੱਕਰ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਕਾਲਾ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤਾ, ਸਗੋਂ ਢੁਕਵਾਂ ਸੁਰਮਈ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ, ਅਸਲ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਸਲੀਅਤ ਕੋਲ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਵੀ ਨਹੀਂ ਛੱਡੀ।

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ (੧੯੪੭ ਵਿਚ) ਭਾਈ ਹਰਨਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਕਮੇਟੀ ਅਰਦਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਥੋਂ ਸਵਾ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਉਪਜੀ ਸੀ, ਓਥੇ ਹੀ ਓਹ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਸਮਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਧੁੰਮ ਨਹੀਂ ਪਈ; ਕਿਉਂਕਿ ਏਸ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਨੇ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕੀ।

ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਬਾਰੇ

ਉਂਜ ਤਾਂ ਮੁਸੱਵਰੀ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਵੇਲੇ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨੀਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਮੁਗ਼ਲ, ਕਾਂਗੜਾ ਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨਾ ਸਕੂਲ, ਉੱਕਾ ਹੀ ਬੰਦ ਹੋ ਗਏ। ਹਾਂ, ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਖੁਲ੍ਹ ਗਿਆ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਹੁਨਰ ਖੇਡਣ-ਮੱਲਣ ਲੱਗਾ। ਏਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ, ਬੁਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਵਾਂਗ, ਹੁਨਰ ਨੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਥਾ ਨਾ ਸੁਣੀਆਂ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਏਥੇ ਹੁਨਰ ਨੇ ਕੁਝ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਵਿਚ ਹੀ ਅਮਿੱਟਵਾਂ ਰੰਗ ਛੱਡਿਆ।

ਅਸ਼ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ! ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੋਮਲ-ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਸੁਰਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲਈ। ਪੁਰਾਣੇ ਹੁਨਰਾਂ ਤੋਂ, ਨਵੀਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲੈਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸਾਡਿਆਂ ਗਾਈਡਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯਾਤਰੂ ਨੂੰ ਦਿਖਾ ਕੇ, ਏਸ ਦੀ ਚੌਣੀ ਸ਼ਾਨ ਚਮਕਾਉਣੀ ਹੈ। ਸਾਡਿਆਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗ ਬਣਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਭੁੱਲ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੁਰੰਮਤ ਲਈ ਹਰ ਪਾਸਿਓਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਰਤੀਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਏਹ ਚੱਜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਪਈ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਰੰਮਤ, ਪਹਿਲੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਜਿਹੀ ਤੇ ਸਸਤੀ ਰਹਿ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਸਾਡਾ ਹਾਲੇ ਤਾਂ 'ਤਾਲੋਂ ਘੁੱਥੀ ਡੂਮਣੀ ਗਾਵੇ ਆਲ ਪਤਾਲ' ਵਾਲਾ ਹੈ। ਏਧਰ ਕਿਸੇ ਨੇ ਕਲਮ ਨਹੀਂ ਚਲਾਈ। ਜੀਅ ਵਿਚ ਆਈ, ਮੇਰੇ ਘਰਾਣੇ ਨੂੰ ਸੇਵਾ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਮੈਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨਾਲ ਬਹਿ ਉਠ ਕੇ, ਕੁਝ ਸੁਣਿਆ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖ ਕੇ, ਇਕ ਨਵਾਂ ਪੰਧ ਦਿਖਾ ਦਿਆਂ। ਆਪਣੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਪੱਕੀ ਨੀਂਹ ਵੱਲ ਕੌਮ ਦਾ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਵਾਂ। ਭਾਵੇਂ ਏਹ ਕੁੰਭਕਰਨ ਨੂੰ ਚੁਟਕੀ ਨਾਲ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਯਤਨ ਹੈ, ਪਰ ਜਿੰਨਾ ਉਂਗਲੀਆਂ ਵਿਚ ਵਿਤ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀਲਾ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰਾਂ?

ਗੁੰਬਦ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦਿਆਂ, ਪਹਿਲਾਂ ਨਜ਼ਰ ਗੁੰਬਦ ਉੱਤੇ ਠਹਿਰਦੀ ਹੈ। ਗੁੰਬਦ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਤਿੰਨ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ, ਪਹਿਲਾ ਗਾਜਰ ਗੁੰਬਦ (ਉਪਰੋਂ ਗਾਜਰ ਵਾਂਗ ਤਿੱਖਾ, ਥੱਲਿਓਂ ਓਹਦੇ ਵਾਂਗ ਚੌੜਾ)। ਦੂਜਾ ਤੇਜ ਗੁੰਬਦ, ਏਹ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਉੱਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਧੌਣ ਅਕੜਾ ਕੇ ਖਲੋਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ ਦਾ। ਤੀਸਰਾ ਨਾਂ ਹੈ ਫੱਸਾ ਜਾਂ ਬੈਠਵਾਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਵਧੀਆ ਮਿਸਾਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁੰਬਦ ਹੈ। ਏਹ ਗੁੰਬਦ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਘੱਟ

ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਗੁੰਬਦ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਮਸਜਿਦੀ ਢੰਗ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਗੁੰਬਦ ਦਾ ਝਾਉਲਾ ਜਿਹਾ ਜ਼ਰੂਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਇਕ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ, ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਰੰਗਤ ਦੇ ਕੇ ਤੇ ਧੁਰ ਉਪਰ ਕੌਲ ਫੁੱਲ ਮੂਧਾ ਮਾਰ ਹਿੰਦਵਾਨੀ ਤਰਜ਼ ਲੈ ਕੇ ਦੋ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਸੰਗਮ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਕੰਵਲ ਫੁੱਲ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ *ਮਿਥੋਲੋਜੀ ਨੇ ਲਛਮੀ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਮੰਨੀ ਹੈ। ਮੰਦਰਾਂ ਵਿਚ ਮਾਇਆ ਆਉਣੀ ਹੋਈ, ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕੰਵਲ ਮੂਧਾ ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਆਮ ਗੁੰਬਦ ਤਾਂ ਚੂਨੇ ਗੱਚ ਹੀ ਦਿਸਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਏਸ ਉੱਤੇ ਤਾਂਬੇ ਦੇ ਚਿਤਰੇ ਹੋਏ ਪੱਤਰੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਰਕ ਚੜ੍ਹਾਏ ਹੋਏ ਹਨ। ਗੁੰਬਦ ਦੀਆਂ ਫਾੜੀਆਂ ਜਾਂ ਮੋਗਰਾਂ ਤੇ ਹੇਠਾਂ ਪੱਤਰ ਜਿਹੇ (ਜਿਨਾਂ ਨੂੰ ਗਲਤਾਂ ਕਹੀਦਾ ਹੈ, ਐਨ ਜਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ; ਬੇਮੇਲ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੀਆਂ।

ਗੱਚ ਦਾ ਹੁਨਰ

ਗੱਚ ਇੱਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਪੱਥਰ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਨੂੰ ਮੁਨਾਸਬ ਅੱਗ ਵਿਚ ਭੁੰਨਦੇ, ਪੀਂਹਦੇ ਤੇ ਕੱਪੜ-ਛਾਣ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਓਨਾ ਹੀ ਪਾਣੀ ਪਾ-ਪਾ ਘੋਲਦੇ, ਜਿੰਨਾ ਕਾਰੀਗਰ ਲਾ ਸਕਦਾ। ਮਿੰਟ ਦੋ ਮਿੰਟ ਮਗਰੋਂ ਪੱਥਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਥੋੜ੍ਹਾ ਵਰਤਣਾ ਹੋਂਦਾ ਤਾਂ ਕਾਰੀਗਰ ਤਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਘੋਲ-ਘੋਲ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਗੱਚ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਚੂਨੇ ਵਾਂਗ ਲਾ, ਫੇਰ ਲੋਹੇ ਦੀ ਕਲਮ ਨਾਲ ਛਿੱਲ ਕੇ, ਫੁਲ ਪਤੀਆਂ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਪੀਲਾ ਰੋਗਨ ਕਰ ਕੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਵਰਕ ਲਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਏਹ ਹੁਨਰ ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਕਾਰੀਗਰ ਗੱਚ ਜਾਂ ਚੂਨੇ ਉੱਤੇ ਪੱਧਰੇ ਅੱਖਰ ਲਿਖਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ ਨੇ ਹਰਿ ਕੀ ਪੌੜੀ ਦੇ ਉਪਰਲਿਆਂ ਦਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਜਪੁ ਜੀ ਲਿਖੀ, ਜੋ ਉਭਰਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਵੇਦ ਮੰਤਰ ਤੇ ਗੀਤਾ ਭੁਲਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ, ਪਰ ਮੁਸਲਿਮ ਕਾਰੀਗਰ ਮਸੀਤਾਂ, ਮਕਬਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕੁਰਾਨ ਪਾਕ ਦੀਆਂ ਆਇਤਾਂ ਲਿਖਦੇ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਏਹਨਾਂ ਅੱਖਰੀ ਹੁਨਰ ਵਰਤਿਆ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਹੁਨਰ ਉੱਤੇ ਭਾਰ ਨਾ ਪਾਇਆ। ਫ਼ਜ਼ਲ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਤਾਂ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਦਿਖਾਉਂਦਿਆਂ ਕਵਿਤਾ ਮਾਰ ਘੱਤੀ ਸੀ; ਪਰ ਇਥੇ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਗੱਚ ਦਾ ਹੁਨਰ ਨਹੀਂ ਮਾਰਿਆ।

ਟੁਕੜੀ

ਗੱਚ ਦੇ ਵਿਚ ਵਿਉਂਤ ਨਾਲ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਦੀਆਂ ਟੁਕੜੀਆਂ ਜੜਨ ਨੂੰ ਟੁਕੜੀ ਕਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਹਦਾ ਮੁਗਲਾਂ ਵੇਲੇ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੀ ਏਹਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਏਹ ਹੁਨਰ ਹਰਿਕੀ ਪੌੜੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ 'ਤੇ ਮੋਹਰਲੇ ਦਲਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਵਧੀਆ ਹੈ।

---

* ਹਿੰਦੂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਲਾਲ ਕੰਵਲ ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੋਨਾ ਬਣਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਕੰਵਲ ਵਿਚ ਲਛਮੀ (ਦੌਲਤ) ਦਾ ਵਾਸਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ।

ਹੀਰਾ ਨੁਮਾ

ਏਹ ਹੁਨਰ ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਭਰਾ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉਤੇ ਫੁੱਲ ਪੱਤਰ ਖਿੱਚ ਕੇ ਉਪਰ ਹੀ ਕਲੀ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ, ਓਹੋ ਪਾਸਾ ਮਸਾਲੇ ਨਾਲ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਉਪਰਲਾ ਪਾਸਾ ਸਾਫ਼ ਹੋਂਦਿਆਂ ਵੀ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਟਪਲਾਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਈ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਉਪਰ ਹੀ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਹੀਰੇ ਵਾਂਗ ਡਲ੍ਹਕੂੰ-ਡਲ੍ਹਕੂੰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਹੁਨਰ ਦਾ ਨਾਮ ਹੀਰਾ ਨੁਮਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਏਹਦੀ ਚੋਖੀ ਇੱਜ਼ਤ ਸੀ।

ਧੁਰ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤ ਦਾ ਫ਼ਰਸ਼

ਫ਼ਰਸ਼ ਦੇਖ ਕੇ ਹੈਰਾਨ ਹੋ-ਹੋ ਜਾਈਦਾ ਹੈ। ਨਾਨਕ ਸ਼ਾਹੀ ਇੱਟਾਂ ਜਿੰਨੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਲਾਲ ਰੰਗ ਪਾ ਕੇ ਪਕਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਉੱਤੋਂ ਮੋਟੀਆਂ ਤੇ ਥੱਲਿਓਂ ਬਹੁਤ ਪਤਲੀਆਂ ਹਨ। ਚੂਨਾ ਵਿਛਾ ਕੇ ਆਡੇ ਦਾਅ ਬੀੜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚ ਵਾਲ ਭਰ ਵਿੱਥ ਨਹੀਂ। ਨਿਸ਼ਾਨ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਖੇਚਲ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰਕੇ, ਏਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਇੱਟਾਂ ਦਵਾਲੇ, ਕਾਲੀ ਮਿੱਟੀ ਦੇ ਪਕਾ ਕੇ ਗਜ਼ ਲਾਏ ਹੋਏ ਹਨ (ਜੋ ਸ਼ਾਹ ਪੱਥਰ ਦਾ ਪੂਰਾ ਭਰਮ ਪਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ) ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਿਰਾਹ ਜਾਂ ਹੁਨਰੀ ਸ਼ਕਲਾਂ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ 'ਹਜ਼ਰਤ ਸੀਮੇਂਟ' ਦੀਆਂ ਪੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਰੇਤਲੇ ਰੰਗ ਦੀਆਂ ਪੋਟਾ-ਪੋਟਾ ਭਰ ਇੱਟਾਂ ਵਰਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਏਹ ਫ਼ਰਸ਼ ਹਾਲੀ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਪਾਣੀ ਨਾਲ ਏਹਦੀ ਸੇਵਾ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ। ਖੇਪੜੀਆਂ ਨਹੀਂ ਲੱਥੀਆਂ।

ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਰੰਗ

ਉਪਰਲੀ; ਵਿਚਲੀ ਛੱਤੇ ਤੇ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਏਹ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਏਹ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਸ ਉੱਤੇ ਵੱਖਰਾ ਲੇਖ ਛਪ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੁਝ ਬਣਤ ਢੰਗ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਬਾਰੇ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ, ਗਿੱਲੇ ਪਲੱਸਤਰ ਉਤੇ ਮਿਲੇ ਰੰਗ, ਇਕ ਜਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਦਿਹਾੜੀ, ਡੇਢ ਦਿਹਾੜੀ, ਇੱਕ ਮੁਰੱਬਾ, ਫੁਟ ਭਰ ਥਾਂ ਤਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਇੱਟਾਂ ਬਹੁਤ ਪੱਕੀਆਂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪਾਣੀ ਚਿਰਾਕਾ ਖਿੱਚਦੀਆਂ ਹਨ। ਥਾਂ ਤਰ ਕਰ ਕੇ ਪਲੱਸਤਰ ਕਰਦੇ (ਜੋ ਪੋਰਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ)। ਓਸੇ ਉੱਤੇ ਰੰਗ ਕਰਦੇ ਤੇ ਨਹਿਲੇ* ਨਾਲ ਠੱਪੀ ਜਾਂਦੇ। ਜੇ ਇੱਟਾਂ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਤਰ ਨਾ ਹੋਂਦੀਆਂ, ਚੂਨਾ ਲਹਿ ਜਾਣ ਦਾ ਡਰ ਹੁੰਦਾ। ਜੇ ਤਰ ਹੁੰਦੀਆਂ, ਤਾਂ ਪੋਰਾ ਸੁਕਣ ਦਾ ਭੈ ਰਹਿੰਦਾ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਕਈ ਵੇਰ ਕਾਰੀਗਰ ਰੋਟੀ ਖਾ ਕੇ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂ ਹੱਥਲਾ ਕੰਮ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਪਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਹ

---

* ਟੀਪ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਮਝੋਲੇ (ਨਿੱਕੀ ਕਾਂਡੀ) ਜਿੱਡਾ, ਮੂੰਹ ਭਾਰਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

ਅਨੋਖੀ ਹੁਨਰੀ ਤਪੱਸਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਜਿਹੜੇ ਰੰਗ ਸਨ, ਉਹ ਵਲੈਤੋਂ ਟੀਊਬਾਂ ਵਿਚ ਭਰੀ ਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਉਂਦੇ। ਹੇਠ ਲਿਖਿਆਂ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ

(੧) ਦੇਸੀ ਮਿੱਟੀ ਹਿਰਮਚੀ। ਏਸ ਦਾ ਰੰਗ ਲਾਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਾੜਾਂ ਤੋਂ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪੰਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਸਿੱਲ ਉੱਤੇ ਰੱਖ, ਪਾਣੀ ਪਾ-ਪਾ, ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈ, ਵੱਟੇ ਨਾਲ ਰਗੜੀ ਜਾਂਦੇ। ਜਿੰਨੀ ਮਹੀਨ ਹੋਂਦੀ, ਓਨਾ ਹੀ ਰੰਗ ਲਾਲ ਨਿਕਲਦਾ ਸੀ। ਠੂਠੀ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

(੨) ਕਾਲਾ ਰੰਗ, ਨਰੇਲ ਦੀ ਠੂਠੀ ਸਾੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਪਾ-ਪਾ, ਵੱਟੇ ਨਾਲ ਮਹੀਨ ਕਰਦੇ, ਜਿੰਨੀ ਬਾਰੀਕ ਹੋਂਦੀ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਹ ਰੰਗ ਨਿਕਲਦਾ।

(੩) ਸਬਜ਼ ਰੰਗ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਹਰਾ ਪੱਥਰ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੰਗਿ-ਸਬਜ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਹਦੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ ਟੋਟੇ ਪੰਸਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਆਮ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਪਾਣੀ ਪਾ ਪਾ, ਦਬੱਲ ਕੇ ਪੀਂਹਦੇ ਸਨ।

(੪) ਜ਼ਰਦੀ ਮਿੱਟੀ-ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੀ ਗਾਚਣੀ। ਏਹ ਸਿਲ ਉੱਤੇ ਘਸਾਈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਏਹਦਾ ਬਹੁਤਾ ਕਜੀਆ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ। ਪੀਲਾ ਰੰਗ ਹੋਂਦਾ ਸੀ।

(੫) ਨੀਲਾ ਰੰਗ-ਲਾਜਵਰਦ ਜੋ ਪੌਡਰ ਵਾਂਗ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਓਸ ਵਿਚ ਸਰੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਵਰਤਦੇ ਸਨ।

(੬) ਸਫ਼ੈਦ-ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀਆਂ ਕੱਤਲਾਂ (ਕੰਕਰਾਂ ਕਹਿ ਲਵੋ) ਸਾੜ ਕੇ ਪਾਣੀ ਵਿਚ ਭਿਓਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲੀ ਦੇ ਵੱਟੇ ਭੇਵੀਂਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਪੁਣਦੇ ਤੇ ਓਸ ਥੱਲੇ ਜਿਹੜਾ ਦਹੀਂ ਜਿਹਾ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ, ਓਹਨੂੰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਡੋਗਾ ਵੀ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਸਿਵਾਏ ਸਾਵੇ ਰੰਗ ਦੇ, ਹੋਰ ਸਾਰੇ ਰੰਗ ਏਸ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਹਲਕੇ ਭਾਰੇ ਕਰਦੇ ਤੇ ਸਾਵੇ ਨੂੰ ਜ਼ਰਦੀ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ। ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਕ ਲਹੂ ਵਾਂਗ ਲਾਲ ਹੋਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹਨੂੰ ਕੁਝ ਖੁਸ਼ਕ ਪਲੱਸਤਰ ਉਤੇ ਲਾਂਦੇ ਸਨ। ਸ਼ਿੰਗਰਫ਼ ਨੂੰ ਸੁਰੇਸ਼ ਪਾ ਕੇ ਬਣਾਂਦੇ ਸਨ। ਏਹ ਰੰਗ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿਚਲੀ ਛੱਤੇ, ਚੜ੍ਹਦੇ ਬੰਨੇ ਵਰਤਿਆ ਤੇ ਏਹ ਰੰਗ, ਰੋਗਨ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਪਾ ਦੇਂਦਾ ਹੈ।

ਜੜਤਕਾਰੀ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਹੁਨਰ ਹੈ—ਸੰਗਮਰਮਰ ਵਿਚ ਜੜਤਕਾਰੀ। ਏਹ ਹੁਨਰ ਵੀ ਨੱਕਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਖਾਕਾ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਫੇਰ ਪੱਥਰ ਘਾੜਾ ਖਾਕਾ ਝਾੜ ਕੇ ਨਿੱਕੀ ਆਰੀ ਨਾਲ ਚੀਰ ਪਾਉਂਦਾ ਤੇ ਬੇਗੜੀਏ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਪੱਥਰਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ ਕੇ ਥੇਵੇ ਬਣਾ ਪੱਥਰ ਘਾੜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਉਹ ਜੜਦੇ ਸਨ। ਜੜਤਕਾਰੀ ਵਿਚ ਏਹ ਪੱਥਰ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹਨ : (੧) ਹਕੀਕ-ਲਾਲ ਤੇ ਬਦਾਮੀ ਭਾਅ ਵਾਲਾ। (੨) ਜ਼ਹਿਰ ਮੋਹਰਾ। (੩) ਖੱਟੂ ਪੱਥਰ ਪੀਲਾ। (੪) ਸਬਜ਼ ਬਲੌਰ।

ਏਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਲਹਿੰਦੀ ਬਾਹੀ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ (5) ਲਾਜਵਰਦ ਨੀਲਾ। (6) ਕਾਲਾ। ਅਬਰੀ ਘਸਮੈਲਾ, ਵਿਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮਨਮੋਹਣੀਆਂ ਰਗਾਂ। (7) ਸਿੱਪ ਵੀ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡੋਡੀਆਂ ਤੇ ਵਾਹ ਵਾਹ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਜੜਤਕਾਰੀ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਵੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਰਦ੍ਹਾਸੇ ਕਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਹਲਾ ਕੰਮ ਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਕਾਹਲੀ ਅੱਗੇ ਟੋਏ ਹੋਣੇ ਹੀ ਹੋਏ। ਬਾਕੀ ਰਿਹਾ ਪਹਿਲਾ ਹੁਨਰ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਮੱਥੇ ਤੇ ਸੱਜੇ ਖੱਬੇ ਬੜਾ ਮਹੀਨ ਕੰਮ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀਆਂ ਡੰਡੀਆਂ ਧਾਗੇ ਜਿੰਨੀਆਂ ਬਰੀਕ ਤੇ ਪੈਨਸਿਲ ਦੇ ਸੁਰਮੇਂ ਜਿੰਨੇ ਮੋਟੇ ਥੇਵੇ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਕਾਰੀਗਰੀ ਦੀ ਹੱਦ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਈਰਾਨੀ ਫੁੱਲ ਪੱਤਰ ਘਟ ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ ਦੇ ਫਲ ਵੀ ਸੋਹਣੇ ਬਣਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਰੁੱਖ, ਸਿਵਾਏ ਮਜਨੂੰ ਦੇ, ਹੋਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖ਼ਿਆਲੀ ਹੀ ਹਨ। ਮੋਹਰਲੇ ਦਹਿਨਾਂ ਤੇ ਦੋ ਸਾਧੂ ਵੀ ਅਜੀਬ ਰਸ ਦੀ ਬਰਖਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਹੁਨਰਾਂ ਦਾ ਅਖ਼ੀਰਲਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੈ।

* * *

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਬਚਾਈਏ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ (ਗਿੱਲੇ ਪਲੱਸਤਰ ਤੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਕਰਨਾ), ਟੁਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ (ਗੱਚ ਵਿਚ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜੜਨਾ ਜੜਤਕਾਰੀ (ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਥੇਵੇ ਫਬਾਉਣਾ), ਬੇਗੜੀਏ ਦਾ ਕੰਮ (ਸੰਗਮਰਮਰ ਵਿਚ ਵੇਲ ਬੂਟੇ ਬਣਾਉਣਾ) ਆਦਿ ਹੁਨਰ ਸਿਖਰ 'ਤੇ ਪੁੱਜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀ ਮਿਸਾਲ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹੁਨਰ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਨਵਾਂ ਰੂਪ ਧਾਰਿਆ ਹੈ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਏਥੇ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਸੀ।

ਹੁਨਰ ਦੀ ਬਦਕਿਸਮਤੀ ਦੇਖੋ, ਪਹਿਲਾਂ ਅਰੂੜ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ, ਦਰਸ਼ਨੀ ਡਿਓੜੀ ਦੇ ਅੰਦਰੋਂ, ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਛਿੱਲੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਨੁੱਕ ਦੀ ਗੱਲ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਓਥੇ ਫ਼ੌਜੀਆਂ ਨੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਲਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਏਹ ਕੰਮ ਭਾਈ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਮਹੰਤ ਦਾ ਸੀ।

ਮਗਰੋਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਇਆ। ਬਾਰੀਆਂ ਵਿਚ ਤੇ ਥੰਮ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਿੱਠਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਰੰਗ ਘਸਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਚਾਉਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੋਈ ਨਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਪੱਥਰ ਲਾ ਕੇ ਹੀ ਏਸ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਲਾਂਭੇ ਕੀਤਾ। ਏਹੋ ਹਾਲ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਜਿਥੇ ਹੱਥ ਪੁੱਜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ, ਓਥੋਂ ਵੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਛਿੱਲੀ ਗਈ ਹੈ। ਏਹ ਨਮੂਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਨ। ਏਥੇ ਹੀ ਪੁਰਾਣੇ ਕਾਰੀਗਰ ਭਾਈ ਜੈ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਸਤਖ਼ਤ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫ਼ੋਟੋ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੁਹਾਈ ਗਈ।

ਕਮੇਟੀ ਨੇ, ਹਰਿ ਕੀ ਪੌੜੀ ਦੀ ਉਪਰਲੀ ਛੱਤੇ (ਜਿੱਥੇ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਹੋਂਦੇ ਹਨ), ਹੁਨਰ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਚੁਗਾਠ ਫੇਰ ਕੇ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਵਾ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੰਮ ਗਚ ਤੇ ਜੜਤਕਾਰੀ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਹੱਥ ਲਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਥੇਵੇ ਝੜ ਪੈਂਦੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਬਚਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਹੁਨਰ ਬਚਾਉਣ ਦੇ ਸੋਹਣੇ ਤੇ ਬਹੁਤੇ ਉਪਰਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਇਉਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ 'ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਰੰਗ ਥੱਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ'। ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਹੁਨਰ ਏਨਾ ਮਹੀਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਏਹਨਾਂ ਵੇਲਾਂ ਤੇ ਫੁਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਾਡੀ ਕੁਦਰਤ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਸ ਹੁਨਰ ਸਦਕਾ, ਸਾਡੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਸੋਹਜਸਵਾਦ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਦੀ ਕੋਮਲਤਾ ਦਾ ਥਹੁ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਭਾਰਤ ਦੀਆਂ ਸੈਂਕੜੇ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੁਫ਼ਾਵਾਂ ਵਿਚ ਹੁਨਰ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਕੱਢੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਜੰਤਾ ਦਾ ਜਿੰਨਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਓਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਕ ਤਾਂ ਚੀਜ਼ ਆਲ੍ਹਾ ਸੀ, ਦੂਜਾ ਸਿਆਣਿਆਂ ਹੱਥਾਂ ਤੇ ਸੂਝ ਵਾਲੇ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਸੰਵਾਰਿਆ ਤੇ ਸੰਭਾਲਿਆ ਹੈ। ਓਸ ਹੁਨਰ ਦਿਆਂ ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਹੁਨਰ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਬਾਬਤ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਮਜ਼ਮੂਨਾਂ ਦਾ ਹੜ੍ਹ ਆਇਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਗੁਫ਼ਾ ਦੀਆਂ ਵੱਖਰੇਵੱਖਰੇ ਪਹਿਲੂਆਂ ਤੋਂ ਫ਼ੋਟੋ ਲੀਤੀਆਂ ਤੇ ਛਾਪੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਏਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸਦਕਾ, ਬੰਗਾਲ ਸਕੂਲ ਨੇ ਅਜੰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਨਾ ਲਈ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਹਾਲੀਂ ਤਾਂ ਓਹੋ ਉਪਰਾਲਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵੱਡੇ ਬਾਬੇ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਸਥਾਨ 'ਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਲਾਏ ਜਾਣ ਕਿਉਂਕਿ ਸੰਗਤਾਂ ਖਿੰਧੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੁਨਰੀ ਸ਼ੈਆਂ ਖ਼ੂਬ ਦਮਕਣਗੀਆਂ। ਜੇ ਸਾਰਾ ਉਪਰਾਲਾ ਨਾ ਹੀ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਵੱਡੇ ਹਾਲ ਕਮਰੇ ਦਾ ਹੁਨਰ ਤਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਪੁੱਜ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਾਲੇ ਏਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿਚ ਕੰਮ ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਵੇ, ਓਹਨਾਂ ਨੱਕਾਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਵੀ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਲਿਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਲਹਿੰਦੇ ਬੰਨੇ ਦੀ ਵਿਚਲੀ ਬਾਹੀ ਦੀ ਮਹਿਰਾਬ, ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਦੀ ਹੈ, ਏਹ ਵੀ ਸੰਭਾਲਣ ਵਾਲੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਵਿਚ ਸੰਭਾਲਣ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦੀਆਂ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਤੋਂ ਫ਼ੋਟੋ ਲੈਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਕੋਈ ਫੋਟੋ ਨਹੀਂ। ਗੁੰਬਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦੀਆਂ ਆਰਟਿਸਟਕ ਢੰਗ ਦੀਆਂ ਫ਼ੋਟੋ ਲੈ ਕੇ, ਹੁਨਰੀ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਗਾਈਡ ਦੇ ਦਫ਼ਤਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੀ, ਉਰਦੂ, ਪੰਜਾਬੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੈਮਫ਼ਲਿਟਾਂ ਵਿਚ ਛਾਪਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੈਮਫ਼ਲਿਟਾਂ ਵਿਚ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਨਰਾਂ ਬਾਰੇ, ਸਰਸਰੀ ਬਿਆਨ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਮੁਰੰਮਤ ਸਮੇਂ, ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖਿਆਲ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤੇ-ਕਿਤੇ ਮੁਰੰਮਤ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀਪਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਮੁਰੰਮਤ ਵੇਲੇ ਅਸਲੀ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਢੁਕਦੀ ਚੀਜ਼ ਬਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਗਰੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਵੀ, ਪਹਿਲਾਂ ਵਾਂਗ ਮਹੀਨ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕਈ ਵੇਰ ਪੱਥਰ ਲਾਉਣ ਵੇਲੇ, ਕੁਝ ਸੂਤਰ ਇੱਟਾਂ ਦੀ ਛਿਲਾਈ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਉੱਤੇ ਗੁੰਬਦ ਦਾ ਭਾਰ ਹੈ ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਧਾਂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੋ ਜਾਣਗੀਆਂ। ਗੁੰਬਦ ਅੱਗੇ ਵੀ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ ਤੇ ਕਾਬਲਿਆਂ ਨਾਲ ਕੱਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਬੁਰਜੀਆਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਗਿੱਲੀ ਲੀਰ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਖੁਰਪੀਆਂ ਵਗੈਰਾ ਨਾਲ ਸੋਨਾ ਘਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਦੀਵਿਆਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਵਾਸਤੇ ਕਈ ਹੁਨਰੀ ਦਵਾਖੀਆਂ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ

ਸਨ। ਕਈ ਸ਼ਕਲਾਂ ਦੀਆਂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਦੀਵੇ ਟਿਕਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਛੋਟੀ ਪਰਕਰਮਾ ਗਿਰਦੇ ਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਏਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਦੀਵੇ ਰੱਖੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮਨਮੋਹਣਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਸਾਹਿਬ 'ਤੇ ਜਥੇਦਾਰ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਭੁੱਚਰ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਤੇਲ ਦਵਾਖੀਆਂ ਬਾਲਣ ਦੀ ਥਾਂ 'ਤੇ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਲੰਗਰ ਵਿਚ ਵਰਤੀਆਂ ਤੇ ਓਹ ਮੁਦਤਾਂ ਦੇ ਤੇਲ ਨਾਲ ਬੰਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ, ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਕੇ ਭੜ-ਭੜ ਕਰ ਕੇ ਬਲੀਆਂ। ਖ਼ੈਰ, ਓਹ ਵੇਲਾ ਤਾਂ ਲੰਘ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਬਿਜਲੀ ਨਾਲ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਰੋਸ਼ਨੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਉੱਤੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰਲਾ ਵੀਊ ਨਹੀਂ ਛਪਿਆ। ਯਾਤਰੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਮੇਟੀ ਨੂੰ ਵੀ ਵਧੀਆ ਫੋਟੋਜ਼ ਲੈ ਕੇ, ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਕੀਮ ਵਿਚ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਘਰ ਬਣਾ ਕੇ, ਓਸ ਵਿਚ ਰਖਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖਾਸ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਹਾਸ ਦੀਆਂ ਲੋੜੀਂਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿਚਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਉਹ ਸਭੇ ਚਿਤ੍ਰਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਰਖੀਆਂ ਜਾਣ।

ਅਖ਼ੀਰ ਵਿਚ ਫੇਰ ਏਹੋ ਹੀ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿੰਨੇ ਹੁਨਰ ਹੁਣ ਹਨ, ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਭਾਲਿਆ ਜਾਏ।

☆ ☆ ☆

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁੱਧ ਮੱਤ ਦਾ ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਪਣਾ ਮੱਤ ਨਾ ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਾਇਆ; ਸਗੋਂ ਬਾਬਰ ਜਿਹੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਏ।

ਜਨਤਾ ਦਾ ਹਾਮੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਨਾ ਲੱਗਾ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ, ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਵਾਂਗ ਨਾ ਚਿਤਰੀ ਗਈ। ਇਕ ਨਵੀਂ ਅਜੰਤਾ ਨਾ ਬਣ ਸਕੀ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਨਾ ਹੀ ਚਿੱਤ੍ਰ-ਕਲਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਸਤੀ ਸੀ। ਗ਼ਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪਰ ਕੀ ਜਾਣਾ ਸੀ ? ਏਹ ਤਾਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਸੁਣ ਕੇ ਪਤੀਜ ਗਏ। ਮੁਸੱਵਰੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਨਾ ਲਾਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ, ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਬੁੱਤ ਪੂਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ। ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਓਸ ਇਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਖੰਡਾਂ-ਬ੍ਰਹਿਮੰਡਾਂ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ ਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਬਲਿਹਾਰ ਕੁਰਬਾਨ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਜਿਹੇ ਜੀਵਨ-ਦਾਤੇ ਨੂੰ ਪੱਥਰਾਂ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕਰਨਾ ਓਹਦੀ ਹੱਤਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ; ਪਰ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਵਾਂਗ ਬੁੱਤਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕੇ ਬੁਤ-ਘੜਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਨਹੀਂ ਮਾਰੀ ਕਿਉਂਕਿ ਜਨਤਾ ਅਨਪੜ੍ਹ ਸੀ, ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਪਹਿਲੇ ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੇ ਮੁਸੱਵਰੀ ਏਸ ਖ਼ਿਆਲ ਤੋਂ ਨਾ ਛੁਹਿਆ ਪਈ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਖਲਕਤ ਦੇ ਹੱਡੀਂ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਹਟਾਉਣ ਲਈ ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀ ਮੂਰਤ ਤੇ ਅਣੋਖਾ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ। ਆਪ ਨੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ :

'ਗੁਰ ਮੂਰਤਿ ਗੁਰ ਸਬਦੁ ਹੈ, ਸਾਧਸੰਗਤਿ ਵਿਚਿ ਪਰਗਟੀ ਆਇਆ।'

ਇਹ ਮੰਦਰ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਕੱਠਿਆਂ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਵੱਖਰੇ ਚੁਲ੍ਹੇ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤੇ ਘਰ ਘਰ ਠਾਕਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਜੁੜ ਕੇ ਬਹਿਣਾ ਘਟ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਨੇ ਚਾਰ ਬੰਦਿਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹਿਣਾ ਸਿਖਾਇਆ ਤੇ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦੇਣ ਲੈਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਧ ਸੰਗਤ ਵਿਚ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰ ਕੇ (ਗੁਰ ਸ਼ਬਦ...ਮੂਰਤ ਪੂਜਾ ਤੋਂ ਵਿਹਲੇ ਹੋ ਕੇ) ਰਾਜਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜਿਕ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਗੁਰ-ਸ਼ਬਦ ਮੂਰਤ ਨੇ ਹੁਨਰ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਆਉਣ ਦਿੱਤਾ।

ਪਹਿਲੇ ਪੰਜ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਫ਼ਕੀਰਾਨਾ ਮੁਸੱਵਰੀ ਕੀਤੀ। ਲੋਭ, ਦੰਭ, ਵੱਢੀ-ਖੋਰੀ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਰਹਿਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖ਼ੂਬ ਖਿੱਚੀਆਂ ਤੇ ਓਹ ਘਰ ਘਰ ਪੁੱਜੀਆਂ। ਹਾਂ, ਅਮੀਰਾਨਾ ਮੁਸੱਵਰੀ ਨੂੰ ਨਿੰਦਿਆ ਨਾ।

ਸਮੇਂ ਦੀ ਹਾਲਤ ਬਦਲੀ, ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਅਕਬਰ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤੀ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਦਿਵਾਇਆ। ਹਰ ਹੁਨਰ ਦਾ ਬੋਲਬਾਲਾ ਹੋਇਆ, ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਨੂੰ ਖੰਭ ਲੱਗੇ, ਲੱਗੀ ਅਪਛਰਾ ਤੇ ਹੂਰ ਵਾਂਗ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹਣ। ਜਹਾਂਗੀਰ ਨੇ ਏਸ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਹੋਰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਅਮੀਰ ਹੁਨਰ, ਬਾਦਸ਼ਾਹਾਂ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਪੁੰਗਰਦੇ ਤੇ ਫਲਦੇ ਹੋਏ, ਆਮ ਪਬਲਿਕ ਦੇ ਮੂੰਹ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਓਹੋ ਗੱਲ ਹੁਣ ਹੋਈ, ਮਹਿੰਗਾ ਹੁਨਰ ਸਸਤਾ ਜਾਪਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਸੁਸਾਇਟੀ ਦਾ ਇੱਕ ਅੰਗ ਮਨੀਣ ਲੱਗਾ। ਦਿੱਲੀ ਆਗਰੇ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਛੋਟਿਆਂ ਕਸਬਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੁਨਰ ਨੇ ਪਰ੍ਹੇ ਜਮਾਈ।

ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਹੋਏ। ਆਪ ਜੀ ਨੇ ਪਿੰਡ ਸੁਰ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਚਰਨ ਪਾਏ। ਭਾਈ ਬਿਧੀ ਚੰਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਤਸਵੀਰ ਖਿਚਵਾਉਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ। ਮੀਰੀ ਪੀਰੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਮੰਨੀ ਤੇ ਮੂਰਤ ਖਿਚਵਾ ਦਿੱਤੀ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਸਿੱਖ ਸਿਆਣੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਹੁਣ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋ ਸਕਦੀ। ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਹੁਨਰ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹਿਆ। ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਹੁਨਰ ਵੱਲ ਵੀ ਝੁਕੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ ਕਿ ਏਸ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਸਾਂਝਾ ਚਮਕਾਇਆ ਸੀ ਤੇ ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਵੀ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਉਣ ਲਈ, ਇਹ ਸੋਹਣਾ ਵਸੀਲਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੋ ਫ਼ਾਇਦੇ ਦੇਖੇ ਗਏ, ਇਕ ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ, ਦੂਜਾ ਆਰਟ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ। ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਤਸਵੀਰੀ ਵਾਕਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ— ਨੌਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ। ਆਪ ਜਦੋਂ ਆਸਾਮ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰਨ ਗਏ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਅਟਕੇ। ਇਕ ਹਲਵਾਈ ਦੇ ਘਰ ਬਿਸਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਓਹਦੀ ਮਾਂ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਗੁਜ਼ਾਰੀ "ਸੱਚੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ, ਆਪ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।" ਹਜ਼ੂਰ ਮੁਸਕਰਾਏ ਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ ਖਿਚਵਾ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ। ਹੁਨਰ-ਪਿਆਰ ਦਿਖਾ ਦਿੱਤਾ, ਮੂਰਤ ਉਤਰਵਾ ਦਿੱਤੀ।

ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਚ ਤੀਜਾ ਵਾਕਿਆ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਕੋਮਲ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਾਣ, ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦਾ। ਆਪ ਨੇ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਤਾਂ ਓੜਕ ਕੀਤੀ। ਬੀਰ ਰਸ ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਤਲਵਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਕੋਮਲ ਦਿਲ-ਹਿਲਾਊ ਸੁਰ ਸੁਣਾਈ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਦਾ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ, ਕਰਾਇਆ। ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਚਿਤ੍ਰ-ਕਲਾ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦਿੱਤਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ, ਸ਼ਾਹੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਆਇਆ। ਚਿਹਰੇ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਰਿਹਾ; ਕਲਮ ਨਾ ਚੱਲੀ। ਮੁਸੱਵਰ ਡੋਲ ਗਿਆ ਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਿਆ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਆਪ ਕਲਮ ਫੜਾਈ ਤੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ "ਚਿਤ੍ਰਕਾਰਾ, ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰੀਦੀ ਹੈ। ਕਲਮ ਦੇ ਵਸ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹੀਦਾ। ਕਲਮ ਨੂੰ ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਪਿੱਛੇ ਤੋਰੀਦਾ ਹੈ।" ਸ਼ਾਹੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਨੂੰ ਹੌਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਤੇ ਵਾਹਵਾ ਖਿੱਚੀ। ਏਹ ਤਸਵੀਰ ਪਟਨੇ ਸਾਹਿਬ ਵਾਲੀ ਕਹਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਓਥੇ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਏਸ ਫ਼ੋਟੋ ਤੋਂ ਹੋਰ ਫ਼ੋਟੋ ਤਿਆਰ ਹੋਈਆਂ। ਸਾਹਿਬ

ਬੀਰ ਆਸਣ ਲਾਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਕ ਹੱਥ ਤੀਰ ਤੇ ਦੂਜੇ ਹੱਥ ਕਮਾਨ ਹੈ। ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਟਪਕਦੀ ਤੇ ਬੀਰ ਰਸ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਮੁਖ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਜਿਸਮ ਦੀ ਡਰਾਇੰਗ ਠੀਕ ਹੈ। ਕਲਗੀ ਪਿਛਲੇ ਪਾਸੇ ਝੁਕੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹਾ ਗੋਲ ਹੈ, ਜੋ ਮੋਟੀਆਂ ਮੁਗਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰ-ਮੂਰਤ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦੇ ਨੱਕਾਸ਼ ਘਰਾਣੇ ਵਿਚ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਓਹ ਮੈਂ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰੀ ਤੋਂ ਸੁਣ ਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਾਂਗੜਾ ਜਿੱਤਿਆ। ਰਾਜਾ ਸੰਸਾਰ ਚੰਦ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿਚ "ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦੀ ਆਹਲਾ ਤਸਵੀਰ ਸੀ। ਰਾਜੇ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਤਸਵੀਰ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਅਖ਼ੀਰ ਸਮਝੌਤਾ ਏਹ ਹੋਇਆ ਪਈ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਨਕਲ ਕਰ ਕੇ ਮੂਰਤ ਮੋੜੀ ਜਾਏ। ਜਿਸ ਮੁਸੱਵਰ ਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ, ਓਹ ਮਰ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਪੋਤਰੇ ਜਾਂ ਪੜੋਤਰੇ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਪੌੜੀਆਂ ਵਿਚ ਬਣਾਈ। ਸਿਆਣੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਕਿ ਕਾਗ਼ਜ਼ 'ਤੇ ਵਾਹੁਣ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰ ਉਰੇ ਪਰੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦੀਆਂ ਸਭ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਹਾਲੀਂ ਤਕ ਝਲਕ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੁਨਰ ਪਿਆਰ ਵੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਵੇਲੇ ਵੇਲੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਈ ਰੱਖਿਆ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣੀਆਂ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ, ਏਸ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਮਹਾਂ-ਭਾਰਤ ਤੇ ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਪਰ ਏਸ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨਿ-ਗਾਲਬ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੁਗਤਾਈ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ।

* * *

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ

ਹਰ ਕੌਮ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਓਹਦੀ ਬਦੌਲਤ ਵਧਦੀ ਫੁਲਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਏਧਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਟੀਕਿਆਂ ਤੇ ਤਫ਼ਸੀਰਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਹੋਣੀ ਵੀ ਹੋਈ, ਜਿੰਨਾ ਚਿਰ ਆਪ ਖਲਕਤ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਹੀ ਨਾ ਜਾਏ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਗੱਲ ਬੈਠਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜੇ ਲੋਕੀਂ ਅੰਧ-ਵਿਸ਼ਵਾਸੀ ਬਣੇ ਰਹਿਣ ਤਾਂ ਪੁੱਠੇ ਰਾਹ ਪੈਣ ਦਾ ਖਤਰਾ ਹੀ ਖਤਰਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਬਾਣੀ ਉਚਾਰੀ, ਓਹਨਾਂ ਕਈ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ਾਸ ਮੌਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਹੇ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਕਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਭਾਵ, ਲੋਕੀਂ ਸਮਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਪਈ ਏਥੇ ਕੀ ਕਹਿਣਾ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਗੱਲ ਪੱਲੇ ਪੈ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਦੂਜਾ ਜੋ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਲੈਣਾ ਸੀ, ਓਹ ਸਤਿਗੁਰਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਅਸਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਘਟ ਖ਼ਿਆਲ ਗਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਬਾਣੀ ਦਾ ਮੁਦਾਅ ਸੀ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਸੁਧਾਰਨਾ, ਸੋ ਓਹ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ।

ਜਿਹੜੀ ਬਾਣੀ, ਜੀਵਨ ਤੱਤ ਜਾਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੱਸਣ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਓਹ ਨਵੇਕਲੇ ਬਹਿ ਕੇ ਲਿਖੀ ਜਾਂ ਕਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਹੜੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਓਹ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤਕ ਔਖੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਜਪੁ ਨੀਸਾਣੁ ਤੇ ਸਿੱਧ ਗੋਸ਼ਟ। ਅਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਟੀਕੇ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਸ ਵੇਲੇ ਕਈ ਲੋਕ ਕਰਤਾ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਹੋਂਦੇ ਨੇ ਤੇ ਸਾਫ਼ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਸਿਆਣੇ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਸਮਿਆਂ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਸਨ, ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਏਧਰ ਕਲਮਾਂ ਨਾ ਚੱਕੀਆਂ।

ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਬੁੜ੍ਹ ਭਾਸੀ। ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁੱਝੇ ਭੇਦ ਸਮਝਾਏ ਤੇ ਬੁਝਾਏ। ਸੰਪਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਾ, ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਸੰਪਰਦਾਈ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਨਾ ਪਿਆ। ਇਕ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਮੁਲਕ ਬਚਾਉਣ ਵੱਲ ਝੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਦੂਜਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਉਤੇ ਪੱਕਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਸੀ, ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖਾਸ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਨਾ ਹੋਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਮੇਂ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭੀ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਕੀਤੇ। ਵੇਲਾ ਅਮਨ ਦਾ ਸੀ। ਅਮਨ ਵੇਲੇ ਦਿਮਾਗ਼ੀ

ਗੱਲਾਂ ਵਧਦੀਆਂ ਫੁਲਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੋ ਏਹਨਾਂ ਅਰਥਾਂ ਕਰ ਕੇ ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਫੈਲੀ। ਓਸ ਵਕਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਆਦਿ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿਚ ਨਾ ਕਰਾਏ; ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਾਟੇ ਕਰ ਕੇ ਆਮ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਤੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਗੈਰਾ ਦੀਆਂ ਸਰਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਪਰਚਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਤਫ਼ਸੀਰਾਂ ਤੇ ਤਰਜਮਿਆਂ ਸਦਕਾ ਸਾਡੀਆਂ ਕਈ ਸਿਆਸੀ ਤੇ ਸਮਾਜੀ ਗੰਢਾਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣੀਆਂ ਸਨ, ਜੋ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ। ਅਸਾਂ ਓਹ ਸੁਨਹਿਰੀ ਸਮਾਂ ਹੱਥੋਂ ਗਵਾਇਆ।

ਰਾਜ ਖੁੱਸ ਗਿਆ। ਨਿਰਮਲੇ ਤੇ ਅੱਡਣ ਸ਼ਾਹੀਏ, ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਹ ਖਾਸ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਸਕਦਾ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਠੁਕ ਨਾਲ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾ ਹੋਇਆ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਨਿਤਨੇਮ ਦੀਆਂ ਬਾਣੀਆਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਹੋਏ। ਨਿਰਮਲਿਆਂ ਨੇ ਜਿਹਲਾਂ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਅਰਥ ਸੁਣਾਏ। ਇੰਜ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ, ਆਮ ਭਾਸ਼ਾ ਤੋਂ ਦੁਰਾਡੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਸਮਝੇ ਘੱਟ ਪੈਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਦੇ ਕਈ ਕਈ ਅਰਥ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਝਮੇਲਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਰਕੁਤਾਵਲੀ, ਵਿਚਾਰ ਮਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵਰ ਸਾਮ੍ਰਿਤ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ, ਜਪੁ ਜੀ ਜਿਹੀ ਗੁੜ੍ਹ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਦਸ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਬਾਲਕ ਤੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਦੇ ਤਜਰਬਾਕਾਰ ਨੂੰ ਇਕੋ ਚੱਕੀ ਵਿਚ ਝੋਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਂ ਵੇਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਚ ਦੇਸ ਦੀ ਸਮਾਜਿਕ, ਆਰਥਿਕ ਤੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਹਾਲਤ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ। ਪੁਰਾਣਿਕ ਸਾਖੀਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਤਿਹਾਸਕ ਹਵਾਲੇ ਆਦਿ ਨਾਂ ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗਿਆਂ ਦਲੀਲ ਤੋਂ ਕੰਮ ਘੱਟ ਹੀ ਲੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਰੈਮਰ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਏਹਨਾਂ ਘਾਟਿਆਂ ਕਰ ਕੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਚਮਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਸੋ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਅਰਥ ਘਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਹਰ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਤਰਜਮੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਮੈਕਾਲਿਫ਼ ਨੇ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਏਧਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਹਰ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਿਆਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਤੇ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਤਰਜਮਾ ਬੜਾ ਕਾਰਗਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਤਰੀਕਾ, ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਦਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀਆਂ ਸੁਖਾਲੀਆਂ ਵਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਾ ਕੇ ਫੇਰ ਚੋਣਵੇਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੀ ਸੰਥਾ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਨਾਲ, ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲਿਆਂ ਦੇ ਵੇਰਵੇ, ਘੁੰਡੀਆਂ ਖੁਲ੍ਹ ਜਾਣਗੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ, ਰਾਜਨੀਤੀ ਆਦਿ ਅੱਡਰਿਆਂ-ਅੱਡਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ, ਅੱਡ-ਅੱਡ ਪੋਥੀਆਂ

ਵਿਚ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮੱਸ ਦਾ ਮਸਾਲਾ ਮਿਲ ਜਾਏ ਤੇ ਬਹੁਤੀ ਵੱਡੀ ਪੋਥੀ ਦੇਖ ਕੇ ਪੜ੍ਹਨੋਂ ਨਾ ਘਬਰਾਉਣ। ਈਕੁਣ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਵਾਚਣ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੇ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਏਗਾ, ਪਈ ਉਹਦੇ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਵੀ ਅਖੁੱਟ ਭੰਡਾਰ ਹੈ।

ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਵੱਖਰਿਆਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਤੇ ਵਧੀਆ ਲੇਖ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਛਪਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਇਕ ਤੁਕ ਉਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ ਨਾਲ ਵੀ ਚਰਚਾ ਹੋਂਦੀ ਰਹੇਗੀ। ਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਅਖਾਣ ਜਾਂ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਛਾਪੀਆਂ ਜਾਣ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਹਿਣੀ ਤੇ ਲਿਖਤ ਨੂੰ ਸਵਾਰਨ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਬੜਾ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਦਿਖਾਉਣ ਨਾਲ ਅਨਪੜ੍ਹ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਰਾਹੇ ਪੈ ਸਕਦੇ ਹਨ।

☆ ☆ ☆

ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ

ਆਰੀਆ ਨੇ ਵੇਦਾਂ ਵਿਚ ਮੂਰਤੀ ਸ਼ਬਦ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੈ ਕਿ ਬੁੱਤ-ਘੜਨੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਮਸੱਵਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ, ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਵੇਦ ਮੰਤਰਾਂ ਨੂੰ ਮੁਸੱਵਰੀ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਟੀਕੇ ਕੀਤੇ, ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਅਰਥ ਲਿਖੇ, ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ ਦੱਸੇ, ਪਰ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਭਾਵ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਾ ਕੀਤੇ। ਹੁਨਰ ਉੱਤੇ ਮੋਹਰ ਨਾ ਲੱਗੀ ਤੇ ਏਸ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਸਦੀਆਂ ਬੀਤ ਗਈਆਂ, ਬੁੱਧ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਆ ਗਿਆ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਨੇ ਅਜੰਤਾ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾਏ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬੁੱਧ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਹੀ ਚਿਤਰੀ ਗਈ, ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੁਸੱਵਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਰਾਹੀਂ ਸੁਖਾਲਾ ਨਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਧਰਮ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਭਾਵ ਦੱਸਣ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਫ਼ਰਕ ਹੈ। ਏਹੋ ਹੀ ਗੱਲ ਜੈਨੀਆਂ ਵਿਚ ਆਈ। ਓਹਨਾਂ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਂਵੀਰ ਸਵਾਮੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਚਿਤਰੀ, ਪਰ ਜਨਤਾ ਸਾਹਵੇਂ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਭਾਵ ਨਾ ਚਿਤਰੇ। ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਡੂੰਘਿਆਂ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਨਾ ਸਮੋਇਆ। ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਉੱਡਣ ਵਾਸਤੇ ਖੁਲ੍ਹਾ ਅਕਾਸ਼ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਮਨੁੱਖ ਬਿਰਤੀ ਇਕ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਘਿਰ ਗਈ। ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੇ ਰਸੀਆਂ ਨੂੰ, ਇਕ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਝਰਨ ਵਾਲਾ ਰਸ ਨਾ ਮਿਲਿਆ। ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾ ਸੁਣੀਆਂ। ਗੱਲ ਕੀ, ਮੁਸੱਵਰੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਮੇਲ ਘਟ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਸਿਆਣਾ ਤਬਕਾ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਕੌਮ ਨੇ ਸੂਝ ਤੇ ਸੋਚ ਲੈਣੀ ਸੀ, ਓਸ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਹੁਨਰ ਗੜੁੱਚੀ ਮੁਸੱਵਰੀ ਦੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਘਟ ਹੀ ਮਿਲੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਘਟ ਗਈ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਦੱਬ ਦੇਈ ਰੱਖੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਤਾਂ ਛਡੀਆਂ, ਸਾਫ਼ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਖਿੱਚਿਆ। ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇ ਮਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਅੱਖ ਏਸ ਪਾਸੇ ਨਾ ਪਈ। ਸਿੱਖ ਮੁਸੱਵਰ, ਆਪਣੇ ਰਾਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵੇਲੇ, ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ ਬੈਠੇ ਰਹੇ।

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਮੁਸੱਵਰ, ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਮਰ ਖ਼ਯਾਮ ਦਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਚੁਗਤਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਹਾਂ-ਕਵੀ ਗ਼ਾਲਿਬ ਦੀ ਸੋਚ-ਉਡਾਰੀ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਰਸ਼ੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ, ਨੌਜਵਾਨ ਆਰਟਿਸਟ ਸਰਦਾਰ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਧਿਆਨ ਗਿਆ। ਆਪ ਨੇ ਜਲ-ਰੰਗੀ (ਵਾਟਰ ਕਲਰ) ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ, ਤੁਕ ਹੈ,'ਫਰੀਦਾ ਕਿਤੀ ਜੋਬਨ ਪ੍ਰੀਤਿ ਬਿਨੁ ਸੁਕਿ ਗਏ ਕੁਮਲਾਇ' ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੯੪੪ ਦੇ ਕੁੰਦਨ

ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਸੀ, "ਤਪਿ ਤਪਿ ਲੁਹਿ ਲੁਹਿ ਹਾਥ ਮਰੋਰਉ ॥ ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ॥" ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ "ਨੌ ਕਲੀਆ ਹਾਰ" ਕਿਤਾਬ ਵਿਚ ਤੁਕਾਂ ਉਤੇ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਓਹ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੀ। ਹਾਂ, ਆਰਟਿਸਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਨਿਧੜਕ ਹੋ ਕੇ ਕਦਮ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਦਾਦ ਦੇ ਓਹ ਹੱਕਦਾਰ ਜ਼ਰੂਰ ਹਨ।

ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਵੇਲੇ, ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਸੂਝ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਰਸੇ ਹੋਏ ਬੁਰਸ਼ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਨੌਜਵਾਨ ਜਥੇ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ ਨੇ ਤੁਕ ਰੰਗੀ ਹੈ। "ਨਮੋ ਅੰਧਕਾਰੇ" ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਖ਼ਿਆਲ ਤੇ ਰੰਗ ਦਾ ਬੜਾ ਸੋਹਣਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਉੱਤੇ, ਕਈ ਵਾਰ ਖ਼ਿਆਲੀ ਪੜਦੇ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸ਼ੇਅਰ ਦਾ ਭਾਵ ਢੱਕਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੂਝਵਾਨ ਹੁਨਰਕਾਰ, ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਮੁਸੱਵਰ ਦਾ ਭਾਵ, ਹਰ ਬੋਲੀ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ ਸਮਝ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਥੇ "ਨਮੋ ਅੰਧਕਾਰੇ" ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਡੂੰਘੀਆਂ ਸ਼ਾਮਾਂ ਵੇਲੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਚੋਟੀਆਂ ਉੱਤੇ, ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਛਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਹੀ ਕਾਲੋਂ ਵਰਤ ਗਈ ਹੈ। ਏਸ ਰੰਗ ਵਿਚ ਏਨੀ ਕੋਮਲਤਾ ਆਈ ਹੈ ਕਿ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਨਾਲ ਵੀ, ਜੀਅ ਬੋਲਣ 'ਤੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਸਾਉਲੀ ਖੱਡ ਵਹਿ ਰਹੀ ਹੈ ਜੋ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਦੇ ਤਲਿਸਮ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ੍ਹ ਲਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਕੋਮਲਤਾ ਆ ਗਈ ਹੈ। ਅਨ੍ਹੇਰੇ, ਅਜਿਹਾ ਭਾਵ ਭਰਿਆ ਹੈ ਕਿ ਦਿਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਏਸ ਨੂੰ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੋ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੀ ਕਿਸਮ ਦਾ ਨਾਂ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਜਾਂ ਸਿੱਧੀ ਤਸਵੀਰ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜਿਹੜੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਇੰਨ ਬਿੰਨ ਰੰਗੇ ਜਾਣ, ਓਹ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਕਹਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੇਠਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ—

"ਮੋਰ ਬਬੀਹੇ ਬੋਲਦੇ ਵੇਖਿ ਬਦਲ ਕਾਲੇ।"
"ਅਜੁ ਫਰੀਦੇ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ॥"
"ਸਿਰੁ ਕੰਪਿਓ ਪਗ ਡਗਮਗੇ ਨੈਨ ਜੋਤਿ ਤੇ ਹੀਨ॥"
"ਜਿਹ ਸਿਰਿ ਰਚਿ ਰਚਿ ਬਾਧਤ ਪਾਗ॥
ਸੋ ਸਿਰੁ ਚੁੰਚ ਸਵਾਰਹਿ ਕਾਗ॥"
"ਮਦ ਵਿਚਿ ਰਿੰਧਾ ਪਾਇ ਕੈ ਕੁਤੇ ਦਾ ਮਾਸੁ।
ਧਰਿਆ ਮਾਣਸ ਖੋਪਰੀ ਤਿਸੁ ਮੰਦੀ ਵਾਸੁ॥"

ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਾਫ਼ ਬਣੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਹੁਨਰੀ ਸਮਝ ਨਾਲ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ

ਦੀ ਪਉੜੀ ਹੀ ਸਾਫ਼ ਰੰਗੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਓਹ ਅੰਤਲੀ ਤੁਕ "ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣੁ ਮਤੁ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ" ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਯਾਦ ਕਰਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਜਾਨਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸਹਿਮ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀ, ਅਸੀਂ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੁਕਾਂ ਰੱਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—

ਰੋਵੈ ਰਾਮੁ ਨਿਕਾਲਾ ਭਇਆ॥
ਸੀਤਾ ਲਖਮਣੁ ਵਿਛੁੜਿ ਗਇਆ॥
ਰੋਵੈ ਦਹਸਿਰੁ ਲੰਕ ਗਵਾਇ॥
ਜਿਨਿ ਸੀਤਾ ਆਦੀ ਡਉਰੂ ਵਾਇ॥
(ਪੰਨਾ ੯੫੩)

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਸਵੀਂ ਵਾਰ ਦੀਆਂ ਕਈ ਪਉੜੀਆਂ ਤੇ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੁਕਾਂ ਵੀ ਵੇਖੋ :

ਅਸੰਖ ਗਲਵਢ ਹਤਿਆ ਕਮਾਹਿ॥
ਅਸੰਖ ਪਾਪੀ ਪਾਪੁ ਕਰਿ ਜਾਹਿ॥ (ਪੰਨਾ ੪)

ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਧਾਵੇ ਹੋਂਦੇ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਕਰਕੇ ਜਰਵਾਣੇ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਾਬਰ ਦੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਏਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਵੇਖੋ :

"ਏਤੀ ਮਾਰ ਪਈ ਕੁਰਲਾਣੇ ਤੈਂਕੀ ਦਰਦੁ ਨ ਆਇਆ॥"

ਬਾਬਰੀ ਦਲ ਕਟਾ-ਵੱਢ ਕਰ ਰਹੇ ਹੋਣ, ਲੋਥਾਂ ਤੇ ਤੜਫਦੇ ਧੜ ਪਏ ਹੋਣ। ਸਾਰਾ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪੂਰਾ ਇਤਿਹਾਸ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਤਸਵੀਰ ਅਣੋਖੀ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਭਾਵ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀ ਠੀਕ ਮੂਰਤ, ਨਿਰਾ ਸੀਸ ਦੇ ਗਿਰਦ ਨੂਰਾਨੀ ਚੱਕਰ ਦਿੱਤਿਆਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ, ਸਗੋਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਤੁਕਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਏਹ ਸੋਹਣੀ ਖਿੱਚੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕੁ :

ਮੇਰਾ ਮਨੁ ਲੋਚੈ ਗੁਰ ਦਰਸਨ ਤਾਈ॥
ਬਿਲਪ ਕਰੇ ਚਾਤ੍ਰਿਕ ਕੀ ਨਿਆਈ॥ (ਪੰਨਾ ੯੬)

ਹਿੰਦਵਾਨੀ ਕਲਮ ਨੇ ਰਾਧਾ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ, ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੇ ਵਿਜੋਗ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਵਿਆਕੁਲ-ਨਾਚ ਨਚਦਾ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਤਕਰੀਬਨ ਨਵਾਂ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹੈ।

ਦੂਜੀ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਮੂਰਤਾਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹੁਨਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਰਥ ਆਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਤੇ ਹੁਨਰੀ ਸਾਣ ਉੱਤੇ ਲਾ ਕੇ, ਕੰਮ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਦੱਸੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੇ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰਾਂ ਦੇ

ਚਿਤ ਚੇਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ। ਏਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਲਿਖਿਆਂ ਵਿਚ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੇ ਏਸ ਕਿਸਮ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵੀ ਖਿੱਚੀਆਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਇਰਾਨਾ-ਭਾਵ ਨਾਲ ਗੜੁੱਚੀ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ, ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੈ। ਤੁਕ ਹੈ "ਨਮੋ ਅੰਧਕਾਰੇ"। ਕਾਲੀ ਘਟਾ ਝੂਮ ਕੇ ਉੱਠੀ ਹੈ। ਮੋਰ ਮੌਲ ਪੈਲ ਪਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਆਮ ਲਈ ਇਕ ਸੀਨ ਹੈ ਜਾਂ "ਮੋਰ ਬਬੀਹੇ ਬੋਲਦੇ ਵੇਖਿ ਬਦਲ ਕਾਲੇ" ਵਾਲੀ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਦੀ ਤੁਕ ਹੈ, ਪਰ ਏਹ ਹੈ 'ਨਮੋ ਅੰਧਕਾਰੇ'। ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦੀ ਆਤਮਾ ਨੇ ਗੁਰਦੇਵ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਜੱਫੀ ਪਾ ਕੇ ਖਲ੍ਹਾਰ ਲਿਆ ਹੈ।

ਹੇਠਲੀ ਤੁਕ ਉੱਤੇ, ਭਾਵ ਭਰਿਆ ਲੈਂਡਸਕੇਪ, ਬਹੁਤ ਸੋਹਣਾ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ :

ਗਗਨ ਮੈ ਥਾਲੁ ਰਵਿ ਚੰਦੁ ਦੀਪਕ ਬਨੇ
ਤਾਰਿਕਾ ਮੰਡਲ ਜਨਕ ਮੋਤੀ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩)

ਏਹ ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਦੋਹਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤਾਂ ਥਾਲ ਵਰਗਾ ਬਣੇ, ਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਰਾਤ, ਆਤਮ ਖੋਜੀ ਨੂੰ ਭੌਂਦੀ ਦਿਸੇ। ਥਾਲ ਵਿਚ ਤਾਰੇ ਮੋਤੀਆਂ ਵਾਂਗ ਜੜੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਰਾਤ ਦੇ ਰੰਗ, ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲ ਜਾਂ ਮਹਾਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਰੋਰਿਕ ਵਾਂਗ, ਲਾਏ ਜਾਣ। ਦੂਰ ਪਰੇ ਉੱਚੀਆਂ ਪਰਬਤੀ ਟੀਸੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਓਹਲੇ ਚੰਨ ਹੋਵੇ। ਪਤਾ ਲੱਗੇ, ਪਰਬਤ ਆਰਤੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਟੀਸੀਆਂ ਦੀ ਛਾਤੀ ਦੇ ਓਹਲੇ ਜੋਤ ਬਲੀ ਹੋਈ ਜਾਪੇ, ਪਰ ਓਹਦਾ ਚਾਨਣ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ। ਏਥੇ ਹਲਕਾ ਬੱਦਲ ਉਤਾਂਹ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਏ, ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਭਰਮ ਪਵੇ ਕਿ ਜੋਤ ਦਾ ਧੂੰਆਂ ਹੈ। ਅੱਧ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਕੂਲ੍ਹਾਂ ਦਿਸਣ। ਖ਼ਿਆਲ ਆਵੇ ਕਿ ਆਰਤੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਪੜ੍ਹੇ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਲੈਂਡਸਕੇਪ ਤੁਕ ਦਾ ਦਿਸਦਾ ਤੇ ਅਣ-ਦਿਸਦਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਭਰਿਆ ਚੁਗਿਰਦਾ ਦੱਸੇ, ਤਾਂ ਮਜ਼ਾ ਹੈ।

Group (ਇਨਸਾਨੀ ਇਕੱਠ) ਲਈ, ਕਿੰਨੀਆਂ ਹੀ ਤੁਕਾਂ ਲਈਆਂ ਜਾਂ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ :

ਮੋਰੀ ਰੁਣ ਝੁਣ ਲਾਇਆ ਭੈਣੇ ਸਾਵਣੁ ਆਇਆ ॥

ਏਸ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਪਿਛਲੀ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਸਾਵਣ ਗੁਰਦੇਵ ਤੇ ਮੋਰ (ਸਿੱਖ) ਕਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਕੁੜਤੇ, ਅੰਗ-ਰਖੇ ਤੇ ਛੋਟੀਆਂ ਦਸਤਾਰਾਂ ਸਜਾਈ ਦਿਖਾਏ ਜਾਣ। ਸਿਖਾਂ ਦੇ ਚੇਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਗੰਭੀਰ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਵਰ੍ਹਦਾ ਹੋਇਆ ਆਤਮ ਰਸ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲਈ ਕਲਮ ਦੇ ਕਈ ਸ਼ਾਹੀ ਦਰਬਾਰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਈਕੁਣ ਦੇ ਸਿੱਖੀ ਦਰਬਾਰ, ਖ਼ਾਸ ਰੁਤਬਾ ਰੱਖਣਗੇ। ਮੁਗ਼ਲਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦੂਰ ਨੇੜੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਘਟ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਏਹ ਭੁੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਵਾਕਰ ਏਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇ ਹਾਸ਼ੀਏ ਵੀ, ਸੋਹਣੇ

ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਵੇਲਾਂ ਜਾਂ ਪਗੜਾਂ ਖੂਬ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਮੁਗ਼ਲਈ ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਨਾਲ ਪਿਛਲਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਜਲਦੀ ਬੱਝ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਆਦਿ ਏਹਨਾਂ ਕਲਮਾਂ ਵਿਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੱਬ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਹ ਕਲਮਾਂ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਉੱਤੇ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਾਂਗ ਚਮਕਾਂ ਪਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਮਰ ਖ਼ਿਆਮ ਦੀਆਂ ਰੁਬਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦਰਸਾਣ ਖ਼ਾਤਰ, ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਤੇ ਸੂਝ ਨਾਲ, ਸਾਨੂੰ ਈਰਾਨ ਦੇਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਿਛਲਿਆਂ ਸਕੂਲਾਂ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਮਦਦ ਲੈਣੀ ਪੈਣੀ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ—ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਦਸਤਾਰੇ, ਪਿਛਲਿਆਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉੱਤੇ ਨਹੀਂ ਸਜਾ ਸਕਦੇ। ਪਿਛਲੀਆਂ ਪੱਗਾਂ ਦੇ ਬੰਧੇਜ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਲੱਭਣਗੇ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਹਰ ਸਕੂਲ ਦੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਆਪਣੀ ਮੋਹਰ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਸਤਰਾਂ ਦਾ ਏਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਚੀਨੀ, ਜਾਪਾਨੀ ਤੇ ਯੂਰਪੀ ਰੰਗ ਲਈਏ ਹੀ ਨਾ। ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੀ ਤਰੱਕੀ ਤੋਂ ਹਰ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਫ਼ਾਇਦਾ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਬਨਾਰਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਾਰਨਾਥ ਵਿਚ, ਬੋਧੀਆਂ ਨੇ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਏਸ ਮੰਦਰ ਵਿਚ ਜਾਪਾਨੀ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਨੇ ਬੁੱਧ ਜੀ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਚਿੱਤਰੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਾਣੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਕਰ ਕੇ ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਰੰਗਤ ਝਲਕਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗਤ ਆਵੇਗੀ। ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨਿਰੋਲ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਵਿਚ ਬਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਕਾਰਟੂਨੀ ਆਰਟ ਗੁਰਬਾਣੀ ਲਈ ਬੜਾ ਫੱਬ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੱਥੇ ਤਿਲਕ ਲਾਉਣ ਵਾਲੇ, ਜੰਞੂ ਪਾਉਣ ਤੇ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹਣ ਵਾਲੇ ਅਭਾਖਿਆ ਦਾ ਕੁਠਾ ਬਕਰਾ ਖਾ ਕੇ ਚੌਂਕੇ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ, ਲੱਖ-ਲੱਖ ਪ੍ਰਹੇਜ਼ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਵਾਹਵਾ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਹੋ ਜਿਹੇ ਸੈਂਕੜੇ ਲਬ, ਲੋਭ, ਦੰਭ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਟੂਨ, ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਏਥੇ ਕੁਝ ਤੁਕਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਹੁਣ ਲਈ ਦੇਣੀਆਂ ਸਨ, ਪਰ ਥਾਂ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਰੋਕਦੀ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਲਦੀ ਲੱਭ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਤੁਖਾਰੀ ਦਾ ਬਾਰਾਮਾਹ, ਮਾਰੂ ਦੇ ਡੱਖਣੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਤੁਕਾਂ ਮਿਲ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਗੁਰਬਾਣੀ ਸਾਂਝੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਵੀ ਬੁਰਸ਼ ਚਲਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਬੁੰਗਿਆਂ ਦੀ ਸਕੀਮ ਵਿਚ, ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਹਾਲ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਚਿਤ੍ਰਸ਼ਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਏਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖ ਕੇ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਕਰਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਵੀ ਏਸ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੱਥ ਵਟਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

* * *

ਕਾਲੀ ਕੋਇਲ ਤੂ ਕਿਤ ਗੁਨ ਕਾਲੀ ॥
ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ॥

ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹਦਿਆਂ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਦਬੀ ਰਸ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਹੀ ਦਿਲ ਨੂੰ ਖੋਹ ਪੈਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਕ ਹੂਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਆਪ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਲੁੱਛ ਰਿਹਾ ਹਾਂ। ਏਹ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ? ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲੀ ਹੋਈ ਗੱਲ, ਅਗਲੇ ਉਤੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ਅਸਰ ਕਰੇ ? ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਓਸੇ ਹੀ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਈ ਸੀ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਤੇ ਓਸ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਰੂਹ ਪਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਏਹੋ ਉੱਚੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਰਿਸ਼ੀਆਂ, ਗੁਰੂਆਂ ਤੇ ਭਗਤਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਹੋਰ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ, ਸ਼ਬਦ-ਜਾਲ, ਅਲੰਕਾਰ ਤੇ ਘੋਟੇ ਹੋਏ ਛੰਦਾਂ ਉੱਤੇ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਕਵੀ ਇਕ ਸੋਚ-ਉਡਾਰੀ ਦਾ ਅਰਸ਼ ਜਿਹਾ ਵਸਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਸਿਆਣੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਘਰ ਪੂਰਾ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਾ ਦਿਲ ਬੋਲੇ ਤਾਂ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਹਲਕਾ ਜਜ਼ਬਾ ਹੋਵੇ, ਮਾੜੀ ਜਿਹੀ ਹਵਾੜ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕੰਨੀਂ ਖਲੋਂਦੀ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਅਸਰ ਰਤੀ ਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਜੇ ਜਜ਼ਬਾ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪਉਂ ਬਾਰਾਂ।

ਹੁਣ ਤੁਕਾਂ ਦੀ ਬਹਾਰ ਤੱਕੋ। ਕੋਇਲ ਕਾਲੀ ਹੈ। ਅੱਗ ਨੇ ਸਾੜ ਸੁੱਟੀ ਹੈ, ਸੜ ਕੇ ਕਾਲੀ-ਸ਼ਾਹ ਹੋ ਗਈ ਹੈ। ਕੋਇਲ ਤੋਂ ਕਾਲੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਬੱਬ ਪੁੱਛਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਕੋਇਲ ਔਗੁਣ ਨਾਲ ਕਾਲੀ ਨਹੀਂ। ਏਥੇ ਕਲੱਤਣ ਵੀ ਗੁਣ ਹੈ। ਗੁਣ ਹੋਵੇ ਕਿਉਂ ਨਾ ? ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈਅ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਗੁਣ ਨਹੀਂ ? ਸੋ ਕਾਲਖ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਣ ਹੈ।

ਗੁਣ ਆਇਆ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ? ਓਹ ਕਾਲਖ ਭਾਈ ਕਿਉਂ ? ਕਿਉਂਕਿ ਬਿਰਹੋ ਦੀ ਅੱਗ ਲੱਗੀ ਹੈ। ਏਹ ਬਿਰਹਾ ਕੀ ਵਸਤ ਹੈ ? ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਸਦੇ ਹਨ—

ਬਿਰਹਾ ਬਿਰਹਾ ਆਖੀਐ ਬਿਰਹਾ ਤੂ ਸੁਲਤਾਨੁ ॥
ਫਰੀਦਾ ਜਿਤੁ ਤਨਿ ਬਿਰਹੁ ਨ ਊਪਜੈ ਸੋ ਤਨੁ ਜਾਣੁ ਮਸਾਨੁ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੩੭੯)

ਬਿਰਹੋਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਤਨੁ ਮਸਾਣ ਹੈ। ਬਿਰਹਾ ਤਾਂ ਹੀ ਹੋਵੇਗਾ, ਜੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਿਆਰ ਪਿਆ ਹੋਵੇ। ਸੋ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਹਿਤਕ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਸੁਝਾ ਗਏ ਕਿ ਕੋਇਲ ਨੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕੀਤੀ ਸੀ।

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਉੱਤੇ ਸੂਫ਼ੀਅਤ ਦੀ ਰੰਗਤ ਸੀ। ਰੱਬ ਨੂੰ ਤਨੋਂ-ਮਨੋਂ ਪਿਆਰਦੇ ਸਨ, ਜਦੋਂ ਓਹ ਮਿਲਿਆ ਜਾਪਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤਾਂ ਬਿਰਹੋਂ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਕਲਪਦੇ ਤੇ ਬਉਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਬਉਰਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇਕ ਜੀਵਨ ਸੀ। ਕਲਪਣਾ ਹੀ ਇਕ ਅਤੁੱਟ ਭਾਲ ਸੀ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਜੀਵਨ-ਨੂਰ ਆਪਣੇ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ ਸਨ, ਹੋਰਾਂ ਭੁੱਲਿਆਂ ਭਟਕਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਸਲੀ ਚਾਨਣ ਦਿਖਾ ਕੇ ਰਾਹੇ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਦੇ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਫ਼ਕੀਰਾਂ, ਕਈ ਪੁਰਾਣੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਂਗ ਆਪ ਹੀ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹਿਆ, ਸਗੋਂ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਰਸ ਲੈਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਇਆ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਾਲੇ, ਭਾਰਤ ਤਾਂ ਛੱਡਿਆ ਅਰਬ ਤਕ ਗਏ, ਪਰ ਰਿਸ਼ੀ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਫਿਰੇ ਤੁਰੇ ਸਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਆਤਮ ਖੋਜੀ ਸਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਾਲੇ ਲੋਕ-ਹਿੱਤ ਲਈ ਸਾਰੇ ਘੁੰਮਦੇ ਸਨ। ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਪਾਕ ਪਟਨ ਦਾ ਹਲਕਾ ਸਰ ਕਰ ਛੱਡਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਔਗੁਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਓਦੋਂ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਰਬ ਨੂੰ ਦੂਰ ਜਾਣਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਆਪ ਹੱਥ ਮਲਦੇ, ਦਿਲ ਤਪ ਜਾਂਦਾ ਪਰ ਤਪਿਆ ਹੋਇਆ ਦਿਲ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਤਾਅਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮਾਰਦਾ। ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਠਾਹੁੰਦਾ। ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਤਪਦਾ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਕਹਿੰਦੇ :

ਬਾਵਲਿ ਹੋਈ ਸੋ ਸਹੁ ਲੋਰਉ ॥

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਸਹੁ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਸਹੁ (ਸਤਿ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਕਿਸੇ ਵਕਤ ਤਪ ਕੇ ਇਉਂ ਕਹਿ ਬੈਠਦੇ ਸਨ :

ਤੈ ਸਹਿ ਮਨ ਮਹਿ ਕੀਆ ਰੋਸੁ ॥

ਫੇਰ ਨਾਲ ਹੀ ਇਉਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ :

ਮੁਝੁ ਅਵਗਨ ਸਹ ਨਾਹੀ ਦੋਸੁ ॥

ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਹੀ ਦੋਸ਼ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਗੱਲ ਵੀ ਠੀਕ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਹੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੇ ਓਹਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਨੂੰ ਮੂਹ ਲਾ ਲਵੀਏ, ਜੇ ਝੂਠ ਜਾਂ ਲੋਕ ਅਹਿਤ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰ ਦੇਵੀਏ ਜੇ ਮੂੰਹ ਲਾਈਏ ਤਾਂ ਫਰੀਦ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ :

ਜਾ ਫਿਰਿ ਦੇਖਾ ਤਾ ਮੇਰਾ ਅਲਹੁ ਬੇਲੀ ॥

ਅਲਾਹ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਆ ਜਾਵੇ, ਓਹ ਬੇਲੀ ਹੈ ਗੂੜਾ ਯਾਰ ਹੈ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੰਜ ਸਦੀਆਂ ਪਹਿਲੇ, ਪੰਜਾਂ ਵਹਿਣਾਂ ਦੀ ਧਰਤ ਉੱਤੇ ਇਕ ਅਜੀਬ ਕੋਇਲ ਕੂਕੀ ਸੀ, ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਨਾਲ ਸੜੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਲੋਕ ਆਉਂਦੇ, ਪੈਰੀਂ ਪੈਂਦੇ ਤੇ ਬਚਨ ਸੁਣਦੇ ਸਨ :

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥

ਪਿਰੀ ਦੀ ਸਿਕ ਹੀ ਬਿਰਹੋਂ ਦੀ ਅੱਗ ਬਣਦੀ ਸੀ। ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਨਾਲ ਓਹ ਕੋਇਲ ਬਉਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਓਹਨੂੰ ਡਰ ਹੋਂਦਾ ਸੀ, ਕੋਈ ਕੁਬੋਲ

ਨਾ ਮੂੰਹੋਂ ਨਿਕਲੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਤੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਂਦੀ 'ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ॥'

ਜੇ ਮੈਂ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਹੋਂਦਾ ਤਾਂ ਏਸ ਅਮਰ ਕੋਇਲ ਦੀ ਮੂਰਤ ਇਉਂ ਖਿੱਚਦਾ:

ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ ਬਣਾਉਂਦਾ, ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਡਰਾਉਣੀ ਲਗਦੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਮਾਰੇ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੀ ਦਿਸਦੀ। ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਮਾਰਿਆ ਕਾਲਾ ਹੋਇਆ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਏਹਦੀ ਗੱਲ, ਕਾਲੀ ਰਾਤ ਨੇ ਸੁਣਨੀ ਹੋਈ। ਹੇਠਾਂ ਦੋ ਚਾਰ ਰੁੰਡ-ਮੁੰਡ ਰੁੱਖ ਦਿਖਾਉਂਦਾ। ਲਾਗੇ ਇਕ ਬੁੱਢਾ ਦੀਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਖਲਿਹਾਰਦਾ। ਜਿਸ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ (ਜਿਨਾ ਕੁ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਦਿਸਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ) ਪਿਆਰ ਦੀ ਭਾਲ ਦਾ ਭਾਵ ਹੋਂਦਾ। ਨੈਣਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਂਹ ਤਕਦੇ ਇਉਂ ਦੱਸਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਸਿੱਪ ਮੂੰਹ ਅੱਡੀ ਮੋਤੀਆਂ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਦੇ ਹੋਣ। ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਮਾਰਿਆ ਮਨੁੱਖ ਇਉਂ ਦਿਖਾਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੁੱਤ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਗਿਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਘਸਮੈਲੇ ਖਾਕੀ ਰੰਗ ਵਰਤ ਕੇ, ਜਿਸਮ ਦੇ ਮਾਸ ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਪਾਂਦਾ। ਬ੍ਰਿਹੋਂ ਦੇ ਮੁਰੀਦ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਪੀਰ ਦੇ ਬਲ੍ਹ ਫਰਕ ਰਹੇ ਦਿਖਾਉਂਦਾ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹੋਂਦੇ :—

"ਅਪਨੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਕੇ ਹਉ ਬਿਰਹੈ ਜਾਲੀ ॥"

* * *

ਨੇੜੈ ਦਿਸੈ ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੁਧੁ ਸੁਝੈ ਦੂਰੁ

ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੈ। ਚੰਗਾ ਰਾਗੀ, ਪੜ੍ਹਿਆ ਨਾ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਓਹਨੂੰ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੂਝ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਬਾਬੀਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਖ਼ਾਸ ਸਮਝ ਸੀ। ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਨੇ ਵਾਰ ਵੀ ਲਿਖੀ। ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੀੜ ਵਿਚ ਚਾੜ੍ਹੀ। ਵਾਰ ਨੂੰ ਰਾਗ ਰਾਮਕਲੀ ਵਿਚ ਥਾਂ ਮਿਲੀ।

ਉਪਰਲੀ ਤੁਕ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਉਸਤਤਿ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਾਰ ਤੇ ਭੱਟਾਂ ਦੇ ਸਵਈਆਂ ਵਿਚ ਚੋਖਾ ਫਰਕ ਹੈ। ਉਸਤਤ ਦੋਵੇਂ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ। ਭੱਟਾਂ ਨੂੰ ਪੁਰਾਣਿਕ ਕਥਾਂ ਯਾਦ ਹਨ ਤੇ ਓਸ ਅਸਰ ਹੇਠ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਬਿਆਨਦੇ ਹਨ। ਬੋਲੀ ਦਾ ਝੁਕਾ ਵੀ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੈ, ਪਰ ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਹਨ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇ ਵੀ ਜਾਣੂ ਹਨ ਤੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਲਫ਼ਜ਼ ਜੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਓਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਿਆਨਿਆ। ਭੱਟਾਂ ਨੇ ਤਸੱਵਰੀ ਚੋਜ ਕੀਤੇ। ਵਾਰ ਵਾਲਿਆਂ ਅਸਲੀਅਤ ਨੂੰ ਢਾਲ ਕੇ ਪੌੜੀਆਂ ਦੀਆਂ ਰੋਣੀਆਂ ਬਣਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਸਮੁੰਦਰ ਰਿੜਕਣਾ ਆਦਿ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦੇ ਕੇ ਵੀ, ਆਪਣੀ ਲੀਕ 'ਤੇ ਹੀ ਚੱਲੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਸਰਸਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਲੰਗਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਗਦੇ ਸਨ ? ਖੀਰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦੀ ਸੀ ? ਅਜਿਹੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੀ ਜਿੰਨੀ ਵਾਰ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸੱਤਾ ਬਲਵੰਡ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਕਈ ਤੁਕਾਂ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਸ ਭਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ :

ਨੇੜੈ ਦਿਸੈ ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੁਧੁ ਸੁਝੈ ਦੂਰੁ ॥

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਬਾਬਤ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਮਾਤ ਲੋਕ ਏਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨੇੜੇ ਦਿਸਦੀ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਸੁਖ, ਝੂਠ ਬੋਲ ਕੇ ਪੈਸਾ ਕਮਾਉਣਾ, ਗ਼ਰੀਬਾਂ ਦੀ ਸੰਘੀ ਨੱਪ ਕੇ ਕੰਮ ਕੱਢਣਾ, ਐਸ਼ ਕਰਨਾ, ਤੇ ਅਗਲੇ ਦੀ ਪੱਗ ਲਾਹ ਕੇ ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਨੇੜੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਤੂੰ ਏਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਤੋਂ ਬੜਾ ਪਰੇ ਹੈਂ। ਸੁਝਣਾ, ਦਿਸਣਾ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਸੁਝਣਾ ਦਾ ਅਰਥ ਦਿਮਾਗ਼ ਨੂੰ ਫੁਰਨਾ-ਫੁਰਨ ਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਦਿਸਣ ਨਾਲੋਂ ਸੁਝਣਾ ਬੜਾ ਢੁਕਦਾ ਹੈ। ਦਿਸ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਝਣਾ ਸਿਆਣੇ ਨੂੰ ਹੀ ਹੈ।

ਮਾਤ ਲੋਕ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਜਾਂ ਇਉਂ ਕਹਿ ਲਵੋ, ਹੁਣ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ ਤੈਨੂੰ ਦੂਰ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਨਹੀਂ ਮੀਟ ਲਈਆਂ, ਵੈਰਾਗ ਨਹੀਂ ਧਾਰ ਲਿਆ ਤੇ ਬਾਨਪ੍ਰਸਥੀ

ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਤੈਨੂੰ ਦੂਰ ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਏਹਦਾ ਹੀਜ-ਪਿਆਜ ਦੇਖ ਲਿਆ ਹੈ। ਤੂੰ ਏਹਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਤੇ ਤਾਕਤ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਰਤ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ, ਤੇਰੇ ਅਧੀਨ ਹੈ। ਤੂੰ ਏਹਨੂੰ ਏਨਾ ਸੋਹਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਤੂੰ ਲਾ-ਪ੍ਵਾਹ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਵੀ ਚੰਗੀਆਂ ਕਵਿਤਾ ਰਚ ਕੇ ਖਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਸੋਹਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਰੱਖ ਛੱਡਦਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਤੂੰ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨੂੰ ਸੁੱਧ ਕਰ ਕੇ ਅਲਹਿਦਾ ਹੋ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਨੇੜੇ ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਏਹਨੇ ਕੁਝ ਵਿਗੜਾਨਾ ਨਹੀਂ। ਕੋਈ ਖਟਕਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ। ਕੋਈ ਭਰਮ ਭਉ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪੜ੍ਹੋ :

ਨੇੜੈ ਦਿਸੈ ਮਾਤ ਲੋਕ ਤੁਧੁ ਸੁਝੈ ਦੂਰੁ ॥

ਮਾਤ ਲੋਕ ਦੂਰ ਸੁਝਦਾ ਤੇ ਪ੍ਰਲੋਕ ਲਾਗੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਗੂੰਜ ਤੁਕ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਫ਼ ਨਿਕਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਉੱਚਾ ਢੰਗ ਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਰਲੋਕ ਕੀ ਹੈ ? ਜੋ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਮੋਟਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸਮਾਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਆਉਂਦਾ ਸਮਾਂ ਤੈਨੂੰ ਲਾਗੇ ਦਿਸ ਪਿਆ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕੀ ਵਰਤਣਾ ਹੈ। ਜਵਾਨੀ ਜਾਣੀ ਹੈ, ਬੁਢੇਪਾ ਆਉਣਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ, ਬੁਢੇਪੇ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਤੈਨੂੰ ਅਗਲਾ ਸਮਾਂ ਦਿਸ ਪਿਆ ਹੈ ਪਈ (ਗੁਰੂ) ਅਮਰ ਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦੇਣੀ ਹੈ ਤੇ ਬਾਬੇ ਕਿਆਂ ਦਾ ਦੌਰ ਦੌਰਾ ਚਲਣਾ ਹੈ। ਤੈਨੂੰ ਅਗਲੀਆਂ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀਆਂ ਸਾਫ਼ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਤੂੰ ਬੁੱਢੇ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਜਵਾਨ ਬਣਾ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਓਸ ਬੀਣੀ ਆਖਣੀ ਹੈ ਨਿਮਾਣਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹੇ ਪਾ ਜਾਣਾ ਹੈ।

ਏਸ ਤੁਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਿਆਂ, ਇਕ ਅਦਿਸਵਾਂ ਅਦਬੀ ਸਵਾਦ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਅਖਰਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਘੂਕਰ ਹੈ। ਲਫ਼ਜ਼ੀ ਨਾਦ, ਨਿਹਾਇਤ ਸੁੰਦਰ ਉੱਚੇ ਝਰਨੇ ਵਾਂਗੂੰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਇਕ ਵੇਰ ਮੁੜ ਅਰਥਾਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਜਿਸ ਬਾਬਤ ਏਹ ਤੁਕ ਹੈ, ਓਹ ਤਾਂ ਸਿਆਣਾ ਹੈ ਹੀ, ਪਰ ਜਿਹੜਾ ਏਹ ਤੁਕ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਓਹ ਵੀ ਆਪਣੀ ਸਿਆਣਪ ਕੇਹੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸ ਗਿਆ ਹੈ।

ਰਬਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਸੰਗੀਤ ਹੈ, ਸੰਗੀਤ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੇਲ ਹੈ। ਤੁਸੀਂ ਅਨਪੜ੍ਹ ਰਬਾਬੀ ਨਾਲ ਵੀ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਵੇਖੋ, ਤੁਹਾਨੂੰ ਰਸ ਆਏਗਾ, ਓਸ ਦਾ ਗੱਲਾਂ ਕਰਨਾ ਕਸਬ ਨਹੀਂ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਬਾਬੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬੇਅੰਤ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਰਾਗ ਦੀਆਂ ਮੁਰੀਦ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਪਿੱਛੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤਕ ਰਾਸ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਤੇ ਬਲਵੰਡ ਵਿਚ ਏਹ ਰਸ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਓਹ ਵਾਰ ਕਹਿ ਗਏ ਤੇ ਵਾਹਵਾ ਕਹਿ ਗਏ।

☆ ☆ ☆

ਜੇ ਤਉ ਪਿਰੀਆ ਕੀ ਸਿਕ ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ

ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਆਪਣੇ ਸੱਜਣ ਦੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਤੀਬਰ ਇੱਛਾ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਬਿਰਹਾ ਨੂੰ ਆਪ ਨੇ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਸਿੱਕ ਹੈ। ਓਹ ਸਿੱਕ ਪੂਰੀ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਵੇ ? ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਾ ਦੁਖਾਓ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਬੜੇ ਸੋਹਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਰੱਬ ਹਰ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਅਦਬੀ ਰੰਗ ਏਨਾ ਫ਼ਬਵਾਂ ਹੈ ਕਿ ਕਹਿਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ। ਭਾਵ ਏਨਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਹੈ ਕਿ ਹੈਰਾਨ ਹੋਈਦਾ ਹੈ ਪਈ ਕਿਵੇਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਗੱਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਈ ਹੈ।

'ਠਾਹੇ' ਦਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਬੜਾ ਟਿਕਾਣੇ ਦਾ ਹੈ। ਹਾਲੀਂ ਵੀ ਰਿਵਾਜ ਹੈ, ਜੋ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਬੁੱਢੀਆਂ ਹਦਵਾਣਿਆਂ ਦੇ ਬੀਆਂ ਨੂੰ ਚੱਟੂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਦਾ ਚਕਲਾ ਧਰ ਕੇ, ਗਿੱਠ ਭਰ ਡੰਡੇ ਨਾਲ ਉੱਤੇ ਹਲਕੀ ਸੱਟ ਲਾਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਬੀਅ ਦੋਫਾੜ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ 'ਠਾਹਣਾ।' ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਠਾਹੋ ਨ, ਦੋ ਟੁੱਕ ਨ ਕਰੋ। ਠਾਹਣਾ ਸਤਾਉਣ ਨਾਲੋਂ, ਵਧੇਰੇ ਤੇਜ਼ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੈ। ਸਤਾਉਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਦੁਖ ਹੈ। ਓਹਦਾ ਤੋੜ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਹਿਰਦਾ ਠਾਹ ਸੁੱਟਿਆ ਤਾਂ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ। ਜੇ ਸਖ਼ਤ ਤੋਂ ਸਖ਼ਤ ਬੋਲੀਆਂ ਦਿਨ-ਦਿਹਾੜੇ ਵੱਜਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ ਤਾਂ ਹਿਰਦਾ ਦੋ ਟੁੱਕ ਹੀ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਸਹਿਜ ਸੁਭਾ ਵੀ, ਕੋਈ ਭੈੜੀ ਗੱਲ ਨਿਕਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦਾ ਦਿਲ ਸਤਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ੀ ਮੰਗਿਆਂ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਦਰੁਸਤ ਕਰ ਸਕੀਦਾ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ, ਮੁਰੀਦ ਦੀ ਪਿੱਠ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਫੇਰ ਕੇ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ; 'ਪੁੱਤਰ ! ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਦੁਖਾਈਦਾ', ਬੜਾ ਬਜ਼ੁਰਗਾਨਾ ਲਹਿਜਾ ਹੈ। ਸਖ਼ਤ ਤੇ ਕੁਰਖ਼ਤ ਲਫ਼ਜ਼ ਨਹੀਂ। ਏਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਪਈ ਅਗਲੇ ਤੇਰਾ ਦਿਲ ਦੁਖਾਣਗੇ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਿਆਨ ਵਿਚ ਤੁਰਸ਼ੀ ਆ ਜਾਣੀ ਸੀ। ਤੁਰਸ਼ੀ ਨਾਲ ਏਸ ਪਿਆਰ ਸਮਝਾਉਣੀ ਜੁਗਤੀ ਦਾ ਅਸਰ ਜਾਂਦਾ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਕਹਿ ਕੇ ਏਹ ਦੱਸ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੇ ਪਿਆਰੇ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਹੀਆ ਨਹੀਂ ਠਾਹਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਬਾ ਪਾਕੇ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਮੁਰੀਦ ਸਿਆਣਾ ਤੇ ਪੜ੍ਹਿਆ ਗੁੜ੍ਹਿਆ ਹੈ, ਆਪ ਵਿਚਾਰੇਗਾ। ਦਬਾ ਨਾਲ ਮੁਰੀਦ ਛਿੱਥਾ ਪੈ ਜਾਂਦਾ। ਏਸ ਵਾਸਤੇ ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੇ ਨਰਮੀ ਦਾ ਪੈਂਤੜਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਰੜੇ ਬੋਲ ਕਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ 'ਬੇ ਨਿਵਾਜਾ ਕੁਤਿਆ ਏਹ ਨ ਭਲੀ ਰੀਤਿ ॥'

ਸ਼ੇਖ਼ ਜੀ ਨੇ ਓਹੋ ਗੱਲ ਆਖੀ, ਜਿਹੜੀ ਇਕ ਰਾਜ ਕੁਮਾਰ ਨੇ ਕਈ ਸਦੀਆਂ

ਪਹਿਲਾਂ ਆਖੀ ਸੀ। ਓਸ ਨੇ ਦਇਆ ਤੇ ਰਹਿਮ ਦੀ ਰੌਅ ਚਲਾਈ ਸੀ। ਓਸ ਰਹਿਮ ਦਾ ਅਸਲੀ ਭਾਵ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸਿਆ। ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਤਲਵਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਅਹਿੰਸਾ ਦਾ ਉਲੰਘਣ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ, ਸਗੋਂ ਬੋਲੀ ਮਾਰਨਾ, ਕੁਬੋਲ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਹਿੰਸਾ ਹੈ, ਏਸ ਤੋਂ ਰੋਕਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ।

ਹਿਰਦਾ ਤੋੜਨ ਦਾ ਜੋ ਸਿਲਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ, ਦੱਸਿਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦਾ ਬੰਧੇਜ, ਕਹਿਣੀ ਦਾ ਸੁਚੱਜਾ ਢੰਗ ਫੁੱਟ-ਕੇ ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਏਹ ਇਵਜ਼ਾਨਾ ਮਿਲਣਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ, ਪਰਬਤ ਨੂੰ ਰਾਈ ਬਣਾ ਕੇ, ਭਾਵ ਘਟਣ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਬੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਓਹਦਾ ਏਹ ਸ਼ਾਇਦ, ਪਹਿਲਾ ਸ਼ਾਇਰ ਅਣਬਣੀ ਬੋਲੀ ਨੂੰ ਰੰਗ ਲਾ ਕੇ ਅਗਲਿਆਂ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਦਾ ਸਦੀਆਂ ਦਾ ਕੰਮ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਮੁਕਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਆਪ ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਬਾਲਮੀਕ ਅਖਵਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਪੰਜਾਬੀ ਬੋਲੀ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੰਡਿਤ ਹਨ, ਕੱਚੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਬਣਾ ਗਏ ਹਨ। ਕਦੇ ਵੀ ਫੋਕੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ। ਭਾਵ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਇਕ ਦੂਏ ਤੋਂ ਵਧਵੇਂ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਖ਼ਾਨ ਖਾਨਾ ਅਬਦੁਲ ਰਹੀਮ ਦਾ ਦੋਹਾ ਯਾਦ ਆ ਗਿਆ :

> ਨੈਣ ਸਲੋਣੇ ਅਧਰ ਮਧੁ, ਕਹੁ ਰਹੀਮ ਘਟ ਕੌਨ ?
> ਮੀਠੋ ਭਾਵੈ ਲੋਨ ਪਰ, ਅਰ ਮੀਠੋ ਪਰ ਲੌਨ।

ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਦੀ ਛੂਹ-ਮੂਹ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਾਰਦੇ। ਗੱਲ ਦਿਲੋਂ ਉਠਦੀ, ਦਿਮਾਗ ਵਿਚਾਰਦਾ, ਬੋਲੀ ਅਪਣਾਉਂਦੀ ਤੇ ਕਾਗਜ਼ ਸੰਭਾਲਦਾ ਹੈ। "ਹਿਆਉ ਨ ਠਾਹੇ ਕਹੀ ਦਾ" ਦਿਲੋਂ ਉੱਠੀ, ਦਿਮਾਗ਼ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਪਈ ਜੇ ਜੀਊਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਤੋੜਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਏਹ ਗੱਲ ਅਜਿਹੀ ਜੁਗਤੀ ਨਾਲ ਕਹੀ ਕਿ ਸੁਣਨ ਵਾਲਾ ਬੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਦਿਮਾਗ਼ ਨੇ ਦਲੀਲ ਭਾਲੀ ਕਿ ਜੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਹਿਰਦਾ ਨਾ ਤੋੜਾਂ। ਜਦ ਜ਼ਬਾਨ (ਬੋਲੀ) ਪਾਸ ਗੱਲ ਆਈ ਤਾਂ ਓਹਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਠਾਹਣਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਚੰਗਾ ਲੀਤਾ, ਫੇਰ ਸਿੱਕ ਵੀ ਡੂੰਘੇ ਅਰਥਾਂ ਵਾਲਾ ਵਰਤਿਆ। ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਮਿਠਾਸ ਅਣੋਖੀ ਹੈ। ਠਾਹੇ ਦਾ, 'ਠਾ' ਸਖ਼ਤ ਹੈ, ਪਰ ਨਾਲ ਪਿਰੀਆ ਵਗ਼ੈਰਾ ਕੋਮਲ ਸ਼ਬਦ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਠਾਹੇ ਵਿਚ ਨਰਮਾਇਸ਼ ਆਈ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸੱਵਰ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਕੋਲ, ਵੱਖਰੇ ਅੰਦਾਜ਼ ਨਾਲ ਹਲਕਾ ਰੰਗ ਲਾ ਕੇ, ਗੂੜ੍ਹਾਪਣ ਨਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਾਬਾ ਜੀ ਵੀ ਏਹ ਢੰਗ ਵਰਤ ਗਏ। ਬੋਲੀ ਤਾਂ ਆਈ, ਪਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਢੰਗ ਵੀ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਢਬ ਵੀ ਸੋਹਣਾ ਹੈ। ਪਿਰੀਆ ਦੀ ਸਿੱਕ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਤੁਕ ਵਿਚ ਉੱਚੇ ਦਰਜੇ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਹਨ। ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਤੁਕ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੀ ਮੇਰੇ ਜਿਹੇ ਗੁਸੈਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰਾਹੇ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਅਸ਼ੋਕ ਨੂੰ ਏਸੇ ਅਸੂਲ ਨੇ ਅਮਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਏਹ ਭਾਵ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਓਨਾ ਹੀ ਅਸਾਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਹੋ ਭਾਵ ਜਗਤ-ਜਲੰਦੇ ਨੂੰ ਬਚਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਤੁਕ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਦਿਲ ਧੜਕਦਾ ਹੈ।

ਜੋਬਨ ਜਾਂਦੇ ਨਾ ਡਰਾਂ ਜੇ ਸਹ ਪ੍ਰੀਤਿ ਨ ਜਾਇ

ਜੋਬਨ ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣਾ ਵਾਲਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਹੈ। ਇਕ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਸ਼ਬਦ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਥਾਈਂ ਜਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜੋਬਨ ਹੀ ਜੀਵਨ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੋਬਨ ਨਾਂ ਜਵਾਨੀ ਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਸਵਾਦ 'ਜੋਬਨ' ਕਹਿਆਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਓਹ ਜਵਾਨੀ ਆਖਿਆਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਜੋਬਨ ਵਿਚ ਹੁਸਨ ਵੀ ਭਾਅ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਬਨ ਸੁੰਦਰਤਾ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਹਲਕੇ ਜਿਹੇ ਰੰਗ ਦੀ ਛੋਹ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਹਰ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸ਼ਾਇਰਾਂ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਰ ਹੁਸਨ ਤੇ ਜਵਾਨੀ ਦੀ ਨਾਜ਼ ਨੂੰ ਵਾਹਵਾ ਜਾਣਦੇ ਹਨ। ਜੋਬਨ ਉੱਤੇ ਹਿੰਦ ਦਾ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਵੀ ਮੋਹਿਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਓਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਦੁਸ਼ਿਅੰਤ ਦੇ ਮੂਹੋਂ ਤਪਸਣੀ ਸ਼ਕੁੰਤਲਾ ਬਾਬਤ ਕਹਾਇਆ ਸੀ—'ਏਹਦੇ ਸੀਨੇ ਕਮਲਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕੰਵਲਾਂ ਉਤੋਂ ਸਿਬਾਲ (ਜਾਲਾ) ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਏਹਨੇ ਸੀਨਿਆਂ ਉਤੇ, ਆਸ਼ਰਮੀ ਲੀੜੇ ਪਾਏ ਹੋਏ ਹਨ।

ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਵੀ ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਵਡਿਆਇਆ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਲੱਭ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਹੀ ਪਾਕਪਟਨ ਵਿਚ ਬਾਬਾ ਫ਼ਰੀਦ ਹੋਏ। ਰੇਤਲਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ, ਵੱਸੋਂ ਖਿਲਰੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਲੋਕ ਹਰ ਇਲਮੋਂ ਘੱਟ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਆਪ ਕੱਲਰੀ ਭੋਂ ਵਿਚ ਕੰਵਲ ਵਾਂਗ ਹੋਏ। ਕੌਲ ਫੁੱਲ ਵਿੱਚੋਂ, ਜੋਬਨ ਡੁਲ੍ਹ-ਡੁਲ੍ਹ ਪੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜੋਬਨ ਠਾਠਾਂ ਮਾਰਦਾ ਹੈ। ਕਮਲ ਆਪਣੇ ਆਪ, ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਹੁਸਨ-ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੀ ਰੀਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਖ਼ੂਬਸੂਰਤੀ ਮਾਣਨ ਦਾ ਰਸ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਸਨ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਣ ਲਈ ਆਪ ਹੀ ਕਿਤਾਬ ਹੈ ਤੇ ਆਪ ਹੀ ਹੁਸਨ-ਪ੍ਰਖਨੀ ਬਿਰਤੀ ਚਮਕਾਊ ਉਸਤਾਦ ਹੈ।

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਚਿਆਈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ 'ਸਤਿਅਮ ਸ਼ਿਵਮ ਸੁੰਦਰਮ' ਸਤਿ (ਸੱਚ) ਸ਼ਿਵਮ, ਕਲਿਆਣ ਸਰੂਪ (ਸੁਖੀ ਤੇ ਸੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਸੁੰਦਰਮ (ਖ਼ੂਬਸੂਰਤ) ਹੈ। ਗੱਲ ਬਣੀ ਕਿ ਸੱਚ ਕਿਉਂਕਿ ਸੁੰਦਰ (ਹੁਸਨ) ਹੈ; ਏਸ ਲਈ ਸੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੱਚ ਸੁੰਦਰ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਦੂਜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੱਚ ਪਿਆਰਾ ਕਿਉਂ ਹੈ ? ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਸੁਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਹੀਦਾ ਹੈ, ਓਹ ਚੀਜ਼ ਸੋਹਣੀ ਹੈ, ਮਤਲਬ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਪਿਆਰੀ ਦਾ। ਪਿਆਰੀ ਕੀ ਹੋਈ ? ਪ੍ਰੀਤੀ। ਸੋ ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਮਹਾਨ ਵਸਤੂ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤੀ ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਬਹਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪ੍ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਕਈ ਜੋਬਨ ਤੇ ਹੁਸਨ ਵੀ ਸੁੱਕ ਮੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਪ੍ਰੀਤੀ ਖੁਲ੍ਹੇ ਪੈਮਾਨੇ

ਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ ਜੋ ਹੋਈ। ਓਹ ਸ਼ਹੁ ਜੋ ਜੱਗ ਦਾ ਖਸਮ ਹੈ। ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰੀ ਇਸਤਰੀ ਵਾਂਗ ਸੁਖੀ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਤੀਵੀਂ ਕੰਤ ਨੂੰ ਖਿਚਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲ ਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਖੌਂਦ ਵੇਖ-ਵੇਖ ਕੇ ਰੀਝਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਜੋਬਨ ਚਲਾ ਵੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵੀ ਇਸਤਰੀ ਲੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਈਂ ਪ੍ਰੀਤੀ ਕਰੇ। ਜੋਬਨ ਕੋਲੋਂ ਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਵਡੇਰੀ ਹੋਈ। ਪ੍ਰੀਤੀ ਹਿਤ ਸਿਖਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਦੀ ਸੂਝ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਕਈ ਮਿਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਦੇ ਕਈ ਅੰਗ ਦਸੇ ਹਨ। ਇਕ ਥਾਂ ਦੱਸਿਆ :

ਕਤਿਕ ਕੂੰਜਾਂ ਚੇਤਿ ਡਉ ਸਾਵਣਿ ਬਿਜੁਲੀਆਂ ॥
ਸੀਆਲੇ ਸੋਹੰਦੀਆਂ ਪਿਰ ਗਲਿ ਬਾਹੜੀਆਂ ॥

ਆਪ ਨੇ ਪਿਰੀ ਦੇ ਗਲ ਬਾਹਾਂ ਪਾਈਆਂ, ਯਕੀਨਨ ਪਾਈਆਂ। ਲੋਕਾਂ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਭੁੱਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਤੜਫਦੇ ਸਨ। ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੀ ਪਿਰੀ ਗਲ ਬਾਹਾਂ ਪਾਉਣਾ ਸੀ। ਕਈ ਆਦਮੀ ਬਿਰਹਾ ਦੱਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਿਲਾਪ ਵੇਲੇ ਚੁਪ ਸਾਧਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੇ ਸੰਜੋਗ ਪਿਆਰ ਦਾ ਰਸ ਲੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਖੁਸ਼ੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਛੋੜੇ ਦੇ ਸ਼ਿੰਗਾਰ ਨਾਲ ਆਪ ਦੀ ਬਾਣੀ ਮੂੰਹੋਂ-ਮੂੰਹ ਭਰੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਜਿਹਾ ਕਿ :—

ਅਜੁ ਨ ਸੁਤੀ ਕੰਤ ਸਿਉ ਅੰਗੁ ਮੁੜੇ ਮੁੜਿ ਜਾਇ ॥

ਆਪ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਹੁ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਸੀ; ਕਿਉਂਕਿ ਜੋਬਨ ਸੀ। ਸ਼ਹੁ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਡੁਲ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪ ਨੇਮ ਨਿਭਾਂਦੇ ਸਨ, ਇਕ ਸਾਰ ਓਹਦੇ ਵੱਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਾਣਾ ਕੀ ਸੀ ? (ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਅਪਣਾਉਣਾ) ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਸ਼ੁਭ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਨੇਮ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਜਾਂ ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਸ਼ੁਭ ਗੁਣ, ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲਾਲਚ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ਹੁ ਦੀ ਪ੍ਰੀਤੀ (ਸ਼ੁਭ ਗੁਣ ਪਿਆਰ) ਦਿਸਦੀ, ਤਾਂ ਬਿਹਬਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਕਹਿੰਦੇ :

ਚਲਾ ਤ ਭਿਜੇ ਕੰਬਲੀ ਰਹਾਂ ਤ ਤੁਟੈ, ਨੇਹੁ ॥

ਦੋਚਿੱਤੀ ਵਿਚ ਹੋ ਜਾਂਦੇ। ਏਸ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਬਿਆਨ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਗਾਲਿਬ ਨੇ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੈ :

'ਈਮਾਂ ਮੁਝ ਖੈਂਚੇ ਹੈ, ਤੋ ਖੈਂਚੇ ਹੈ ਕੁਫ਼ਰ ਭੀ,
ਕਾਅਬਾ ਮੇਰੇ ਪੀਛੇ ਹੈ, *ਕਲੀਸਾ ਮੇਰੇ ਆਗੇ।'

ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਏਸ 'ਦੋ-ਚਿੱਤੀ' ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ—

"ਮਿੱਠੇ ਤਾਂ ਲਗਦੇ ਮੈਨੂੰ ਫੁੱਲਾਂ ਦੇ ਹੁਲਾਰੇ
ਪਰ ਜਾਨ ਮੇਰੀ ਹੈ ਕੁਸਦੀ"

---

* ਗਿਰਜਾ।

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਏਸ ਦੋ-ਚਿੱਤੀਉਂ ਉੱਚੇ ਉਠੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਜ ਵਜਾ ਕੇ ਕਹਿ ਦਿਤਾ ।

ਭਿਜਉ ਸਿਜਉ ਕੰਬਲੀ ਅਲਹ ਵਰਸਉ ਮੇਹੁ ॥
ਜਾਇ ਮਿਲਾ ਤਿਨਾ ਸਜਣਾ ਤੁਟਉ ਨਾਹੀ ਨੇਹੁ ॥

ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹਿਆ, ਮੀਂਹ ਵਸਦੇ ਦੀ ਪਰਵਾਹ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਆਪਣੇ ਸੱਜਣ (ਗੁਣ) ਨੂੰ ਜਾ ਮਿਲੇ । ਭਾਵੇ ਅਲਾਹ ਵਰਸੈ ਮੇਹੁ (ਕੁਦਰਤ ਨੇ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਤੂਫਾਨ ਰਾਹ ਵਿਚ) ਰੋਕ ਪਾਉਣ ਲਈ ਲਿਆਂਦੇ, ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਛਪਾ ਛਪ ਚਲੇ ਗਏ ।

ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੋਬਨ ਰਹਿਣ ਦੇ ਨਾਲ ਖਾਵਿੰਦ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਪਿਆਰ ਨਾ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਪਰੇ ਹਟਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਡਰ ਹੈ ਕਿ ਜੋਬਨ ਢਲਣ ਨਾਲ ਮੇਰਾ ਸਾਈਂ ਵੀ ਪਰੇ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਵਾਦ ਫਿੱਕਾ ਨਾ ਪੈ ਜਾਵੇ । ਸ਼ੱਕ ਤਾਂ ਠੀਕ ਹੀ ਹੈ, ਕਈ ਮਹਾਤਮਾ ਪੈਂਤੜਿਓਂ ਖਿੜਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦਾ ਜੋਬਨ ਤਾਂ ਅਢਲਵਾਂ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰੀਤੀ ਟੁੱਟਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ।

* * *

ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ

ਕਵਿਤਾ ਵਿਚ ਸੰਖੇਪਤਾ ਦਾ ਹੋਣਾ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਸੁਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਨਿੱਕੀ ਗੱਲ, ਵੱਡਿਆਂ ਲੈਕਚਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਇਖ਼ਤਸਾਰ ਜਾਂ ਸੰਖੇਪਤਾ ਕਹਿਣੀ ਦਾ ਗਹਿਣਾ ਹੈ। ਫੇਰ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ, ਜਦ ਕਿ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਜਲਦੀ ਮੁਕਣ ਨਾਲ ਸੋਹਣੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਜਲਦੀ ਸਫ਼ਰ ਮੁਕਾਉਣ ਵਾਲੀ ਸਵਾਰੀ ਭਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਛੇਤੀ ਕੰਮ ਨਿਬੇੜਨ ਵਾਲੀ ਮਸ਼ੀਨ ਖਰੀਦਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਸਮਾਗਮ ਨੂੰ ਝਬਦੇ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਚੰਗਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਦੇਖਦੇ ਹੀ ਚਿੱਤ ਦੋ-ਚਿੱਤਾ, ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਬਾਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤਬੀਅਤਾਂ ਵੀ ਲੰਬਾ ਪਿਆ ਕੰਮ ਦੇਖਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀਆਂ। ਮੇਰਾ ਸਾਢੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਦਾ ਬੱਚਾ, ਕਸੌਲੀ ਦੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੈਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਇੱਕ ਸੱਜਣ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਮੈਂ ਖਲੋ ਗਿਆ, ਕਾਕੇ ਹੋਰਾਂ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੱਚੇ ਨੇ ਮਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ, "ਪਾਪਾ ਜੀ ਤਾਂ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਨੇ।" ਬੱਚਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਲੰਬੇ ਵਹਿਣਾਂ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਵਾਂ। ਅਸੀਂ ਵੱਡੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਪੋਥੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗ ਪੈਂਦੇ ਹਾਂ। ਏਹ ਪੋਥਾ ਵੱਡਪਣ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਸਗੋਂ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਫੈਲਾਅ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੈ। ਪੋਥਾ ਮਹਾਨ ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਵਰਤਦੇ। ਗੱਲ ਕੀ, ਟਿਕਾਣੇ ਦੀ ਤੇ ਛੋਟੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਲੋੜਦੇ ਤੇ ਲੋਚਦੇ ਹਾਂ।

"ਮਨਿ ਜੀਤੈ ਜਗੁ ਜੀਤੁ" ਨਿੱਕਾ ਫਿਕਰਾ ਹੈ, ਪਰ ਵੱਡੇ ਅਰਥ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਨਾਮੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨਿਕੋਲਸ ਰੋਰਿਕ ਨੇ ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਹਿਮਾਲੀਆ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਏਸ ਤੁਕ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ, ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਮਹਾਨ ਹਿਮਾਲੀਏ ਨੂੰ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗੰਗਾ ਦਰਿਆ ਨੂੰ ਦੇਖ, ਓਹਦੇ ਜਲ ਦੀਆਂ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਪਰਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਥੋਂ ਇਹ ਨਿਕਲਿਆ ਹੈ, ਓਹ ਪਰਬਤ ਰੱਬੀ ਨਿਆਮਤਾਂ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੈ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਥੋਂ ਤੁਕ ਦੀ ਧਾਰਾ ਨਿਕਲੀ, ਓਹ ਹਿਮਾਲੀਆ ਕੀ, ਮਹਾਂ-ਹਿਮਾਲੀਆ ਹੈ। ਧਾਰਾ ਕੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੱਤ ਹੈ। ਮਨ ਉਤੇ ਸਾਰੀ ਖੇਡ ਹੈ। ਮਨ ਦੀ ਸੁਰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਈ ਤਾਂ ਗੱਲ ਖ਼ਤਮ। ਫੇਰ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਜੱਗ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ। ਮਨ ਕੀ ਹੈ ? ਮਨ ਹੈ 'ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ'। 'ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣੁ', ਮਨ ਏਧਰ ਓਧਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਿਘਨ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਬੇਰਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਸਮਝਾਂਦੇ ਹਨ 'ਓਇ ਤੂੰ ਤਾਂ ਜੋਤਿ-

ਸਰੂਪੁ ਹੈਂ ਆਪਣੇ ਮੂਲ ਦਾ ਤੈਨੂੰ ਥਹੁ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ?' ਤੂੰ ਤਾਂ ਓਹੋ ਸ਼ੈਅ ਹੈਂ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੋਕ ਲੋਚਦੇ ਹਨ।" ਓਹਦੀ ਖ਼ੁਦੀ ਜਗਾਂਦੇ ਹਨ। ਖ਼ੁਦੀ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਤੇ ਨਰ੍ਹਮੇ ਨਾਲ ਜਗਾਉਂਦੇ ਹਨ. । ਖ਼ੁਦੀ ਵੀ ਜਰਮਨ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਨੇਸ਼ੇ ਦੀ ਨਹੀਂ; ਜਿਸ ਨੇ ਜਰਮਨਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਅਜਿਹੀ ਫੂਕ ਮਾਰੀ, ਜਿਹਦੇ ਕਰ ਕੇ ਭੜ ਭੜ ਕਰਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕੀ, ਜੋ ਸਾਰੀ ਕੌਮ ਤੇ ਦੇਸ ਨੂੰ ਸਵਾਹ ਕਰ ਗਈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨੂੰ ਝੁਲਸਾ ਗਈ। ਨੇਸ਼ੇ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉੱਚਾ ਸਮਝਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਦੂਜੀਆਂ ਕੌਮਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ। ਏਸ ਫ਼ਲਸਫ਼ੇ ਦਾ ਦੋਹਾਂ ਵੱਡੀਆਂ ਜੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੱਥ ਸੀ, ਖ਼ੈਰ !

"ਮਨ ਤੂੰ ਜੋਤਿ ਸਰੂਪੁ ਹੈ" ਤੂੰ ਸਭ ਕੁਝ ਹੈਂ। ਤੇਰਾ ਮੂਲ ਜੋਤਿ ਹੈ। ਓਹ ਜੋਤੀ ਹਰ ਵਿਚ ਜਗਮਗਾ ਰਹੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਭ ਦਾ ਮਨ ਇਕੋ ਜਿਹਾ ਹੋਇਆ। ਕੌਮਾਂ, ਫ਼ਿਰਕੇ ਤੇ ਵਰਨਾਂ ਦਾ ਸਵਾਲ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਮਨ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਮੂਲ ਪਛਾਣ। ਮੂਲ ਤੇਰਾ ਸਭ ਥਾਂ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਤੂੰ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦਾ, ਆਪਣੀ ਕੀਮਤ ਨਹੀਂ ਪਾਂਦਾ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਿਆ ਹੈਂ। ਜੇ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲਵੇਂ ਤਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਮੂਲ ਤੇ ਤੇਰਾ ਮੂਲ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ।

ਉਪਰਲੀ ਖ਼ੁਦੀ ਨੇਸ਼ੇ ਦੀ ਖ਼ੁਦੀ ਨਾਲੋਂ ਨਿਆਰੀ ਹੈ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ, ਡਾਕਟਰ ਸਰ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਬਾਲ 'ਤੇ ਵੀ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਦਾ ਅਸਰ ਪਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹੀਆਂ ਗੁੜ੍ਹੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਜਿਸ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਆਪਣੀ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਵਿਚ ਯਾਦ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਗਵਾਂਢੀ ਹੋਣ, ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਨੂੰ ਐਡਾ ਇਲਮ ਦੋਸਤ ਤੇ ਖੋਜੀ ਕੀਕੁਣ ਛੱਡ ਸਕਦਾ ਸੀ ? ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਸੁਲਾਹ ਵਾਲੀ ਖ਼ੁਦੀ ਪ੍ਰਗਟਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਜਿਹੜੀ ਖ਼ੁਦੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਗਟਾਈ ਗਈ ਸੀ ਤੇ ਜਿਸ ਨੇ ਮੋਏ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਵਿਚ ਜਾਨ ਪਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਖ਼ੁਦੀ ਮਨ ਦੀ ਜੋਤ ਹੈ; ਓਹਦੇ ਵਿਚ ਧੁੰਦਲਾਪਨ ਨਾ ਆਵੇ, ਸਾਫ਼ ਦੀ ਸਾਫ਼ ਰਹੇ ਤਾਂ ਜੱਗ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ। ਖ਼ੁਦੀ ਨਾਲ ਇਨਸਾਨ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੁਦੀ ਵਾਲਾ ਪਰਾਏ ਹੱਥਾਂ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਤਕਦਾ, ਲੋਭ ਲਾਲਚ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਭ ਨ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਡਿਗਾ ਕਾਹਦਾ ? ਖ਼ੁਦਦਾਰ ਸ਼ਖ਼ਸ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੇ ਬਹੁਤ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਦੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਦੇਖ ਕੇ ਨਿਚੱਲਾ ਨਹੀਂ ਬਹਿੰਦਾ। ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਦੂਰ ਕਰਨ ਹਿਤ ਜੋ ਵੇਲੇ ਦਾ ਹਥਿਆਰ ਹੋਵੇ, ਅਕਲ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਦਰਦ ਵੰਡਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਦਾ ਪਿਆਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਜੱਗ ਆਪੇ ਜਿੱਤਿਆ ਗਿਆ।

* * *

ਇਨੀ ਨਿਕੀ ਜੰਘੀਐ ਥਲ ਡੂੰਗਰ ਭਵਿਓਮ੍ਹਿ ॥
ਅਜੁ ਫਰੀਦੈ ਕੂਜੜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਥੀਓਮਿ ॥

ਸ਼ੇਖ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ, ਆਪ ਬੀਤੀ ਦੱਸਣ ਦੇ ਵੱਡੇ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਹਨ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਮੁਸੱਵਰੀ ਅਸਰ ਵੀ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਾਠਕ ਪਾਸੋਂ ਵਾਹਵਾ ਲੈ ਪਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ, ਸਗੋਂ ਲੜੋਂ ਫੜ ਕੇ ਖਲਿਹਾਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਓਹਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੇ ਪੱਲੇ ਅੱਛੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ।

ਬਾਬਾ ਜੀ ਆਪ ਬੀਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀਆਂ ਲੱਤਾਂ ਸਦਕਾ, ਮੈਦਾਨ ਤੇ ਪਰਬਤ ਗਾਹੇ ਸਨ। ਟੋਏ ਟਿੱਬੇ ਦੇਖੇ ਸਨ। ਉਤਰਾਵਾਂ ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਤੱਕਿਆ ਸੀ। ਏਹ ਵੇਰਵਾ ਨਿੱਕੀਆਂ ਜੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੈ ਲਿਆ। ਛੋਟੀਆਂ ਬਿਰਤੀਆਂ ਨਾਲ ਸਭ ਕੁਝ ਤੱਕਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਅੱਜ ਉਮਰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ; ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਬਹੁਤੇ ਤਜ਼ਰਬੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਬਿਰਤੀ ਪੱਕ ਜਾਏਗੀ, ਸੋਹਣੀਆ ਸਕੀਮਾਂ ਸੋਚੇਗੀ; ਪਰ ਹੈਰਾਨੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਬੁਢੇਪੇ ਨੇ ਕਾਇਆਂ ਪਲਟਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਓਹ ਜਵਾਨੀ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਭਖਵਾਂ ਚਿਹਰਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਵਾਲ ਵੀ ਪੋਲੇ ਗਏ ਹਨ (ਚਿੱਟੇ ਹੋ ਗਏ ਹਨ) ਹੱਥਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾੜਾਂ ਸਾਹਨੇ ਦੀ ਧੌਣ ਵਾਂਗ ਖੜੀਆਂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਸੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹੀ, ਹੱਥ ਧੋਣ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਕ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਹੈ, ਪਰ ਅਫ਼ਸੋਸ ਹੈ, ਅੱਜ ਚੱਲਿਆ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਕੁੱਜਾ ਫੜਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ। ਅੱਜ ਆਸਾ ਨਿਰਾਸਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਹ ਭਾਣਾ ਵਰਤਿਆ ਕਿਉਂ ? ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਨੂੰ ਬੁਢੇਪੇ ਨੇ ਦਬਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਗੁਣ ਨੂੰ ਔਗੁਣ ਨੇ ਢਾਹ ਲਿਆ ਹੈ, ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਬੁਢੇਪੇ ਦੇ ਜਾਂ ਔਗੁਣ ਦੇ ਵਹਿਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰੁੜ੍ਹੇ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੀ ਖਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਸੋਹਣੇ ਪਾਸੇ ਜਾਣ ਦੀ ਚਾਹ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਜੀਵਨ ਗੁਜ਼ਾਰਨ ਦਾ ਬੜਾ ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਤਰਲਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਸਾਹਿਤਕ ਹੌਕਾ ਹੈ। ਏਹ ਤਰਲਾ ਦਿਲ ਢਾਹੂ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਹੌਕਾ ਢਹਿੰਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਦੋਹਰਾ ਹਲਕਾ ਜਿਹਾ ਜਜ਼ਬਾ ਨਹੀਂ ਲੁਕਾਈ ਬੈਠਾ। ਸ਼ਲੋਕ ਵਿਚ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਹਿੰਮਤ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਛੋਟੀ ਉਮਰੇ ਐਨਾ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕੀਤਾ, ਹੁਣ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ? ਉਤਸ਼ਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੈ।

ਕੰਬਦੇ ਹੋਏ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣੋ ਸਿੱਖਿਆ ਦੀ ਟੋਹਣੀ ਦੇ ਕੇ ਖਲਿਹਾਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਾ ਰਹੇ ਹਨ, 'ਭੈੜਿਓ ਕਿਹੜੀ ਗੱਲੋਂ ਥਿੜਕੀ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ ? ਤੁਸੀਂ ਓਹੋ ਹੀ ਹੋ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਈ ਉਪਕਾਰ ਕੀਤੇ ਸਨ। ਤੁਸੀਂ ਹੁਣ ਕਿਉਂ ਸਾਹ ਛੱਡ ਬੈਠੇ

ਹੋ, ਕਿਸ ਗੱਲੋਂ ਕੰਬਦੇ ਹੋ ? ਕੀ ਆਹ ਸਾਹਵੇਂ ਪਏ ਕੁੱਜੇ ਨੂੰ ਫੜ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ?" ਕਿੰਨੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਤੁਕ ਹੈ। ਕਿੰਨਾ ਜੀਵਨ ਲਈ ਵੰਗਾਰਨ ਵਾਲਾ ਦੋਹਰਾ ਹੈ, ਕਿੰਨੀ ਹਿੰਮਤ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਲਹਿਜਾ ਹੈ।

ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਹੈਰਾਨ ਹਨ ਕਿ ਅੱਜ ਮੈਨੂੰ, ਕੁੱਜਾ ਸੈ ਕੋਹਾਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਦਿਸਦਾ ਹੈ ? ਅੱਜ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਏਨੀ ਵਿੱਥ ਕਿਉਂ ਪੈ ਗਈ ਹੈ ? ਅੱਜ ਪ੍ਰੀਤਮ ਸਾਹਮਣੇ ਵੀ, ਅਸਾਹਮਣੇ ਕਿਉਂ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ?

* * *

ਭਿੰਨੀ ਰੈਨੜੀਐ ਚਾਮਕਨਿ ਤਾਰੇ ॥
ਜਾਗਹਿ ਸੰਤ ਜਨਾ ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਪਿਆਰੇ ॥

ਮੇਰਿਆਂ ਕੰਨਾਂ ਵਿਚ ਅਣੋਖੀ ਬੰਸਰੀ ਦੀ ਮਧੁਰ ਸੁਰ ਗੂੰਜ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਹ ਤੁਕ ਬਿਰਤੀ ਅੱਗੇ, ਬੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਮਾ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਦਿਲ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਲਿਖੇ, ਓਸ ਦਾ ਕਿੰਨਾ ਅਸਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਵਾਬ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ। ਤੁਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਮੈਂ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਦੇ ਆਨੰਦ ਵਿਚ ਮਸਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਏਹ ਰੈਣ ਬੇਹੋਸ਼ੀ ਦੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਮਸਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਏਹ ਵਿਚਾਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਸੁੱਤੀ ਅਕਲ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲੀ ਹੈ।

ਮਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਤੇ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨਿਕੋਲਸ ਰੋਰਿਕ ਕੁੱਲੂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣਾ ਵਤਨ ਰੂਸ, ਸਿਆਸੀ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਆਤਮ ਰਸੀਏ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵੀ ਦੇਸ ਹੀ ਸੀ। ਏਹ ਰਿਸ਼ੀ ਪਰਬਤਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ, ਹਰ ਇਕ ਦੇਸ ਦੀ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੁਰਸ਼ ਵਿਚ ਅੰਦਰਲੇ ਦੇ ਭਾਵ ਹਨ। ਅੰਦਰਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਕੇ ਬਾਹਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਨੇ ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ, ਰਾਤ ਦੇ ਅੰਦਰਲੇ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਆਪ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੂੜ੍ਹੇ ਰੰਗ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਬਿਆਨ ਜੀਭ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ, ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦਿਮਾਗ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਵੀ ਭਿੰਨੀਆਂ ਰੈਨੜੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ, ਰੰਗ ਚਿੱਟੇ ਨੀਲੇ ਜਿਹੇ ਕਰ ਕੇ, ਰਾਤ ਦਾ ਰੰਗ ਬੰਨ੍ਹਦੇ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਸਖ਼ਤ ਅਨ੍ਹੇਰੀ ਰਾਤ ਦਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਕਾਲਾ ਰੰਗ ਦੇ ਕੇ ਅਜੀਬ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਦਸਦੇ ਹਨ। ਰਾਤਾਂ ਹੋਰਨਾਂ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰਾਂ ਵੀ ਸੋਹਣੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤ ਉੱਤੇ ਕਵੀਆਂ ਵਾਹਵਾ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹੇ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਬਹਾਰ ਉਪਰਲੀ ਤੁਕ ਦੇ ਰਹੀ ਹੈ, ਹੋਰਥੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਜੋ ਰੰਗ ਰੋਰਿਕ ਜੀ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਹੋਰਥੇ ਘਟ ਹੀ ਦਿਸਣਗੇ। ਆਪ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਬਾਅਦ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣੜੀ ਦਾ ਮਤਲਬ ਦੱਸਿਆ ਹੈ।

ਮੈਂ ਵੀ ਕਈ ਵਾਰ ਭਿੰਨੀ ਰੈਨੜੀ ਦੇਖਦਾ ਹਾਂ, ਇਕ ਵਾਰੀ ਤੁਕ ਦੀ ਨੂਰੀ ਪਗਡੰਡੀ (ਕਹਿਕਸ਼ਾਂ) ਮੈਨੂੰ ਉਪਰ ਲੈ ਗਈ ਸੀ, ਜਿੱਥੇ ਜਾ ਕੇ ਹੇਠਲਾ ਸੋਰਠਾ ਕਿਹਾ ਸੀ :

ਡੂੰਘੀ ਡੂੰਘੀ ਰਾਤ, ਤਕਦੇ ਤਕਦੇ ਜਾਪਿਆ,

ਜਿਉਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਆਪ ਨੂੰ।

ਰਾਤ ਨੂੰ ਜਿਉਂ-ਜਿਉਂ ਤੱਕੋ, ਤਿਉਂ-ਤਿਉਂ ਸਾਡੇ ਮਨ ਦੀ ਤੇ ਕੁਦਰਤ ਦੀ ਬੇਅੰਤਤਾ ਦਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਜਤਲਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਇਨਸਾਨ ਅਗਾਂਹ ਵਧੇ, ਤਾਂ ਲੱਖਾਂ ਪਤਾਲਾਂ ਤੇ ਅਕਾਸਾਂ ਦੀ ਹਾਥ ਲੈ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਵੇਲੇ ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਜਨ ਜਾਗਦੇ ਹਨ? ਜਨ, ਪਰਉਪਕਾਰੀ ਹਨ ਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਵਾਲੇ ਸ੍ਰੀ ਬੁੱਧ ਵਰਗੇ, ਜਿਹੜੇ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਸਮੇਂ ਸੱਚ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਮਹਿਲੋਂ ਤੁਰੇ ਸਨ।

ਭਗਤ ਜਨ ਜਾਗ ਰਹੇ ਹਨ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦੇ, ਬਹਿੰਦੇ, ਖਾਂਦੇ ਤੇ ਪੀਂਦੇ ਵੀ ਜੱਗ ਤੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜੱਗ ਸੌਂਦਾ ਹੈ, ਏਹ ਜਾਗਦੇ ਹਨ ਜੀਵਨ ਲਈ, ਸੋਚ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ। ਨਿਰਾ ਸੋਚਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਹੱਥ ਪੈਰ ਵੀ ਹਿਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਹਨ, ਫ਼ਰਜ਼ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬਹੱਤਰ ਸਾਲ ਦੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਤਾਂ ਮਾਨੋ, ਤਿੰਨ ਵਜੇ ਫ਼ੋਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਹ ਉਠ ਖੜੋਂਦੇ ਹਨ। ਅੱਜ ਤੋਂ ਸਾਢੇ ਤਿੰਨ ਕੁ ਸੌ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਸਿੱਖ ਉਠਦਾ ਸੀ। ਬਿਆਸਾ ਕੰਢੇ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਦਾ ਹਾਲ ਦਰਿਆ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣੋ:

ਆਕੜ ਲੈ ਕੇ ਰਾਤ ਜਦੋਂ ਸੀ ਜਾਗਦੀ।
ਟੁਟਦੀ ਹੈਸੀ ਮਸਤੀ ਸੁਫ਼ਨੇ ਰਾਗ ਦੀ।
ਤਾਰੇ ਹਾਲ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹੈਸਨ ਓਸ ਨੂੰ।
ਜਾਗ ਤਦੋਂ ਆ ਜਾਂਦੀ ਬਿਲਕੁਲ ਓਸ ਨੂੰ।
ਮੇਰਾ ਪਾਣੀ ਥਰ ਦਾ ਥਰ ਸੀ ਹੋਂਵਦਾ।
ਯਾਦ ਕਿਸੇ ਦੀ ਦੇ ਵਿਚ ਆਣ ਖਲੋਂਵਦਾ।
ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਤਾਰੇ ਉੱਡ ਕੇ ਆਉਂਦੇ।
ਕੰਢੇ ਵਲ ਸਿਰ ਚੁੱਕਦੇ, ਨੀਝਾਂ ਲਾਉਂਦੇ।
ਤਾਂਘ ਜਿਦ੍ਹੀ ਸੀ ਹੋਂਦੀ ਉਹ ਵੀ ਆਉਂਦਾ।
ਗਾਗਰ ਮੋਢਿਓਂ ਲਾਹ ਕੇ ਨਾਮ ਧਿਆਉਂਦਾ।
"ਧੰਨ ਗੁਰੂ ਧੰਨ" ਕਹਿੰਦੇ ਨਾਮ ਧਿਆਉਂਦਿਆਂ।
ਮੇਰੇ ਅੰਦਰ ਸੇਵਾ ਲਹਿਰ ਚਲਾਉਂਦਿਆਂ।
ਗਾਗਰ ਭਰ ਕੇ ਉੱਚੀ ਸਾਰੀ ਆਖ ਕੇ:
"ਆਨੰਦ ਉਹਨੂੰ ਆਉਂਦਾ ਜੋ ਗੁਰ ਪਾ ਲਵੇ।"

(ਸ਼ਾਨਾਂ ਮੇਰੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ)

ਉਹ ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਦਾ ਜਗਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਜੱਗ ਨੂੰ ਜਗਾ ਗਿਆ। ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ ਹੋਰਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਕੁਝ ਦਸਦੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਪਰ ਓਹ ਏਸ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਓਹ ਜਨ ਜਾਗਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਮੇਰੇ ਰਾਮ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਰਾਮ ਰਮਿਆ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਕੰਮ ਆਉਣ ਵਾਲੀ

ਜੋ ਹੋਈ, ਏਸ ਲਈ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਤੋਂ ਸਿੱਖਿਆ ਮਿਲ ਜਾਣੀ ਹੋਈ, ਫੇਰ ਓਹ ਕੀਕੁਣ ਰਾਮ ਤੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ? ਰਾਮ ਓਹਨਾਂ ਲਈ ਸੁਖਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਸਭ ਅਕਲਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਹੈ।

ਅਜਿਹੇ ਨਿੱਤ ਰਹਿਣੇ ਸੁਖ ਤੇ ਸੂਝ ਦੇ ਦਾਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਭਗਤ ਜਨ, ਭਿੰਨੀ ਰੈਣ (ਅਮਨ ਭਰੀ ਅਵਸਥਾ) ਵਿਚ ਵੀ ਕਰਮ ਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ।

☆ ☆ ☆

ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣੁ ਮਤੁ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ

ਆਪ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ, ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਕਿਹੜੀ ਸ਼ੈ ਅਕਿਰਤਘਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਣੀ ਹੈ। ਓਹ ਚੀਜ਼ ਬੜੀ ਅਪਵਿਤਰ, ਅਸ਼ੁਧ ਸ਼ੈ ਵਿਚ ਰਿੰਨ੍ਹੀ ਹੋਈ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਲਿਬੜੇ ਲੀੜੇ ਨਾਲ ਕੱਜੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਖ਼ੂਨ ਵੀ ਗੰਦੇ ਤੋਂ ਗੰਦਾ ਹੈ। ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਚੂਹੜੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਹੱਥ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪਰੀ ਹੈ, ਓਹਦੇ ਵਿਚ ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਸ਼ਰਾਬ ਵਿਚ ਰਿੰਨ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਮਾਸ ਢੱਕ ਕੇ, ਬੜੇ ਚਾਅ ਮਲ੍ਹਾਰ ਨਾਲ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, ਆਹ ਕੀ ਕੱਜਿਆ ਹੋਇਆ ਈ ? ਤਾਂ ਦੱਸਿਆ ਪਈ ਏਹ ਏਸ ਲਈ ਢੱਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਏਹਨਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਕਿਰਤਘਨ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਖ਼ਰਾਬ ਨਾ ਕਰ ਦੇਵੇ। ਕੀਕੁਣ ਦੀ ਸੋਚ ਉਭਾਰੀ ਹੈ, ਕਿਹੋ ਜਿਹੀ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਗੋਂਦ ਹੈ, ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਟੀਸੀ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੈ ? ਏਹ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਅਦਬੀ ਬੰਦਾ ਹੀ ਵਿਚਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਇਖ਼ਲਾਕ ਦੇ ਕਈ ਪਹਿਲੂਆਂ ਉੱਤੇ, ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਅਕਿਰਤਘਣਾਂ ਉੱਤੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਪਉੜੀ ਏਹ ਲਿਖੀ ਕਿ ਧਰਤੀ ਉੱਤੇ ਬੇਅੰਤ ਨਦੀਆਂ, ਨਾਲੇ, ਦਰਿਆ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਹਨ। ਅਨੇਕਾਂ ਹੀ ਵੇਲਾਂ, ਬੂਟੇ, ਬ੍ਰਿਛ ਤੇ ਪਹਾੜ ਹਨ, ਅੱਤ ਦਾ ਭਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਭਾਰੀ ਲਗਦੀ ਹੈ :

"ਭਾਰੇ ਭੂਈਂ ਅਕਿਰਤਘਨ ਮੰਦੀ ਹੂ ਮੰਦੇ"

ਏਹ ਪਉੜੀ ਲਿਖ ਕੇ, ਫੇਰ ਚੂਹੜੀ ਵਾਲੀ ਪਉੜੀ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਏਦੂੰ ਬਾਅਦ, ਅਕਿਰਤਘਣ ਉੱਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਲਿਖਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਮੱਕਿਓਂ ਪਰੇ ਉਜਾੜ ਹੈ। ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ ਕਿ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦੀ ਹੱਦ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਇੰਗਲੈਂਡ ਦੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸ਼ੇਕਸਪੀਅਰ ਨੇ ਏਸ ਮਜ਼ਮੂਨ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋ ਏਸ ਪਉੜੀ ਵਿੱਚੋਂ ਲੱਭਣਾ ਹੈ, ਓਹ ਹੋਰਥੋਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਣਾ। ਮੈਂ ਡੂੰਘੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਨਹੀਂ ਕਰਨੇ, ਏਸ ਰਸ ਨੂੰ ਪਿਆਉਣ ਲਈ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸਾਕੀ ਬਣ ਗਿਆ ਹਾਂ। ਤੁਸੀਂ ਬੁੱਕ ਭਰ ਭਰ ਪੀਵੀ ਜਾਓ। ਪਰ੍ਹੇ ਵਿਚ ਖੱਪ ਨਾ ਪਾਉਣੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਮਸਤਾਨਾ ਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਸ਼ਾਇਰ, ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਏਸ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ, ਸੱਖਣੀ ਸੱਖਣੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਬੁਲ੍ਹੇ ਦੀਆਂ ਫਕੀਰਾਨਾਂ ਠੂਠੀਆਂ (ਕਾਫ਼ੀਆਂ) ਵਿਚ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਅਜਿਹੀ ਮਸਤੀ ਦੇਣ ਤੋਂ ਹਾਸ਼ਮ ਦੇ ਮੱਟ-ਦੋਹੜੇ ਅਸਮਰੱਥ ਹਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਮਦ-ਸ਼ਾਲਾ, ਜਿੰਨਾ ਏਸ ਉੱਤੇ ਸਿਰ

ਚੁੱਕੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਥੋੜ੍ਹਾ ਹੈ। ਏਹ ਦ੍ਰੋਪਤੀ ਦੀ ਖੀਰ ਵਾਂਗ ਮੁਕਦੀ ਨਹੀਂ, ਭਾਵੇਂ ਸਦੀਆਂ ਤਕ ਪੀਂਦੇ ਜਾਓ। ਏਸ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਨਸ਼ਾ ਵੀ ਹੈ ਤੇ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਖ਼ੁਮਾਰ ਵੀ।

ਅਕਿਰਤਘਣ ਲਫ਼ਜ਼, ਪੰਜਾਬੀ ਵਿਚ ਆ ਕੇ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਉਲਟ ਅਰਥ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਗੁਰਾਂ ਦਾ ਦਾਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੰਡਿਤ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਨੇ ਜਿਸ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਏਸੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਸੀ, ਓਹਨੂੰ ਠੁਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਾਲਾ, ਜਨਤਾ ਦੇ ਬਣਾਏ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ। ਜਿਸ ਓਪਰੇ ਸ਼ਬਦ ਨੂੰ ਬੋਲੀ ਆਪਣੀ ਬੁਕਲ ਵਿਚ ਲੈ ਲਵੇ, ਓਹਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਹੋਰ ਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਕਦੇ ਪਹਿਲੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸ਼ਬਦ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਟੇਸ਼ਨ ਦਾ ਸਟੇਸ਼ਨ ਹੀ ਹੈ। ਹਾਂ, ਏਪਰਿਲ ਦਾ ਅਪ੍ਰੈਲ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਬਹੁਤੀ ਵਾਰੀ ਸੂਰਤ ਬਦਲੀ ਹੋਈ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਯ ਤੋਂ ਭਉ ਬਣਾਉਣਾ ਐਬ ਨਹੀਂ। ਬੋਲੀ ਵਿਗਿਆਨ ਤੋਂ ਉਕੇ ਹੋਏ ਸੱਜਣ ਗ਼ਲਤ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਪਉੜੀ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਓਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਠੇਠ ਪੰਜਾਬੀ ਹੈ। ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬੋਲੀ ਹੀ ਠੇਠ ਤੇ ਸੁੰਦਰ ਹੈ। (ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਤੋਂ ਆਪ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਦੇ ਰਹੇ ਹਨ) ਬੋਲੀ ਦਾ ਵੀ ਏਸ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਰਸ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭਾਵ ਤੇ ਬੋਲੀ ਦੋਵੇਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ, ਓਥੇ ਹੀ ਅਸਲੀ ਨਸ਼ਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਹੁਣ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਰੀ ਪਉੜੀ ਦੀ ਇਕ ਇਕ ਕਲੀ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਜਾਓ :—

ਮਦ ਵਿਚਿ ਰਿਧਾ ਪਾਇ ਕੈ ਕੁਤੇ ਦਾ ਮਾਸੁ।
ਧਰਿਆ ਮਾਣਸ ਖੋਪਰੀ ਤਿਸੁ ਮੰਦੀ ਵਾਸੁ।
ਰਤੂ ਭਰਿਆ ਕਪੜਾ ਕਰ ਕਜਣੁ ਤਾਸੁ।
ਢਕਿ ਲੈ ਚਲੀ ਚੂਹੜੀ ਕਰਿ ਭੋਗ ਬਿਲਾਸੁ।
ਆਖਿ ਸੁਣਾਏ ਪੁਛਿਆ ਲਾਹੇ ਵਿਸਵਾਸੁ।
ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣੁ ਮਤੁ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ॥

(ਵਾਰ ੩੫ ਪਉੜੀ ੯)

ਏਹ ਪਉੜੀ ਫ਼ਿਲਮ ਵਾਂਗ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਕ ਕਲੀ ਇਕ ਇਕ ਰੀਲ ਹੈ। ਹਰ ਨਵੀਂ ਰੀਲ ਨਵੀਂ ਤਸਵੀਰ ਦੇਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਇਕ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਮੇਲ ਇਉਂ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਮਹਾਂ ਮੁਸੱਵਰ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਇਕ ਸੁਰਤਾ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, 'ਨਦਰੀ ਪਵੈ ਅਕਿਰਤਘਣੁ ਮਤੁ ਹੋਇ ਵਿਣਾਸੁ' ਉਤੇ ਏਹ ਫ਼ਿਲਮ ਖ਼ਤਮ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਘੜ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਅੰਤ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ, ਤਿਵੇਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਤੁਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿ ਮੁਕਾਅ ਕਿਵੇਂ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੇ ਕਹਾਣੀ ਲੇਖਕ ਦੇਖਣ ਤਾਂ ਸਹੀ ਕਿ ਕਹਾਣੀ ਕਿਵੇਂ ਮੁਕਾਈਦੀ ਹੈ।

ਅਕਿਰਤਘਣ ਹੈ ਈ ਮਾੜਾ ਆਦਮੀ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਲੱਖ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਓਹਦੇ ਲਈ ਝੱਲੇ, ਪਰ ਓਹ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਥਾਂ ਅੱਗੋਂ ਇਉਂ ਕਹੇਗਾ "ਮੇਰਾ ਕੀਤਾ ਕੀ

ਹੈ ?" ਕਿੰਨੀ ਬੁਰੀ ਗੱਲ ਹੈ ਅਕਿਰਤਘਣ ਉਪਕਾਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਉਪਕਾਰ ਹੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਤੱਤ ਹੋਇਆ। ਗੱਲ ਕੀ, ਅਕਿਰਤਘਣ ਬੇਤੱਤਾ ਹੀ ਜੱਗ ਉੱਤੇ ਸਾਹ ਲੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਹਦੀ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਮੈਲੀ ਹੋਈ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਕਿੰਨਾ ਚੋਰ ਚਕਾਰ ਹੋਵੇ, ਓਹ ਕਿਸੇ ਦੀ ਕੀਤੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਭੁਲਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਉਪਕਾਰ ਕਰੇ ਤਾਂ ਮੰਦੇ ਵੀ ਉਪਕਾਰ ਕਰ ਕੇ ਬਦਲਾ ਲਾਹ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਕਿਰਤਘਣ ਕੰਮ ਕਰ ਕੇ ਇਨਕਾਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਸ ਨੇ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਬਦਲਾ ਦੇਣਾ ਹੀ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਜੇ ਅੱਗੋਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੇ ਤਾਂ ਅਕਿਰਤਘਣ ਕਾਹਦਾ ਹੋਇਆ ! ਜੇ ਅੱਗੋਂ ਭਲਾ ਬਦਲਾ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਅਕਿਰਤਘਣਾਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿਚ ਪਤਿਤ ਹੋਏ ਦੇ ਸਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਿਰਤਘਣ ਵਿਚ ਹਿੱਤ ਤੇ ਦਰਦ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਉਪਕਾਰ, ਹਿਤ ਜਾਂ ਦਰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਅਕਿਰਤਘਣ ਦਰਦੋਂ ਖਾਲੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਪਕਾਰ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੇ ? ਉਪਕਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨੂੰ ਸੱਟ ਵੱਜੀ। ਅਕਿਰਤਘਣ ਭਾਵੇਂ ਕਿੰਨਾ ਬਣ ਬਣ ਬਹੇ, ਪਰ ਓਹ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਊਣਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਓਹਦਾ ਸਾਫ਼ ਰਹਿਣਾ, ਮਿੱਠਾ ਬੋਲਣਾ ਵੀ ਇਕ ਓਪਰਾ ਵਿਹਾਰ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਦੀ ਰਹਿਣੀ, ਬਹਿਣੀ ਤੇ ਕਹਿਣੀ ਵਿਚ ਨਿਗਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਇਹਸਾਨ ਫ਼ਰਾਮੋਸ਼ ਸੱਭਿਅਤਾ ਤੇ ਕਲਚਰ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭਿਅਤਾ ਆਦਿ ਏਹ ਨਹੀਂ ਸਿਖਾਉਂਦੀਆਂ ਕਿ ਜੋ ਤੁਹਾਡਾ ਕੰਮ ਸਵਾਰੇ ਤੇ ਤੁਸੀਂ ਓਸ ਨਾਲ ਕੋਰਾ ਵਿਹਾਰ ਕਰੋ !

ਜੇ ਮੈਂ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਕੀਤੀ ਜਾਣਾ ਤਾਂ ਬੁਰਾਈ ਕਿਦ੍ਹੇ ਨਾਲ ਕਰਾਂਗਾ ? ਜੇ ਬੁਰਾਈ ਨਾ ਕਰਾਂ ਤਾਂ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਉਪਕਾਰੀ ਦਾ ਬਦਲਾ ਚੁਕਾ ਦਿਆਂ ਤਾਂ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਆ ਗਈ। ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਆਉਣ ਨਾਲ ਅਕਿਰਤਘਣਤਾ ਦਾ ਨਾਸ ਹੋ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ। ਸੋ ਸ਼ਰਾਫ਼ਤ ਲਿਆਉਣ ਵਾਸਤੇ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਅਕਿਰਤਘਣ ਦੀ ਇਕ ਭਿਆਨਕ ਤਸਵੀਰ ਲਿਆ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਉੜੀ ਵਿਚ ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਹੈ। ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪਰੀ, ਕੁੱਤੇ ਦਾ ਮਾਸ ਤੇ ਰੱਤੂ ਭਰਿਆ ਕਪੜਾ (ਲਹੂ ਵੀ ਮਹਾਂ ਨਖਿੱਧ) ਹੈ। ਏਹ ਸਭ ਦਿਲ ਮਿਚਕਾਉਣੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਹਨ। ਸਰਸਰੀ ਪੜ੍ਹ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਜ਼ਰਾ ਹਾਸਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕੀ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਪਾਠਕ ਦੀ ਬਿਰਤੀ ਵਿਚ ਇਕ ਹਲਕੀ ਜਿਹੀ ਹੋਰ ਖਿੱਚ ਦੇਣੀ ਵੀ, ਬੜਾ ਕਮਾਲ ਹੈ, ਪਰ ਏਹ ਗੱਲ ਸੌ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਹੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਤਾਂ ਮੁਸਕਰਾਹਟ ਹੋਈ, ਪਰ ਜ਼ਰਾ ਫੇਰ ਦਿਲ ਮਿਚਕਾਉਣੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਵੱਲ ਆਓ। ਇਕ ਗੱਲ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਚੂਹੜੀ ਵੀ ਏਸ ਨਖਿੱਧ ਟੋਲੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹੈ। ਮੈਲਾ ਚੁੱਕਣ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਸੋਸਾਇਟੀ ਨੇ ਏਸ ਪੇਸ਼ੇ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਚੰਗਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਲੋਕੀਂ ਨਿੰਦਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਸ ਫ਼ਹਿਰਿਸਤ ਵਿਚ ਨਾਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ। ਵੀਭਤਸ ਰਸ ਨੂੰ ਲਿਆ ਕੇ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਹੀ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਦੇਣਾ ਵੀ, ਅਸਰ ਪਾਉਣੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ।

☆ ☆ ☆

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ

ਜਿਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਜਾਂ ਕਵੀ ਆਪਣਾ ਨਾਇਕ ਭਾਲਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਮੁਸੱਵਰ ਆਪਣਾ ਹੁਨਰ ਦਿਖਾਉਣ ਲਈ ਮੁਖੀ ਤੇ ਪਵਿਤ੍ਰ ਹਸਤੀ ਢੂੰਡਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦਵਾਨੀ ਕਲਮ ਨੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖਿਆ। ਬੁੱਧ ਦੇ ਉਪਾਸ਼ਕਾਂ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਉੱਤੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਯੂਰਪ ਵਿਚ ਇਕ ਜ਼ਮਾਨਾ ਓਹ ਸੀ, ਜਦੋਂ ਹਰ ਮੁਸੱਵਰ ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਵਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਹਾਲੀਂ ਤਕ ਆਰਟ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਓਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਾ ਨੰਬਰ ਅੱਗੇ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਨੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਾਹੀਆਂ। ਜਦੋਂ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਚਿਤਰੀਨ ਲੱਗੀਆਂ, ਓਦੋਂ ਗੁਰੂ ਬਾਬੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਆਈਆਂ। ਫੇਰ ਮੁਸੱਵਰਾਂ ਨੇ ਮਰਦਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਮੂਰਤ ਮੁਕਾਈ। ਪਿਛਵਾੜ ਸੀਨਰੀ ਵਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਜੰਗਲ ਦੇ ਵਿਚ ਈਰਾਨੀ ਕਾਲੀਨ ਵੀ ਵਿਛਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਕੱਲੇ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦੀ ਹੀ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ। ਬੈਠਕ ਦੀ ਤਰਜ਼ ਇੱਕੋ ਰੱਖੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ, ਸੀਸ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਇਕ ਪਾਸੇ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਨੈਣਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਮਾਰੀ ਮੁਸੱਵਰ ਆਪਣੀ ਲਿਆਕਤ ਮੁਤਾਬਿਕ ਦੱਸ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪੁਰਾਣੀ ਤਸਵੀਰ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੈ। ਓਹਦੇ ਵਿਚ ਆਪ ਦੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਗੋਲ ਨਹੀਂ ਮਗਰਲੇ ਮਸੱਵਰਾਂ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵੱਡੇ ਮਸੱਵਰ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਮੁਗਲਈ ਹੱਥ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਢੰਗ ਦੀ ਗੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਮਾਲੂਮ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਪਈ ਏਹ ਗੁਰ-ਮੂਰਤਾਂ ਮੁਗਲਈ ਕਲਮ ਵਿਚ ਬਣੀਆਂ। ਉਂਞ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਹੁਲੀਆਂ ਬੱਝ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਕ ਸ਼ਕਲ ਪ੍ਰਚਲਤ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਮਝਿਆ, ਹੁਣ ਓਹ ਹੁਲੀਆ ਦੇਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਹੈ। ਕਈ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਟੋਪੀ ਸੀਸ 'ਤੇ ਪਵਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਸਿੰਧੀ ਟੋਪੀ ਜੋ ਪੱਗ ਵਾਕਰ ਜਾਪਦੀ ਹੈ, ਸਿਰ ਉੱਤੇ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਦੇ ਮੁਸੱਵਰ ਦਸਤਾਰ ਸਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਪਾਸ ਸੌ ਕੁ ਸਾਲ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਆਪ ਧੋਤੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਨਹਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਆਰਟਿਸਟ ਮੀਆਂ ਅੱਲ੍ਹਾ ਬਖ਼ਸ਼ ਨੇ ਇਕ ਚਿਤ੍ਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਹਿਮਤ ਬੱਧੀ ਜਾਂ ਸਲਵਾਰ ਪਾਈ ਦਾ ਨਿਖੇੜਾ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਕੱਪੜੇ, ਦਾੜ੍ਹੀ, ਟੋਪੀ ਜਾਂ ਦਸਤਾਰ ਭਾਵੇਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਚਿਹਰੇ ਦੀ ਬਜ਼ੁਰਗੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਹਾਂ।

ਓਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਜਿੰਨੀ ਜਨਤਾ ਦੇ ਸੁਧਾਰ ਦੀ ਤੜਪ ਤੇ ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦੀ ਚਾਹ

ਸੀ, ਓਨੀ ਚੇਹਰੇ ਤੇ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ, ਜਾਂ ਏਹ ਜਿਹੀ ਸ਼ਕਲ ਨਹੀਂ ਬਣਾਉਂਦੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਣ। ਗੁਰਦੇਵ ਦੁਨੀਆਂ ਤੋਂ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟੀ, ਵੱਖਰੇ ਨਹੀ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਹਾਂ, ਲੋਕ-ਭਲਾਈ ਦਾ ਨਸ਼ਾ ਛਕਦੇ ਸਨ, ਜੋ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮਸਤਾਉਂਦਾ, ਰੂਹ ਨੂੰ ਰਸ ਦੇਂਦਾ ਸੀ। ਏਹ ਨਸ਼ਾ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅੱਖਰਾਂ ਨਾਲ ਲਿਖੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਵਿਚ ਡਿੱਗੀ ਖ਼ਲਕਤ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ।

ਅਸੀਂ ਗੁਰਦੇਵ ਜੀ ਮੂਰਤ ਬਾਨੀ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਲੱਭਦੇ। ਗੁਰਦੇਵ ਦਾ ਦਿਲ ਬਾਬਰਵਾਨੀ ਦਾ ਡੰਕਾ ਵੱਜਣ ਵੇਲੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖਦੇ। ਗੁਰਦੇਵ ਦਾ ਭਰਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਅਰਾ ਨਹੀਂ ਸੁਣਦੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਦੁਖੀਆਂ ਲਈ ਆਹ ਸੁਣਨ ਜੋਗੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਹਰ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਤੋਂ ਛੁਡਾਉਣ ਵਾਲਾ ਦਿਲ ਸੀ, ਸੋ ਬਣਾਉਂਦੇ ਨਹੀਂ। ਓਹ ਸਾਡਾ ਸੀ, ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਅਗੰਮੀ ਦੇਸ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅੱਖਾਂ ਮੀਟ ਕੇ ਬਹਿਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਸਾਡੀਆਂ ਕਰਤੂਤਾਂ ਦੇਖਦਾ, ਹਟਕਦਾ ਤੇ ਹੋੜਦਾ ਸੀ! ਸਾਨੂੰ ਦੂਰ ਦੇਸ ਦਾ ਬਣਾ ਕੇ ਸਵਾਦ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਨੂਰਾਨੀ ਚੱਕਰ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸ਼ਰਧਾ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਲੋੜ ਹੈ ਓਹਦੇ ਦਿਲ ਦਾ ਨੂਰ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ। ਦੁਕਾਨ ਦਾ ਜ਼ਾਹਿਰਾ ਸ਼ੋਅ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਅੰਦਰਲਾ ਮਾਲ ਸਮਝ ਨਾਲ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਸੋਚ-ਉਡਾਰੀ ਦੀ ਸਹੀ ਤੇ ਸੁਥਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਏਹ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਂਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਬਾਬਾ ਏਸ਼ੀਆ ਦਾ ਚੱਕਰ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਓਸ ਦੀਆਂ ਪਿੰਨੀਆਂ ਕੱਸੀਆਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਸਫ਼ਰ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਹੋਵੇ। ਓਹਦੇ ਗਿੱਟਿਆਂ 'ਤੇ ਪਈ ਧੂੜ ਦਸਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਬੇ-ਅਦਬੀ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਬਾਬੇ ਨੂੰ ਚੌਂਕੜਾ ਮਾਰਿਆਂ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਕੋਈ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਗੱਦੀਦਾਰ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਜੰਮਣ ਭੋਂ ਦਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ। ਵਣ, ਪੀਲੂ ਦਾ ਦਰਖ਼ਤ ਤੇ ਬਾਰ ਦਾ ਕੋਈ ਅੱਖੀਂ ਧਸ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਦੇਂਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਅਪਣੱਤ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਮਜ਼ੇਦਾਰ ਡੀਟੇਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ। ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਤੋਤੇ ਦਾ ਪਿੰਜਰਾ ਟੰਗ, ਚਰਨਾਂ ਅੱਗੇ ਖੜਾਵਾਂ ਰੱਖ, ਆਪਣੀ 'ਉੱਚੀ ਮੱਤ' ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਡੇ ਸ਼ਾਇਰ ਵੀ ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੀ ਈਕੁਣ ਦੀ ਹੀ ਉਸਤਤ ਕਰ ਛੱਡਦੇ ਹਨ। ਦਿਲ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਕੋਈ ਹੀ ਕਰਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਮੁਸ਼ੱਵਰ ਬੜੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤੀ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਗੱਲ ਮਹਾਤਮਾ ਬੁੱਧ ਦੇ ਬੁੱਤਾਂ ਤੇ ਈਸਾ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਤੋਂ ਚੰਗੇਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਸਾਡੇ ਕਾਰੀਗਰ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੀ ਵਿਖਾ ਸਕੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਬਾਬਾ ਜੀ ਦਾ ਸੁਭਾ ਜ਼ਾਹਿਰ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਏਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਰੰਗੀਨ ਸ਼ਰਧਾ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਮੈਨੂੰ ਗੁਰਦੇਵ ਜੱਗ-ਭਲਾਈ ਲਈ ਜੁੱਟੇ ਹੋਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ। ਏਹੋ ਖ਼ਿਆਲ ਬਾਨੀ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਇਆ ਹੈ। ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਜਾਂ-ਨਸ਼ੀਨਾਂ,

ਏਸੇ ਗੱਲ ਦੀ ਪ੍ਰੋੜ੍ਹਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ ਵਿਚ, ਗੁਰਦੇਵ ਨੂੰ ਲੋਕ-ਦਰਦ ਵੰਡਾਉਣ ਲਈ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਫਿਰਦਿਆਂ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਕੁਝ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਮਸਨੂਹੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚੋਂ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ 'ਤੇ ਪਾਬੰਦੀ ਹੈ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਕਰ ਕੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹੀ ਤਸਵੀਰ ਕਿਸੇ ਕਲਾਕਾਰ ਦੀ ਕਲਪਨਾ 'ਚੋਂ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲੀ। ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਕਲੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਨਾਉਣ ਦੀ ਜਗਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਜਾਂ ਫਿਰ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਨਕਲੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀ ਬਜਾਇ ਨਾਨਕਾਣਾ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨਪੁਰ ਲੋਧੀ, ਕਰਤਾਰਪੁਰ (ਪਾਕਿਸਤਾਨ) ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰਾਂ ਵਿਚ ਸਜਾਉਣ।

☆ ☆ ☆

ਨਮੋ ਸੋਗ ਸੋਗੇ

ਦੁਨੀਆਂ ਸੁਖ ਲਈ ਤਰਦੱਦ ਕਰਦੀ ਆਈ ਹੈ। ਸੁਖ ਦਾ ਨਾਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੁਖ ਤੋਂ ਨੱਸਦੀ ਹੈ। ਨੱਸਦਿਆਂ ਰਾਹ ਵਿਚ ਕਈ ਗ਼ਮੀਆਂ ਟਕਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਓਹ ਗ਼ਮੀਆਂ ਜਾਂ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਸਤਾਂਦੀਆਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਓਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸੁਖ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਦੁਖ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਖ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਖਿੜਾਓ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਏਹ ਆਮ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ।

ਸੋਗ ਜਾਂ ਗ਼ਮੀ ਵੀ ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਮੇਵਾ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਚੱਖਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪੀਰ ਪੈਗੰਬਰ ਵੀ ਏਸ ਤੋਂ ਵਾਂਝਿਆ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਦੁਖ ਨਾਲ ਰਾਮ ਜੀ ਰੋਏ, ਸੀਤਾ ਜੀ ਨੇ ਆਹਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਲਛਮਣ ਜੀ ਲੁੱਛੇ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੁਖ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਫੋਲਦਿਆਂ ਏਥੇ ਮੁਕਾਈ "ਨਾਨਕ ਦੁਖੀਆ ਸਭ ਸੰਸਾਰ।"

ਸੰਸਾਰ ਸੋਗੀ, ਪਰ ਕਿਸੇ ਵੇਲੇ ਕਈ ਬੰਦੇ, ਦੁਖ ਵਿਚ ਸੁਖ ਮਨਾ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਬੰਦੇ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਨਾਲ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਜਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਓਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਜਾਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ, ਦੁਖਦਾਈ ਨਹੀਂ ਭਾਸਦੀਆਂ, ਸਗੋਂ ਆਸਾਨੀ ਜਾਪਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗ਼ਾਲਿਬ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ :

"ਮੁਸ਼ਕਲੇਂ ਇਤਨੀ ਪੜੀ ਮੁਝ ਪਰ ਕਿ ਆਸਾਂ ਹੋ ਗਈ"

ਏਹ ਹਿਸਾਬ ਕਦੇ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਉਂਜ ਦੁਖ, ਦੁਖ ਹੀ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਹੀ ਸ਼ਕਲ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਅਸ਼ਕੇ ਜਾਈਏ, ਓਸ ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ ਦੇ, ਜਿਸ ਨੇ ਦੁਖ ਨੂੰ ਦੁਖ ਕਹਿ ਕੇ ਨਮਸਕਾਰਿਆ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਾਰ ਕੇ, ਮਹਾਂ ਸੋਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਪਰਿਵਾਰੋਂ ਵਧ, ਆਪਣੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੋਗ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪ ਸੋਗ-ਭਗਤੀ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਡਿੱਗੇ। ਜਿਹੜਾ ਗੁਰੂ ਸੋਗ ਨੂੰ ਕੀ, ਸੋਗਾਂ ਦੇ ਸੋਗ ਨੂੰ ਵੀ ਯਾਦ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਓਹ ਭਲਾ ਕਿਹੜੇ ਸੋਗ ਤੋਂ ਨੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ? ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬ੍ਰਹਮ (ਵਾਹਿਗੁਰੂ) ਦੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ, ਓਹਦੀ ਹਰ ਸਿਫਤ ਨੂੰ ਸਲਾਹਿਆ। ਓਹਦੇ ਹਰ ਗੁਣ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ ਤੇ ਨਮਸਕਾਰਿਆ। ਬ੍ਰਹਮ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਦਿੱਸਿਆ, ਸੀਸ ਨਿਵਾਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਸੋਗਾਂ ਦਾ ਸੋਗ ਪਛਾਣ ਕੇ, ਮਸਤਕ ਨਿਹੁੜਾਇਆ, ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੋਗ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ, ਸ਼ਹੀਦੀਆਂ ਦੇਣ, ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਡਰਨ ਨਾ, ਨਾ ਹੀ ਚਿੰਤਾ ਤੇ ਭਰਮ ਨੂੰ ਫਟਕਣ ਦੇਣ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਸੋਗ ਨੂੰ ਰੱਬ ਸਮਝਕੇ, ਹਿੱਕੇ ਲਾਉਣ, ਸੋਗ ਨੂੰ ਹਿੱਕੇ ਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੂਰਮਾ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਜੰਗ ਵਿਚ ਤੀਰ, ਤੁਪਕ, ਤਲਵਾਰ ਤੇ ਤੋਪ ਵਗੈਰਾ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਸੋਗ ਵਰਤਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਪਰ

ਹਜ਼ੂਰ ਸੋਗਾਂ ਦੇ ਸੋਗ ਨੂੰ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਰਹੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਦੁੱਖਾਂ ਤੋਂ ਭੱਜ ਨਾ ਜਾਣ। ਦੁੱਖਾਂ ਦੇ ਦੁਖ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਕਰ ਕੇ, ਜੀਵਨ-ਪੰਥ ਉੱਤੇ ਤੁਰੇ ਰਹਿਣ, ਡਟੇ ਰਹਿਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਏਸ ਤੁੱਕ ਦਾ ਸਹੀ ਭਾਵ ਜਾਤਾ। ਸੋਗ ਤੇ ਦੁਖ ਆਏ। ਜਾਣਿਆ, ਪਿਆਰੇ ਨੇ ਪਿਆਰੀ ਚੀਜ਼ ਹੀ ਨਹੀਂ ਘਲੀ, ਸਗੋਂ ਓਹ ਆਪ ਆਇਆ ਹੈ। ਓਹਨੂੰ ਸਿਰ ਮੱਥੇ ਤੇ ਚੁੱਕਿਆ, ਚੁੱਕ ਕੇ ਇਤਿਹਾਸ, ਕਾਮਯਾਬੀਆਂ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ।

'ਨਮੋ ਸੋਗ ਸੋਗੇ' ਵਿਚ ਇਕ ਸਪਿਰਿਟ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਭਾਰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਇਸ਼ਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਦੁਖ ਦਾ ਰੰਗ ਦਸ ਕੇ, ਸੁਖ ਲਭਾਉਂਦਾ ਹੈ।

'ਨਮੋ ਸੋਗ ਸੋਗੇ' ਇਕ ਅਟੱਲ ਸਚਾਈ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਭੁਲਾਈ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਜਦੋਂ ਇਨਸਾਨ ਉੱਤੇ ਦੁਖਾਂ ਦੇ ਪਹਾੜ ਡਿਗਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਓਹ ਸੋਗਾਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੀ ਬੇਵਸੀ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਸੋਗ ਨੂੰ ਵੱਡਾ ਮੰਨ ਕੇ ਚੁੱਪ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਲਗੀਧਰ ਵਾਂਗ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ: "ਨਮੋ ਸੋਗ ਸੋਗੇ॥"

* * *

ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੇ ਸਿੱਖ

ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ, ਸਾਡੇ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਭ ਮਨੁੱਖਾਂ ਨੂੰ, ਆਪਣਾ ਭਰਾ ਭਾਈ ਜਾਣਿਆ ਸੀ, ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਭਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਿਰਾਦਰਦੇ ? ਮਰਦਾਨਾ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਮ ਤਕ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਨਾਲ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਪੀਰਾਂ ਫ਼ਕੀਰਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲੇ, ਚਰਚਾਂ ਕੀਤੀਆਂ, ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਲਈਆਂ। ਆਪ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਐਬ ਨੂੰ ਤਕਦੇ ਤੇ ਮਿੱਠੀ ਬਾਣੀ ਨਾਲ ਰੋਕਦੇ ਸਨ। ਕਬੀਰ ਸਾਹਿਬ ਵਾਂਗ ਤਿੱਖੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤਿੱਖੀ ਗੱਲ ਨਫ਼ਰਤ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਜੇ ਤਿੱਖੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮਹੀਨ ਸੋਚ, ਮੁੜ ਮੁੜ ਯਾਦ ਕਰੇ, ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਦਾ ਦਮਾਮਾ ਵੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਵਰਜਦੇ ਸਨ।

ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ, ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਚੱਲੇ। ਚੱਲਦੇ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ? ਜਦ ਕਿ ਸਭ ਨੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਸਾਈਂ ਮੀਆਂ ਮੀਰ, ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਵੇਖ ਕੇ ਝੁਕੇ। ਏਧਰੋਂ ਵੀ ਆਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਹੋਇਆ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵੇਲੇ ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੋਇਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਮੀਆਂ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਮੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਟਿੱਲ ਵੀ ਲਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਰਾਜ ਪਿਆਸੇ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ, ਮੀਆਂ ਮੀਰ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਕਿਵੇਂ ਠਾਰਦੇ ? ਹੋਰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀ ਗੁਰੂ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਉਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਛੇਵੇਂ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਪਠਾਣ ਵੀ ਫ਼ੌਜੀ ਨੌਕਰ ਸਨ। ਸਾਈ ਬੁੱਧੂ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰੂ-ਪਿਆਰ ਕਿਸ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਸਕਦਾ ਹੈ ? ਓਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂਕਿਆਂ ਕਿਹੜੇ ਖ਼ਿਤਾਬ ਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ ? ਸੱਯਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਕਿਸੇ ਦੇ ਭਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਨੁੱਖਤਾ ਲਈ ਹਿੰਦੂ ਰਾਜਿਆਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਹੇ ਹਨ। ਏਹ ਸੋਚ ਕੇ ਹੀ ਦੀਨਦਾਰ ਮਨੁੱਖ ਨੇ, ਧੱਕੇ ਸ਼ਾਹੀ ਵਿਰੁੱਧ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਜੁਧ ਕੀਤੇ।

ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਲਈ, ਚਮਕੌਰ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀਓਂ ਨਿਕਲੇ, ਏਧਰ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆ ਸਿਰ ਕੱਢਿਆ। ਓਸ ਔਖੇ ਸਮੇਂ ਨਬੀ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਗ਼ਨੀ ਖ਼ਾਨ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਉੱਚ ਦਾ ਪੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢ ਲੈ ਗਏ। ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਦਾ ਪੱਖ ਕੀਤਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਏਹ ਉਪਕਾਰ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸਿਰ ਤੋਂ ਲਹਿ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਜੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮ ਯਾਦ ਕਰਨੇ ਹਨ

ਤਾਂ ਏਹ ਉਪਕਾਰ ਵੀ ਚੇਤੇ ਕਰਨ। ਜੇ ਉਪਕਾਰ ਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਦੋਵੇਂ ਭੁਲਾਉਣੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਹੇਠਲੇ ਵਾਕਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭੁਲਾਣਾ ਹੈ ?

'ਹਿੰਦੂ ਔ ਤੁਰਕ ਕੋਊ ਰਾਫਜੀ ਇਮਾਮ ਸਾਫ਼ੀ,
ਮਾਨਸ ਕੀ ਜਾਤ ਸਭੈ ਏਕੈ ਪਹਿਚਾਨਬੋ ॥'
'ਦੇਹੁਰਾ ਮਸੀਤ ਸੋਈ, ਪੂਜਾ ਔ ਨਿਵਾਜ ਓਈ,
ਮਾਨਸ ਸਭੈ ਏਕ, ਪੈ ਅਨੇਕ ਕੋ ਭ੍ਰਮਾਉ ਹੈ॥'

ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਜਦੋਂ ਮਾਰਾਂ ਮਾਰੀਆਂ, ਤਦੋਂ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਨੂੰ ਹੱਥ ਤੱਕ ਨਾ ਲਾਇਆ ਕਿਉਂਕਿ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਨਵਾਬ ਨੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਵਿਰੁੱਧ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਅਸ਼ਕੇ ਆਖੋ ਕਿ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਏਸ ਅਹਿਸਾਨ ਨੂੰ ਸਦਾ ਚੇਤੇ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਓਸ ਨੂੰ ਕਦੇ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮਿਸਲਾਂ, ਲੁਟੇਰੇ ਤੇ ਧਾੜਵੀਆਂ ਨਾਲ ਕਟਾ ਵੱਢ ਕਰਦੀਆਂ ਰਹੀਆਂ, ਪਰ ਪੰਜਾਬੀ ਮੋਮਨ ਵਸੋਂ ਨੂੰ ਕਦੇ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਜੇ ਮੋਮਨਾਂ ਉੱਤੇ ਜਬਰ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਨਾ ਦਿਸਦੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਮਿਲਿਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਮੁਆਮਲਿਆ ਨੂੰ ਨਜਿੱਠਣਾ ਸੀ। ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜ ਨੇ ਏਸ ਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕੀਤਾ, ਫ਼ਕੀਰ ਜੀ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਹੱਕ ਅਦਾ ਕੀਤਾ, ਤੋਪਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ। ਜਿਸ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸੀਸ ਵਿਕਦੇ ਰਹੇ, ਓਸੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ, ਇਨਸਾਫ਼ ਲਈ ਕਾਜ਼ੀ ਬਿਠਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਿੱਖ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਰੱਖੀ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਏਹ ਖ਼ਾਸ ਰਿਆਇਤ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਬੋਲੀ ਫ਼ਾਰਸੀ ਹੀ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤੀ (ਜਿਸ ਕਰ ਕੇ ਸਲਤਨਤ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਪੁੱਜਾ)।

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ। ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗ਼ਰਜ਼ਾਂ ਭਰਾ ਨਾਲੋਂ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਜਸੀ ਹੇਰਾ ਫੇਰੀਆਂ ਨੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅੱਡ-ਅੱਡ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਵੱਰਖਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਗ (ਕੁਤੇ) ਵਗੈਰਾ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਵੀ, ਤੁਰਕੜੇ ਤੇ ਮਲੇਛ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦ ਲਿਖ ਮਾਰੇ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਨੀਵੇਂ ਕਰਨ ਲਈ ਏਹ ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਘੜੀ :—

'ਤੇਲ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ ਬਾਂਹ ਹੋਵੇ, ਓਹ ਤਿਲਾਂ ਦੇ ਢੇਰ ਵਿਚ ਆਣ ਕਰ ਕੇ ਰੱਖੀ ਜਾਵੇ, ਓਸ ਸੰਗ ਜਿਤਨੇ ਤਿਲ ਲਗੇ ਹੋਵੇਂ, ਉਤਨੀਆਂ ਮਲੇਛ ਸੁਗੰਦਾਂ ਖਾਵੇ, ਤਾਂ ਵੀ ਤੁਰਕ ਕਾ ਬਿਸਾਹ ਨ ਕੀਚੈ।'

ਹੁਣ ਵੀ ਕਈ ਮੁਸਲਿਮ ਵੀਰ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਹਾਲਾਤ ਕਰਕੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਮੋਮਨ ਪਰਾਏ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਹਨ; ਜਿਵੇਂ ਪਰਾਇਆ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਿਵੇਂ ਨਚਾਉਂਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ

ਅਗਸਤ ਸੰਨ ਛਤਾਲੀ ਦੇ 'ਸੰਤ ਸਿਪਾਹੀ' ਵਿਚ ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਸੂਲੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਰਹਿਣੀ-ਬਹਿਣੀ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹਨ।

ਮੁਸਲਮਾਨ, ਪੰਜ ਨਮਾਜ਼ਾਂ, ਚਾਰ ਯਾਰ ਤੇ ਇਕ ਦੀ ਪੂਜਾ ਲਿਆਏ। ਏਹਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉੱਤੇ, ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ, ਪੰਜ ਬਾਣੀਆਂ ਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਪੂਜਾ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਨੇੜੇ ਢੁਕਾਂਦੀ ਹੈ। ਝਟਕੇ ਤੇ ਹਲਾਲ ਨੇ ਸਾਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਏਨਾ ਦੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦਾ ਏਕੇਸ਼ਵਰਵਾਦ ਨੇੜੇ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਲਵੋ, ਓਹਨੂੰ ਬਿਆਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੇ ਵਰਤਣ ਨਾਲ, ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸ਼ਕਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਬਦਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਕਈ ਵਾਰ ਮਹਾਨ ਸ਼ਖ਼ਸੀਅਤਾਂ, ਅਸੂਲਾਂ ਨੂੰ, ਵੇਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਘਟਾ ਵਧਾ ਵੀ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ।

ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਅਗਾਂਹ ਵਧੂ ਜਮਾਤ ਹੈ ਤੇ ਓਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਨਾ ਕਹਿਣ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਪਈ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਰਾਮ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਹਰੀ ਤੇ ਗੋਬਿੰਦ ਵਗੈਰਾ ਨਾਂ ਹਿੰਦੂ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਲੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਏਹ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਆਦਿ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀ ਪੂਜਾ ਹੈ।

ਹਿੰਦੂ, ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੀ ਕਹਿ ਕੇ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਓਹਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਉਪਕਾਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਓਹ ਏਹਨਾਂ ਕਰਨੇ ਹੀ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਹਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਉਪਕਾਰ ਘੱਟੇ ਕੌਡੀ ਰੁਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਵੇਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸੂਝ ਵਾਲੀ ਅੱਖ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਦੁਖੀਆਂ ਲਈ ਧੜਕਦੀ ਛਾਤੀ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾਉ ਲਈ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਉਪਕਾਰ ਦਾ ਰਸ, ਉਪਕਾਰੀ ਦੀ ਸ਼ਰਾਫਤ ਤੇ ਲੋਕ-ਹਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ, "ਮੈਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇਖ, ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੜਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਧੱਕਿਆਂ ਤੋਂ ਜਿੱਚ ਹੋ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਨਾਲ ਲੋਹਾ ਖੜਕਾਇਆ। ਮੈਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਚੇਲਾ ਹਾਂ। ਸਭ ਨਾਲ ਇੱਕੋ ਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਜੋ ਮੇਰੇ ਬਜ਼ੁਰਗ ਉਪਕਾਰ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕੀਮਤ ਘਟਾਉਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ।"

ਨੌਵੇਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਜੰਞੂ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ, ਓਹ ਤਾਂ ਦੁਖੀਆਂ ਲਈ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਏ ਸਨ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਜੰਞੂ ਧਾਰਿਆ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਬਾਣੀ

ਵਿਚ ਖੰਡਨ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੁਖੀਆਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨੀ ਸੀ, ਏਸ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਦਾ ਸਭ ਕੁਝ ਚੰਗਾ ਲੱਗਾ। ਤੁੱਕ ਨੇ ਬੜਾ ਗੰਭੀਰ ਭਾਵ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਤਾਕਾ ਸ਼ਬਦ ਅਨਜ ਪੁਰਖ (Third Person) ਹੈ।

ਰਾਮ ਜਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਲਫ਼ਜ਼ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਨਾਲ, ਸਿੱਖ ਹਿੰਦੂ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਭਗਤੀ ਲਹਿਰ ਵੇਲੇ ਜਿਹੜੇ ਭਗਤ ਹੋਏ, ਓਹ ਬੜੇ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਰੱਬ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਓਹ ਰੱਬ ਲਈ ਸੋਹਣੇ, ਮਿੱਠੇ ਤੇ ਚਾਲੂ ਹੋਏ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਿਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵਰਤਦੇ ਸਨ। ਓਹ ਰੱਬ ਨੂੰ ਕਈ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪੁੱਤਰ ਪਿਓ ਨੂੰ, ਤੀਵੀਂ ਖੌਂਦ ਨੂੰ, ਬੱਚੜੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਯਾਰ, ਯਾਰ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਓਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਵੈਸ਼ਨਵਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਉਪਾਸ਼ਕ ਤੇ ਰਾਮ ਉਪਾਸ਼ਕ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦਾ ਟਿੱਲ ਲਾ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਰਾਮ ਦਾ ਉਪਾਸ਼ਕ ਗੋਸਾਈਂ ਤੁਲਸੀ ਦਾਸ ਤੇ ਓਧਰ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਪੂਜਨਹਾਰੇ ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਸੂਰਦਾਸ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ (ਜੋ ਅਸ਼ਟ ਸਖਾ ਕਹਾਉਂਦੇ ਹਨ) ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਲਈ ਮਿੱਠੇ-ਮਿੱਠੇ ਪਦ ਲਿਖੇ, ਸੋਹਣਿਆਂ ਸੋਹਣਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਸ਼ਟ ਦੇਵ ਨੂੰ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਬੰਗਾਲ ਵਿਚ ਜੈ ਦੇਵ ਜੀ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਲੀਲਾ, ਨਿਹਾਇਤ ਰਸਭਰੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਵਿੱਚੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਂ ਦੇ ਸਮਾਸ ਬਣੇ। ਮਧੁ ਸੂਦਨ (ਮਧੁ ਦੈਂਤ ਦਾ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ) ਜੁੜਵੇਂ ਅੱਖਰਾਂ ਵਿਚ ਕਹਿ ਕੇ ਭਾਵ ਤੇ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿਖਾਇਆ। ਮੁਰ ਦੈਂਤ ਦਾ ਅਰੀ (ਦੁਸ਼ਮਨ ਜਾਂ ਮਾਰਨ ਵਾਲਾ) ਮੁਰ ਅਰੀ-ਮੁਰਾਰੀ ਬਣਾਇਆ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਧਵ ਗੋਬਿੰਦ ਆਦਿ ਲਫ਼ਜ਼ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਨਾ ਕੋਈ ਸਿਫ਼ਤ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਵੀ ਪਸੰਦ ਆਏ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਂ ਨਾਲ ਚਾਲੂ ਹੋ ਗਏ।

ਜਿਹੜੇ ਭਗਤ, ਰੱਬ ਨੂੰ ਰਾਮ ਅਵਤਾਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਮੰਨਦੇ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਰੱਬ ਨੂੰ ਨਿਰਾ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੱਢਿਆ, ਸਗੋਂ ਚੌਵ੍ਹੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੇ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਬਾਹਰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਖੂਬੀ ਏਹ ਰੱਖੀ ਪਈ ਓਹਨਾਂ ਅਵਤਾਰਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ ਰੱਬ ਨੂੰ ਤੱਕਿਆ। ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਅਵਤਾਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਨਾ ਜਾਤਾ। ਰੱਬ ਦੀ ਅਸਲੀ ਪੂਜਾ ਕੀਤੀ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਈਂ ਬੁੱਲ੍ਹੇ ਸ਼ਾਹ ਜਾਂ ਹੋਰ ਸੂਫ਼ੀ ਕਵੀ ਰਾਂਝਣ ਨੂੰ ਰੱਬ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਇਵੇਂ ਹੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੇ ਅਰਥ ਭਗਤਾਂ ਨੇ ਲਏ। ਏਹ ਜਨਤਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਨਾਂ ਸਨ। ਇੱਕ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਭਾਸ਼ਾ ਫੱਬਦੀ ਸੀ। ਜਿਵੇਂ—"ਤੈਥੋਂ ਹੀ ਬਲ ਰਾਮ ਲੈ, ਨਾਲ ਬਾਣਾਂ ਦਹਸਿਰ ਘਾਇਆ॥" ਸਿੱਧੇ ਸਾਦੇ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰ, ਏਹਨਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਤੋਂ ਰਾਮ ਤੇ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦੀ ਪੂਜਾ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਹੀ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਇਕੋ ਹੀ ਹਨ, ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਕਹਿਣ, ਪਰ ਉਹ ਏਹ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਹਿਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ

ਨਿੱਤ ਨੇਮ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਪੜ੍ਹਦੇ। ਜੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਹੀ ਭਾਵ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਸਾਰਦੇ ? ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਨਾਲ ਵਾਕਿਫੀ ਨਹੀਂ, ਹਿੰਦੀ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਚੁੱਕ ਲਵੋ, ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਵੀ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਠੀਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ ਹੁੰਦੀ। ਸਭ ਗੁਰੂਆਂ ਦੀ ਬਾਣੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਲਿਖ ਛੱਡ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਦੀ ਰਚਨਾ ਤੋਂ ਉੱਕੇ ਲਾਇਲਮ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਜਾਣ ਬੁਝ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀਆਂ ਖੂਬੀਆਂ ਦੱਸਣੋਂ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਬੰਦਾ ਵੈਰਾਗੀ ਮਤ ਨੂੰ ਤਿਆਗ, ਸਿੰਘ ਸਜ ਕੇ ਲੜਿਆ, ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਟੋਲਾ ਉਹ ਨੂੰ ਬੀਰ ਵੈਰਾਗੀ ਲਿਖ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚੋਂ ਗਵਾਉਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਅਸਲੀ ਹਿੰਦੂ ਹਨ। ਏਹ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਦੇ ਅਸਲੀ ਰੂਪ (ਦਾੜ੍ਹਾ ਕੇਸ) ਵਿਚ ਤੇ ਸਮੇਂ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਵਾਕਰ ਉਪਕਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹੁਣ ਦੇ ਹਿੰਦੂ ਤਾਂ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਡਰ ਗਏ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖਰਾ ਦੱਸਣ ਲੱਗ ਪਏ ਕਿ ਮਤਾਂ ਆਟੇ ਨਾਲ ਪਲੇਥਣ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਅਸੂਲ 'ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ' ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਸਿੱਖ ਏਹ ਨਹੀਂ ਦੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਨੇੜੇ ਹੈ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨ।

ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਗੱਲੋਂ ਜਹਾਂਗੀਰ ਖਿਝਿਆ ਸੀ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹਿੰਦੂ ਨਿਤਰੇ ਤੇ ਸਿੰਘ ਸਜੇ ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਆਇਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਹਾਕਮਾਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੁਲਮ ਕੀਤੇ। ਲੱਖਪਤ ਰਾਏ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਓਹ ਊਧਮ ਮਚਾਇਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਤੋਂ 'ਗੁੜ' ਕਹਿਣਾ ਛੁਡਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁੜ ਤੋਂ ਓਹਨੂੰ 'ਗੁਰ' ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਗੁਰ ਤੋਂ 'ਸਿੱਖ' ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਪੈਰ ਜਮਾਏ, ਓਦੋਂ ਓਹਨਾਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਜਾਂ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੋਂ ਖਾਰ ਨਹੀਂ ਕੱਢੀ। ਜਿਹੜਾ ਅੱਗੋ ਅੜਿਆ, ਉਹ ਝੜਦਾ ਗਿਆ, ਰਿਆਇਤ ਕਿਸੇ ਦੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋੜ ਛੱਡਿਆ। ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਦੰਗਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਭੋਲੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਸਮਝ ਕੇ ਨੁਕਸਾਨ ਪੁਚਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਸੂਫੀਆਂ ਵਾਲੀ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਘਟੀ ਹੋਈ ਹੈ, ਏਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਵੱਲ ਝੁਕਦੇ ਹਨ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ ਤੋਂ ਤਾਂ ਪਾਕਿਸਤਾਨ ਮੰਗਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਜਾਇਜ਼ ਹੱਕ ਦੇਣੋਂ, ਚੁੱਪ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਿਆਸਤ ਵੀ ਇਕੱਠੀ ਜਿਹੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਹਿੰਦੂ ਸਿੱਖ ਇੱਕੋ ਲਗਦੇ ਸਨ।

* * *

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਲਮੀ ਘਾਟਾ

ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਲੋਕ ਹਿਤ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਿਆ। ਦੁਸ਼ਮਣਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਮਾਰਿਆ। ਰਾਜਨੀਤੀ ਵੀ ਵਰਤੀ ਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ, ਏਨਾ ਕੁਝ ਹੋਂਦਿਆਂ ਵੀ ਇਲਮ ਦੀ ਘਾਟ ਭਾਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਸਬੱਬਾਂ ਦੀ ਛਾਨ-ਬੀਨ ਕਰਨੀ ਹੈ।

ਮਹਿਮੂਦੀ ਧਾਵਿਆਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਾਜਸੀ ਤਾਕਤ ਖਿੰਡ ਗਈ ਸੀ। ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਹੰਨੇ-ਹੰਨੇ ਮੀਰੀ ਬਣ ਰਹੀ ਸੀ। ਰਿਆਸਤਾਂ ਇਕ ਮੁਠ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ, ਆਪਸ ਵਿਚ ਇਲਮੀ ਮਜਲਿਸਾਂ ਲਾਉਣੋਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੀਆਂ ਸਨ। ਬਹਿਸਾਂ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਉਡ ਗਏ ਸਨ। ਪੰਡਿਤ ਆਲਸੀ ਹੋ ਗਏ, ਚਾਰ ਪੋਥੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ, ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਫੋਕੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲ ਰਿਝਾਉਣਾ ਹੀ, ਬੜਾ ਕਰਤਬ ਸਮਝਿਆ ਜਾਣ ਲੱਗਾ ਤੇ ਬਸ। ਦੇਸ ਉਤੇ ਹਮਲੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਅਮਨ ਨਾਸ ਹੋਣ ਤੇ ਹਰ ਸ਼ੈਅ ਨਾਸ ਹੋਣੀ ਹੀ ਸੀ। ਭਾਰਤ ਦੇ ਨਿਕੰਮੇ ਲਾਲ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋਣੇ ਹੀ ਸਨ। ਸੋ ਗ਼ੁਲਾਮਾਂ ਉੱਤੇ ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਆ ਡੌਰੂ ਖੜਕਿਆ। ਨਵੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਝਬਦੇ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਆਉਂਦੀ। ਬਾਹਰਲੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇਲਮਾਂ ਵੱਲ ਕਿਉਂ ਜਾਂਦੇ ? ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲੰਬਾ ਚੌੜਾ ਦੇਸ ਰਾਜ ਕਰਨ ਲਈ ਦਿਸ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਏਸੇ ਪਾਸੇ ਜੁੱਟ ਗਏ। ਇਲਮ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਘਟਦਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਬ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਦੀ ਘੋੜ-ਦੌੜ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਮੈਦਾਨ ਬਣ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਏਥੇ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਕਾਲ ਵਧੇਰਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਹੋਏ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਅੰਤਲੇ ਸਾਹਾਂ 'ਤੇ ਸੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਹਾਲੀਂ ਗਠੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਮਾਤ ਭਾਸ਼ਾ ਜਾਂ ਕੇਂਦਰੀ ਪੰਜਾਬੀ ਦਾ ਥਹੁ ਪਤਾ ਘੱਟ ਹੀ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਵੇਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਲੈ ਲਈ।

ਅਸੀਂ ਫ਼ਰੀਦ ਜੀ ਦੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਹਰ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਮੁਰੀਦ, ਓਹਨਾਂ ਪਾਸ ਆਉਂਦੇ ਤੇ ਓਹ ਅਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਭ ਦਾ ਘਰ ਪੂਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਭਾਂਤ-ਭਾਂਤ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਗਏ। ਏਸ ਲਈ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੱਖਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਹਾਂ, ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਵਰਤੀ ਜਿਵੇਂ :

> ਪਾਪ ਕੀ ਜੰਞ ਲੈ ਕਾਬਲਹੁ ਧਾਇਆ
> ਜੋਰੀ ਮੰਗੈ ਦਾਨੁ ਵੇ ਲਾਲੋ ॥

ਤੱਕੋ ਨਾ ਬੋਲੀ ਦੀ ਸ਼ੁਧਤਾ ਤੇ ਰੂਹਾਨੀਅਤ ਵੱਲ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਕਈ

ਇਲਾਕਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਏਸ ਲਈ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ ਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਜਾ ਕੇ ਸੁਭਾ ਉਸਾਰੀ ਵੱਲ ਹੀ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਮੁਲਾਣੇ ਤੇ ਪੰਡਿਤ ਮਿਲੇ, ਜੋ ਨਿਰੇ ਦੰਭ ਦੇ ਅਵਤਾਰ ਸਨ। ਇਲਮ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਚਲਦੀ ਨਾ ਤੱਕੀ। ਸਿੱਖ ਸੰਗਤਾਂ ਦਾ ਸੁਭਾ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਚੰਗਾ ਹੋਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਨਾ ਸਮਝੀ। ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਕੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਦੀ ਪੈਂਠ ਪੈਣੀ ਸੀ, ਜੋ ਨਾ ਪਈ। ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਇਲਮਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਸੋ ਏਹ ਬਣਤ ਬਣ ਹੀ ਨਾ ਸਕੀ।

ਫੇਰ ਵਕਤ ਆਇਆ, ਦੂਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ। ਏਹਨਾਂ ਵੇਲੇ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਬਣੀ ਤੇ ਸਾਡੀ ਨਸਰ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ ਗਈ। ਆਪ ਦੀ ਕਵਿਤਾ (ਬਾਣੀ) ਉਤੇ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਘਟ ਹੀ ਅਸਰ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਦਮਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲੇ। ਲੱਗਪਗ ਓਸੇ ਤਰਾਂ ਦੀ ਹੀ ਮਿੱਠੀ ਆਤਮ ਰਸ ਵਿਚ ਗੜੁੱਚੀ ਤੇ ਰੂਹ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਬੋਲੀ ਲਿਖੀ।

ਤੀਜੇ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਵੀ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਲਈ। ਗੁਰਮਤਿ ਦੇ ਪ੍ਰਚਾਰ ਲਈ, ਬਾਣੀ ਇਕੱਠੀ ਕਰਾਈ। ਏਸ ਵੇਲੇ ਦੂਜੇ ਜਾਂ ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਨਾ ਨਿੱਤਰਿਆ। ਨਸਰ ਨਾਲ ਜ਼ਬਾਨ ਨੇ ਵਧਣਾ ਸੀ, ਓਹ ਗੱਲ ਨਾ ਬਣੀ।

ਚੌਥੇ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਦਾ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ। ਏਹ ਬੋਲੀ ਆਤਮਿਕ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਣ ਵਾਲੀ ਹੁੰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ਤੇ ਕੁਝ ਔਖੀ ਵੀ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੋਵੇਗੀ।

ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਲਗਦੀ ਵਾਹ ਲੋਕ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਵਰਤਿਆ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਲਫ਼ਜ਼ ਵੀ ਲਏ, ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਕਾਂਸ਼ੀ ਗਏ; ਤਾਂ ਨਿਰੋਲ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਕਬਿੱਤ ਕਹੇ। ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਬੋਲੀਆਂ ਅਧੀਨ ਸਨ। ਏਸੇ ਸਮੇਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਹ ਹੁਸੈਨ ਜੀ ਹੋਏ। ਆਪ ਨੇ ਮਿੱਠੀ ਕੇਂਦਰੀ ਬੋਲੀ ਵਰਤੀ। ਏਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਦਮ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਫ਼ਾਇਦਾ ਨਾ ਉਠਾਇਆ।

ਛੇਵੇਂ, ਸਤਵੇਂ ਤੇ ਅਠਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਨੇ ਬਾਣੀ ਨਹੀਂ ਉਚਾਰੀ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਟੀਕੇ ਵੀ ਨਾ ਹੋਏ। ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਲੋਕ ਕੋਲ ਰੱਖੇ। ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵੀ ਅਜੇ ਖ਼ਾਸ ਠੁਕਦੀ ਬਣੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਗ੍ਰੰਥ ਉਲਟਾਏ ਤੇ ਉਲਥਵਾਏ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਇਲਮੀ ਪੈਂਡਾ ਔਧਾ ਕੀਤਾ। ਅੱਗੋਂ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵੱਲ ਨਾ ਆਏ, ਸਗੋਂ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਵੱਲ ਹੀ ਹੋ ਤੁਰੇ।

ਮਿਸਲਾਂ ਵੇਲੇ ਲੜਾਈਆਂ ਹੀ ਰਹੀਆਂ। ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਭੈੜਾ ਹੀ ਹਾਲ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਫ਼ਾਰਸੀ ਉੱਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਏ। ਹੁਣ ਅਸੀਂ ਭਾਸ਼ਾ ਵਲੋਂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵੱਲ ਉਲਟੇ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਆਪ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨੂੰ ਚੁੱਕਿਆ। ਬੋਧਾਂ ਨੇ ਆਪ ਹੀ ਪਾਲੀ ਨੂੰ ਅਪਣਾਇਆ ਪਰ ਅਸੀਂ ਏਧਰ ਓਧਰ ਹੀ ਭੌਂਦੇ ਰਹੇ।

ਗੈਰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਠੁਕ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਦੇ ਨਹੀਂ ਸਾਂ। ਜੇ ਕਿਸੇ ਸੱਜਣ ਨੂੰ ਆਈਆਂ ਵੀ, ਤਾਂ ਓਸ ਨੇ ਜਨਤਾ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਕੁਝ ਦੇਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਸਾਡੇ ਟੀਕੇ ਥਿੜਕਵੀਂ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਹੋਏ। ਪਰਚੀਆਂ ਤੇ ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਵੀ ਏਹੋ ਹਾਲ ਹੈ, ਜੇ ਅਸਾਂ ਛੰਦ-ਬੰਦੀ ਵਿਚ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖੇ ਤਾਂ ਮਿਲ ਗੋਭਾ ਜਿਹੀ ਬੋਲੀ ਘੜ ਮਾਰੀ। ਹਾਂ, ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜ਼ਰੂਰ ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ੀ ਲੈ ਗਏ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚਾਰੇ ਵਰਨ ਮੇਲਣ ਲਈ ਲੰਗਰ ਲਾਏ, ਰੈਸਟੋਰੈਂਟ ਤਾਂ ਖੁਲ੍ਹੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋਏ, ਸੰਗਤਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨਾ ਹੀ ਸੀ ਪਰ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਦੀ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਵਿਚ ਲੰਗਰਾਂ ਵਾਂਗ ਚਰਚਾ ਨਹੀਂ, ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਹੁਕਮ ਸੀ—

ਵਿੱਦਿਆ ਵੀਚਾਰੀ ਤਾਂ ਪਰਉਪਕਾਰੀ।

ਵਿਦਵਾਨ ਉਪਕਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਸੌ ਢੰਗ ਕੱਢ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਓਦੋਂ ਸਿੱਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦੀਦਾਰ ਕਰ ਕੇ, ਪਰਉਪਰਕਾਰ ਦੀ ਲਹਿਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਚਲਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਲਈ ਬਹੁਤੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾ ਵਿਚਾਰੀ।

ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਵਿੱਦਿਆ ਵੱਲ ਉਚੇਚਾ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। ਕਾਂਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ ਸਿੱਖ ਘੱਲੇ। ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਵਿਦਵਾਨ ਰੱਖੇ ਪਰ ਸਮੇਂ ਨੇ ਮਦਰਸੇ ਨਾ ਖੁਲ੍ਹਣ ਦਿੱਤੇ। ਮਿਸਲਾਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਂ ਵੱਲ ਖਾਸ ਧਿਆਨ ਨਾ ਦੇ ਸਕੇ।

ਕੁਝ ਤਜਰਬੇ ਤੇ ਰਤੀ ਮਾਸਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਨਾਲ, ਅਸੀਂ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਰੇੜ੍ਹਦੇ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਜੰਗੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਇਲਮ ਸੀ, ਜੇ ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਲਿਖਣ ਦਾ ਵੀ ਸ਼ੌਕ ਹੋਂਦਾ ਤਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਅਸੀਂ ਅਜਿਹੀਆਂ ਪੁਸਤਕਾਂ ਲਿਖਣੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਰਹੇ ਰੱਬ ਦਾ ਨਾਂ।

ਮਾਸਟਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਬਾ ਤੇਗ਼ਾ ਸਿੰਘ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਹੈ ਪਈ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦਾ ਜੰਗ-ਜਿੱਤ ਕੇ ਵੀ, ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਆ ਅੱਗੇ ਨਾ ਵਧਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਇਕ ਝਿਜਕ ਸੀ। ਮੇਰੀ ਜਾਚੇ ਏਸ ਝਿਜਕ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੈ ਸਾਡੀ ਆਪਾ-ਘਟਾਊ ਬਿਰਤੀ (inferiority complex) ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਦੀ ਇਲਮੀਅਤ ਤੇ ਸਾਡੀ ਅਣਪੜ੍ਹਤਾ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਏਹ ਬਿਰਤੀ ਲਿਆ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਗੁਜਰਾਤ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਏਹ ਇਕ ਵੱਡਾ ਕਾਰਨ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਕਰ ਕੇ ਵਧਿਆ ਹੈ। ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀਓਂ ਮੂੰਹ ਨਹੀਂ ਮੋੜਦਾ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਇਲਮੀ ਘਾਟਾ ਸੀ। ਦਾਨੇ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਨੇ ਪਰਾਈਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਲਮੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਤਰਜਮੇ ਕਰਾਏ। ਆਮ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਮਾਤ-ਭਾਸ਼ਾ ਅਰਬੀ ਵਿਚ ਚੰਗਾ ਇਲਮ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਏਹਨਾਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਸਦਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਾਫ਼ੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਫੈਲਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਗਏ।

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਸਿੱਖ ਐਜੂਕੇਸ਼ਨਲ ਕਾਨਫ਼ਰੰਸਾਂ ਕਰ ਕੇ ਅਸਾਂ ਕੁਝ ਵਿੱਦਿਆ ਲਈ

ਹੈ ਪਰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਤਾਲੀਮ ਵਿਚ ਢੇਰ ਸਾਰੀਆਂ ਤਰੁਟੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਤੋੜ ਤੋੜੀ ਪੁਜਾਂਦੇ ਵੀ ਘੱਟ ਹਾਂ। ਏਸ ਲਈ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਸਾਹਿਬਾਨ, ਸਾਨੂੰ ਆਪਣੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਵੀ ਤਰਜਮੇ ਕਰ ਕੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਹੀ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੇ ਟਾਵੇਂ ਟਾਵੇਂ ਕਿਤਾਬ ਘਰ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀਆਂ ਜਮਾਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਛਡਣ ਤਾਂ ਵਧੇਰੇ ਲਾਭ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਹਾਲੀਂ ਤਾਂ ਸਾਡਿਆਂ ਰਸਾਲਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿੱਦਿਅਕ ਲੇਖ ਘਟ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾ ਲਿਖਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਹ ਹੈ ਨਾ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਰੀਝ। ਏਸ ਵਿੱਦਿਅਕ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਵਿਚ ਵੀ ਏਹਨਾਂ ਘਾਟਿਆਂ ਵੱਲ ਸਾਡਾ ਖਿਆਲ ਘੱਟ ਹੀ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਹੁਣ ਥੁੜ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

* * *

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਦਰਦੀ

ਸੰਨ ਉੱਨੀ ਸੌ ਉੱਨੀ ਸੀ। ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਨੇ ਕਾਂਗਰਸ ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸੱਦਾ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਦਾ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ। ਓਦੋਂ ਪਹਿਲੀ ਵੇਰ ਸਿੱਖ ਲੀਗ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਗਮ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਕਾਂਗਰਸੀ ਆਗੂਆਂ ਦੀ ਚਾਹ ਪਾਰਟੀ ਕੀਤੀ। ਧੰਨਵਾਦ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕੁਝ ਲੀਡਰਾਂ ਨਿੱਕੀਆਂ-ਨਿੱਕੀਆਂ ਸਪੀਚਾਂ ਕੀਤੀਆਂ। ਤਿੰਨ ਲੀਡਰਾਂ ਦਾ ਪੱਕਾ ਚੇਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸਾਲ ਦਾ ਸਾਂ। ਤਕਰੀਰਾਂ ਵੀ ਬਹੁਤੀਆਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵਿਚ ਸਨ। ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਪਿਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦੱਸ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ 'ਸਾਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਏਹੋ ਉਮੈਦ ਸੀ ਕਿ ਗੋਲੀਆਂ ਸਾਹਮਣੇ ਛਾਤੀਆਂ ਡਾਹੇਗਾ।' ਤਿਲਕ ਜੀ ਨੇ ਫ਼ੁਰਮਾਇਆ, ਪਿੱਛੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੇ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਹੋ ਕੇ ਗਲੋਂ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਲਾਹੀ ਸੀ ਤੇ ਐਤਕੀਂ ਜੁੱਟ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗੇ ਹਾਂ, ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਜਿੱਤਾਂਗੇ।' ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਉਠੇ ਸਨ ਪੰਡਿਤ ਮਦਨ ਮੋਹਨ ਮਾਲਵੀ, ਗਰਮ ਚਿੱਟਾ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦਾ ਅੰਗਰਖਾ, ਪਿੰਨੀਆਂ ਨਾਲ ਚੰਮੜਵਾਂ ਪਜਾਮਾ, ਗਲ ਗਿਰਦੇ ਲਪੇਟ ਕੇ ਦੋਵੱਲੀ ਛੱਡਿਆ ਹੋਇਆ ਸਾਫ਼ਾ ਤੇ ਸੀਸ ਉਤੇ ਸਫ਼ੈਦ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਪੱਗ (ਜੋ ਚਿਹਰੇ ਨਾਲ ਢੁਕਦੀ ਸੀ) ਇਉਂ ਜਾਣੋਂ ਕਿ ਦੁਖੀਆਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰਾਵਰਾਂ ਹਿੰਦ ਦੇ ਸਾਗਰ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਅਮਲਾਂ ਦਾ ਮਧਾਣਾ ਪਾ ਕੇ ਰਿੜਕਿਆ, ਓਸ ਵਿੱਚੋਂ ਆਗੂ-ਰਤਨ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਓਸ ਦਿਨ ਸਟੇਜ ਉੱਤੇ ਪ੍ਰਗਟੇ।

ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਮਾਰਸ਼ਲ-ਲਾਅ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਤੇ ਕਾਂਗਰਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਉਂਦੇ ਰਹੇ ਸਨ। ਹਿੰਦੂਆਂ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਜੋ ਹਿਤ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਓਹ ਹਰ ਇਕ ਦੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ ਸੀ। ਮੈਂ ਆਪ ਦੀ ਪੰਜ ਘੰਟਿਆਂ ਵਾਲੀ ਸਪੀਚ ਜੋ ਓਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਬਾਰੇ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਸੀ) ਦੀ ਚਰਚਾ ਸੁਣ ਚੁੱਕਾ ਸਾਂ। ਜੀਅ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਮਿੱਠੀ-ਮਿੱਠੀ ਸੁਖਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਹਲਕੇ ਫੁਲਕੇ ਬੋਲਾਂ ਨੇ, ਮੇਰੇ ਉੱਤੇ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਅਸਰ ਕੀਤਾ।

ਆਪ ਨੇ ਹੋਰਨਾਂ ਲੀਡਰਾਂ ਤੋਂ ਵਧ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਆਖੇ, ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਗੁਲਾਮੀ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕੱਟਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ। ਓਹਨਾਂ ਗ਼ਰੀਬ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਕੇ ਨਿਡਰਤਾ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲੜਨ ਲਈ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਯਾਦ ਨਹੀਂ, ਉਪਰਲੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਕੇ ਪੰਡਤ ਜੀ ਮੈਨੂੰ ਬਹੁਤ ਭਾਅ ਗਏ। ਵੇਲੇ ਮੁਤਾਬਕ ਗੱਲ ਤੇ ਸੌਖਾ ਲਹਿਜਾ, ਸਭ ਨੂੰ ਮੋਹ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਵੇਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ। ਜੱਥੇ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

ਆਪ ਮਾਰ ਪੈਣ ਵਾਲੀ ਥਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾ ਖਲੋਤੇ। ਇਕ ਦਿਨ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਟਰਕਾ ਕੇ ਜੱਥੇ ਦਾ ਕੁਟਈਆ ਕੀਤਾ ਪਰ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਆਪ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੇ ਝਾਂਸੇ ਵਿਚ ਨਾ ਆਏ। ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਕਹਿਰ ਵਰਤਦਾ ਡਿੱਠਾ। ਅਕਾਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਹਰ ਇਕ ਜ਼ਖਮੀ ਪਾਸ ਜਾ-ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਬਰ ਸੁਰਤ ਪੁਛਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਸਦਕਾ, ਕਾਂਗਰਸੀ ਲੀਡਰ ਵੀ ਹੁੰਮ-ਹੁੰਮਾ ਕੇ ਆਏ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਲਈ ਕਾਂਗਰਸ ਵੱਲੋਂ ਪੜਤਾਲੀਆ ਕਮੇਟੀ ਬੈਠੀ। ਗਇਆ ਦੇ ਕਾਂਗਰਸੀ ਇਕੱਠ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਫਿਲਮ ਦਿਖਾਈ ਗਈ। ਜ਼ੋਰਾਵਰਾਂ ਦਾ ਕਹਿਰ ਤੇ ਹੱਕ ਉਤੇ ਅੜਨ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਅਣਖ ਤੇ ਸਹਿਨ-ਸ਼ੀਲਤਾ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ ਗਏ। ਏਹ ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਏਸ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਪੰਡਤ ਜੀ ਦੇ ਸਿਰ ਬੱਝਦਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਆਗੂਆਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਜਥੇ ਦਾ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਸ: ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ) ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਪ ਦੀ ਦੇਖ-ਭਾਲ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਆਪ ਨੇ ਬਹਿਸ ਕੀਤੀ ਤਦੋਂ ਹਾਕਮ ਬਿਟ-ਬਿਟ ਤਕਦਾ ਰਿਹਾ। ਆਪ ਦੀ ਸਪੀਚ ਵਿਚ ਸਚਾਈ, ਦਿਲ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਸੀ।

ਜੈਤੋ ਵੇਲੇ ਵੀ ਨੱਸ-ਭੱਜ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਬਰਡਵੁਡ ਤੇ ਵੈਜਵੁਡ ਜਿਹੇ ਹਕੂਮਤੀ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਵੀ, ਲੰਬੀ ਗੱਲਬਾਤ ਕੀਤੀ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝੌਤੇ ਲਈ ਮਨਾਇਆ। ਆਪ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਨਾ ਰੁੱਸਣਾ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾ ਓਹਦੇ ਅੱਗੇ ਹੱਥ ਟੱਡਣਾ। ਅਕਲ ਤੇ ਅਮਲ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੱਢਣ ਦੇ ਹਾਮੀ ਸਨ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਬੜੀ ਵਾਹ ਲਾਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਿੱਲ ਮਿਲ ਜਾਏ। ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਬਿੱਲ ਦਾ ਡਰਾਫਟ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਮੈਂਬਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪੰਜਾਬ ਕੌਂਸਲ ਵਿਚ ਪਾਸ ਕਰਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਦੇ ਕੇ ਹੋਰ ਬਿੱਲ ਬਣਵਾਇਆ। ਏਸ ਲਈ ਕਿ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਦਾ ਬਿੱਲ ਬੜਾ ਵਧੀਆ ਸੀ, ਵਧੀਆ ਚੀਜ਼ ਦੇਣੋਂ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਜੀਅ ਖੁਸਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਅਟਕਲ-ਪੱਚੂ ਚਲ ਗਈ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੀਆਂ ਫ਼ਜ਼ਲ ਹੁਸੈਨ ਨੇ ਬਿੱਲ ਦਾ ਸਿਹਰਾ ਆਪਣੇ ਸਿਰ ਲੈਣਾ ਚਾਹਿਆ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੋਗੇ ਵਾਲਿਆਂ ਵਰਤਮਾਨ ਬਿੱਲ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਦਮ ਨਾਲ ਪਾਸ ਕਰਾਇਆ।

ਜਿਸ ਵਕਤ ਨਹਿਰੂ ਰੀਪੋਰਟ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਸਿੱਖਾਂ ਆਵਾਜ਼ ਉਠਾਈ, ਓਸ ਵਕਤ ਨਰਮ ਤੇ ਗਰਮ ਧੜੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਪਹਿਲਾਂ ਆਪ ਪਾਸ ਹੀ ਨੱਸੇ-ਨੱਸੇ ਗਏ। ਆਪ ਨੇ ਆਮ ਲੀਡਰਾਂ ਵਾਕਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਓਪਰੀ-ਓਪਰੀ ਪ੍ਰੀਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ, ਸਗੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਕੇਸ ਦੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਕਾਲਤ ਕੀਤੀ।

ਜਦੋਂ ਵੀਹ ਕੁ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਦੇਸ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਝਗੜੇ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਓਦੋਂ ਮੁਲਤਾਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤੀ ਖੱਪ ਪਈ। ਹਕੀਮ ਅਜਮਲ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਮੁਲਤਾਨ ਤਸ਼ਰੀਫ ਲੈ ਗਏ। ਦੋਵੇਂ ਲੀਡਰ ਠੰਢ ਪਾ ਆਏ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਏਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜੇ ਹਿੰਦੂ ਕਮਜ਼ੋਰ ਰਹੇ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਕਦੀ ਮੁੱਕਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਏਹ

ਗੁਰ ਦੱਸਣਾ, ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਿਆਉਣ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਕੇ ਲੈਕਚਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਉਪਰਲੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਮੁੱਖ ਰਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਓਹਨਾਂ ਮਹੱਲਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਨਾਲ ਹੀ ਅਖਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਦੀ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਦੁੱਖ ਭਰੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੀ ਬੇਦਿਲੀ ਦੱਸੀ ਕਿ ਓਹ ਦੁਕਾਨਾਂ ਬੰਦ ਕਰੀ ਨੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਮਗਰ ਮਗਰ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਤੇ ਫ਼ੂਕਾ-ਫ਼ਾਕੀ ਹੋਂਦੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਇਕ ਧਰਮਸਾਲਾ ਕੋਲ ਖਰੂਦੀਏ ਅੱਪੜੇ, ਅੰਦਰੋਂ ਦੋ ਚਾਰ ਸਿੰਘ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਧੂਹੀ ਆ ਗੱਜੇ। ਫ਼ਸਾਦੀ ਤਿੱਤਰ ਹੋ ਗਏ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਿਆ ਕਿ ਆਪਣੀ ਰੱਖਿਆ ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਂਗ ਕਰਨ ਤੇ ਹਰ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਘਟੋ-ਘਟ ਇਕ ਜੀਅ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਸਿੰਘ ਸਜਾਣ। ਪੰਡਿਤ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਖਲੀ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਵੇਲੇ ਵੀ ਬੀਮਾਰੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਬਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਮਤਲਬ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਿਆਂ ਲੜ ਕੇ ਮਰ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਨਵਾਖਲੀ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੇਲੇ ਗਾਂਧੀ ਦਾ ਮਸ਼ਵਰਾ ਸੀ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਆਪਣੀ ਬੇਪਤੀ ਨਾ ਸਹਾਰਨ ਤੇ ਓਹੋ ਜਿਹੇ ਵੇਲੇ ਜ਼ਹਿਰ ਖਾ ਲੈਣ। ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਦੀ ਰਾਏ ਵਿਚ ਸਿਆਸਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਾ ਬੜਾ ਅਸਰ ਸੀ। ਓਹ ਕਈ ਵਾਰੀ ਜ਼ਫ਼ਰਨਾਮੇ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਦੇਂਦੇ ਹੋਂਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਗਾਂਧੀ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਰਾਏ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਪੜ੍ਹਨ ਨਾਲ ਬਣੀ ਸੀ। ਓਹ ਅਸਲੀ ਸਿੱਖੀ ਸਪਿਰਟ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਏਸ ਲਈ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਚੌਖੰਨੀਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।

* * *

ਪੰਥ ਦਾ ਮਸ਼ਹੂਰ ਨੱਕਾਸ਼ ਘਰਾਣਾ

ਕੌਮਾਂ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਪਿਆਰਨ ਨਾਲ, ਆਪਣੀ ਦਿਲੀ ਕੋਮਲਤਾ ਤੇ ਸੋਹਜ-ਸਵਾਦ ਦਾ ਇਕ ਨਿਗਰ ਸਬੂਤ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਹਰ ਕੌਮ ਨੇ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਪ੍ਰਚਾਰਿਆ ਤੇ ਸਤਿਕਾਰਿਆ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਏਸ ਦੌੜ ਵਿਚ ਪਛੜੇ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਏਹਨਾਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਥਾਂ ਆਪ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਕੂਲ ਚਲਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਮੁਗ਼ਲ ਸਕੂਲ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਕਾਂਗੜਾ ਸਕੂਲ ਕੋਈ ਦਿਨ ਦਾ ਪ੍ਰਾਹੁਣਾ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਕੁਝ ਕਾਂਗੜੇ ਦੀ ਸੁਧਾਈ ਕੀਤੀ। ਜਿੰਨਾ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਨਾਲ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਮਿਲਿਆ, ਓਨ੍ਹਾਂ ਮੁਗ਼ਲ ਕਲਮ ਵੱਲ ਨਾ ਗਏ। ਹਾਂ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਵਿਚ ਦਾੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਮੁਗ਼ਲਈ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਝਲਕਦੀ ਸੀ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਾੜੀ ਕਲਮ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੇ ਦੋ ਹਿੱਸੇ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਕ ਨੱਕਾਸ਼ ਤੇ ਦੂਜਾ ਮੁਸੱਵਰ। ਨਕਾਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦਾ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਜੇ ਬੰਨੇ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਮੁਸੱਵਰ ਹੋਏ। ਜਿਸ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਓਸ ਵਿਚ ਦੋਵੇਂ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਹੋਏ ਨੇ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੋਈ ਦਿਸਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਪਹਿਲਾਂ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਦੀ ਸ਼ਾਖ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਇਕ ਹੁਨਰਕਾਰ ਆਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ, ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਟੁਕੜੀ ਗੱਚ ਆਦਿ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਦਿਨ ਕਿਹਾ 'ਬਈ ਤੂੰ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਾਡਾ ਸਪੁੱਤਰ ਵੀ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਜਾਹ। ਤੂੰ ਅੱਜ ਤੋਂ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਹੋਇਓਂ।' ਭਾਵ ਓਹੋ ਸੀ, ਨਾਂ ਦਾ ਭੁਲੇਖਾ ਨਾ ਪਿਆ। ਏਹ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਸੁਥਰਾ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਉਸਤਾਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਬਾਬਾ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਕਹਾਇਆ। ਬਾਬਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਭਰਾ ਸਨ ਤੇ ਭਤੀਜੇ ਸਨ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੁਸੱਵਰੀ ਤੇ ਨੱਕਾਸ਼ੀ, ਦੋਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਦੋਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਟਿਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ (ਜਣੇ-ਖਣੇ ਵਾਂਗੂੰ) ਆਰਟਿਸਟ ਜਾਂ ਮੁਸੱਵਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਲਿਖਦੇ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਕਰਦਿਆਂ ਦਸਤਖ਼ਤ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਨੱਕਾਸ਼ ਹੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਮੁਸੱਵਰ, ਤਸਵੀਰ-ਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਔਖਾ ਹੁਨਰ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਬੜੀ ਮਹੀਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਏਸ ਹੁਨਰ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਮਹੰਤ ਈਸ਼ਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲੋਂ

ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਹੀਨ ਕੰਮ ਕਰ ਗਏ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਦੋ ਲਾਲ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਹੋਏ। ਦੋਵੇਂ ਬਾਪੂ ਦੀ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਚੱਲੇ। ਹਰਿਮੰਦਰ ਅੰਦਰ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹਾਲੀਂ ਬਚਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਦੋਹਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਇਕ ਨਾਮੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਸਾਲ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਹੁਤਿਆਂ ਹੁਨਰਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ। ਆਪ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰੀਗਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿਚ ਵੀ ਬਿਨਾਂ ਐਨਕ ਤੋਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਇਕੋ ਫੁੱਲ ਦੀ ਝਾੜੀ ਲੈ ਕੇ, ਓਸ ਨੂੰ ਖਿੜੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ, ਸੁਕੇ ਹੋਏ ਫੁੱਲ ਤੇ ਡੋਡੀਆਂ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਏਥੇ ਵੰਨ-ਸੁਵੰਨੇ ਫੁੱਲਾਂ ਦੀ ਡਰਾਇੰਗ ਤੇ ਹੁਨਰੀ ਉਸਤਾਦ ਦਰਸ਼ਕ ਨੂੰ ਮੋਹਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਨਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਫੁੱਲ-ਪੱਤਿਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਕੰਮ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਫੁੱਲ-ਪੱਤਿਆਂ ਵਿਚ ਮਟਕਨ ਹੋਵੇ, ਸਿੱਧੇ ਸਿੱਧੇ ਬਣੇ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਉਸਤਾਦੀ ਕੀ ਹੋਈ ? ਟਾਈਟਲ ਪੇਜ ਦੀ ਝਾੜੀ ਦੀਆਂ ਜਾਂ ਨੱਕਾਸ਼ੀ ਵਿਚ ਪਤੀਆਂ ਟਹਿਣੀਆਂ ਦੀ, ਅਜੰਤਾ ਦੀ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰੀ ਜਿਹੀ, ਲਚ ਤੇ ਮਟਕ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੂਰ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਇਕ ਹੁਨਰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਨਕਾਸ਼ ਨਕਲੀਆ ਨਹੀਂ, ਆਪਣੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਜੋ ਫੁੱਲ ਬੂਟੇ ਮੌਲਦੇ ਤਕਦਾ ਹੈ, ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕਾਗ਼ਜ਼ ਦੀ ਹਿੱਕ ਉੱਤੇ ਉਗਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਣਡਿੱਠੀ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਦਿਖਾਉਣਾ ਵੀ ਹੁਨਰ ਹੈ। ਏਸੇ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਭਾਰਤੀ ਚਿਤ੍ਰਕਲਾ ਦਾ ਬਹੁਤਾ ਮਾਨ ਹੋਂਦਾ ਹੈ।

ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਨੱਕਾਸ਼ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਗਿਣ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ। ਹੁਣ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲ ਆਓ। ਏਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਸੱਵਰ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅੱਖੀਂ ਡਿੱਠਾ ਦਰਬਾਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਨੱਕਾਸ਼ਾਂ, ਕਚਹਿਰੀ ਕਿਹਾ। ਆਪ ਦੀ ਕਲਮ ਵਿਚ ਮਹੀਨਤਾਈ ਬਹੁਤ ਸੀ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਇਕ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਉੱਤੇ ਬਣੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ। ਮਲੂਮ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਸੁਹੱਪਣ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ ਜਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਸੁੰਦਰ ਬਣਾਉਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਏਸ ਲਈ ਅੱਖ ਵੀ ਓਸੇ ਚਾਲ ਦੀ ਆ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਕਪੂਰਥਲੇ ਜਾ ਰਹੇ। ਓਥੇ ਹੀ ਇਕ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋਇਆ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਨਾਂ ਉੱਤੇ, ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਿਹਨਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ, ਹਰ ਕਸਬ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਨਰ ਵਿਚ ਲਿਆ ਦਿਖਾਇਆ। ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਨੇ ਏਹ ਬੜੀ ਮਾਅਰਕੇ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ। ਏਸ ਸਕੂਲ ਨੇ ਇਨਸਾਨੀ ਮੂਰਤਾਂ ਰੋਅਬ ਵਾਲੀਆਂ ਦਿਖਾਈਆਂ। ਬੈਠਕਾਂ ਦੀ ਡਰਾਇੰਗ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਕੀਤੀ। ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਲਮ ਨੇ, ਕੋਮਲਤਾ ਬਾਰੀਕੀ ਤੇ ਜ਼ੋਰ, ਸੱਭੇ ਸ਼ੈਆਂ ਟੀਸੀ 'ਤੇ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ। ਆਪ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਜਾਇਬ ਘਰਾਂ ਦਾ ਸੁਹੱਪਣ ਹਨ। ਬਹੁਤੀਆਂ ਮੁਗ਼ਲ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਬੈਠਕਾਂ ਵਿਚ ਠੀਕ ਜ਼ੋਰ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ। ਆਦਮੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਹਾਇਆ

ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ ਦਿਨ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜਾਂ ਦਿਆਂ ਹਾਲਾਂ ਵਿਚ ਏਸ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੀ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ। ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਬਹੁਤ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ ਤੇ ਸਸਤੀਆਂ ਦੇ ਕੇ ਆਮ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੁਨਰ ਘੱਟ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਵੱਡੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਤੇ ਹੋਰ ਉੱਘੇ-ਉੱਘੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਡਰਾਇੰਗ ਕਦੇ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਸਜਾਉਂਦੇ ਬੜਾ ਸਨ ਪਰ ਪਿਓ ਤੇ ਬਾਬੇ ਨਾਲੋਂ ਕੰਮ ਹਲਕਾ ਸੀ। ਜੋ ਹੈ, ਮਾੜਾ ਨਹੀਂ। ਆਪ ਨੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਵੀ ਕੁਝ ਕੰਮ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ, ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਮਨੁੱਖੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਜ਼ੋਰ ਗੁਰੂਆਂ ਉੱਤੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਆਪ ਨੇ ਬਣਾਈ। ਚਿਹਰੇ ਦੇ ਭਾਵ 'ਤੇ ਮਹੀਨੀ ਆਪ ਹੀ ਦੇਖੋ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਨੇ ਸਿਰਫ਼ ਕਾਲੇ ਰੰਗ ਨੂੰ ਕੂਚੀ ਨਾਲ ਲਾ ਕੇ, ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਪਾਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਏਹਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ਾਹੀ ਕਲਮ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਨੇ ਵੀ ਏਹ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਕਿਸਮ ਦਾ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਦਾ ਪੈਨਸਿਲ ਸਕੈੱਚ ਸਮਝ ਲਵੋ। ਪਹਿਲੇ ਉਸਤਾਦ ਬਹੁਤਾ ਸ਼ੇਡ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੇਲੇ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਤੋਂ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਤਸਵੀਰ ਖਿੱਚੀ ਹੈ। ਮੇਰੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਬੜਾ ਮਹਾਨ ਕੰਮ ਵਿੱਢਿਆ ਹੈ। ਓਹ ਹੈ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀਆਂ ਝਾੜੀਆਂ, ਪਗਾੜਾਂ, ਪਠੇ ਆਦਿ ਕਈ ਕਈ ਰੰਗ ਲਾ ਕੇ, ਇਕ ਕਿਤਾਬ ਵਾਸਤੇ ਸਾਰਾ ਮਸਾਲਾ ਤਿਆਰ ਕਰਨਾ। ਏਹ ਗ੍ਰੰਥ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰੇਗਾ। ਆਪ ਦੂਏ ਬੰਨੇ ਤਸਵੀਰ-ਕਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵੀ ਪਿਛਲਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਊਣਾ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। ਆਪ ਦਾ ਸਪੁੱਤਰ ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੁਨਰ ਸੇਵਾ ਵੱਲ ਲੱਗ ਪਿਆ ਸੀ।

ਸੌ ਸਾਲ ਤੋਂ ਵਧੀਕ, ਜਿਸ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਪੰਥ ਦੀ ਤੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਓਸ ਘਰਾਨੇ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁਨਰ ਪਿਆਰੇ ਸਿਆਣੇ ਸਿੱਖ ਨਵਾਕਿਫ਼ ਹੋਣ, ਨਮੋਸ਼ੀ ਦਾ ਲੱਛਣ ਹੈ।

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਏਥੇ ਗਿਆਨੀ ਘਰਾਣਾ ਕਾਇਮ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਉੱਚੀ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਪੰਥ ਦੀ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜੇ ਮੁਸੱਵਰ ਘਰਾਣਾ ਆਇਆ ਤਾਂ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਹੁਨਰ ਦੀ ਹੱਦ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤੀ। ਜੇ ਤੀਜਾ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ-ਪ੍ਰੇਮੀ ਰਬਾਬੀਆਂ ਦਾ ਘਰਾਣਾ ਉਠਿਆ ਤਾਂ ਓਸ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕੀਰਤਨ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਭਾਲੀ ਤੇ ਭਾਈ ਅਤਰਾ, ਭਾਈ ਮੋਤੀ ਕਈ ਉਸਤਾਦ ਦੇਸ ਵਿਚ ਧੁੰਮਾਂ ਪਾ ਗਏ। ਜਿਸ ਥਾਂ 'ਤੇ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਪੁੰਗਰਨ, ਮੌਲਣ, ਮੌਲ ਕੇ ਮਹਿਕਣ, ਮਹਿਕ ਕੇ ਰਸੀਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਦਾਨ ਦੇਣ, ਓਹ ਥਾਂ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਮੰਦਰ ਬਣ ਜਾਣੀ ਹੋਈ। ਸੋ ਸਿੱਖ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਪਰੇਡੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵੀ, ਅਸੀਂ

ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੋਮਲ ਹੁਨਰ ਅੰਦਰ ਮੰਦਰ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਏਹਦੀ ਪੂਜਾ ਆਰਟ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਕਰਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ।

ਮੁਸੱਵਰ ਘਰਾਣਾ ਹੋਰ ਹੁਨਰੀ ਘਰਾਣਿਆਂ ਤੋਂ ਹਾਲੀ ਵੀ ਜ਼ੋਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਇਕ ਤਾਂ ਭਾਈ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਜਾ, ਭਾਈ ਸੋਹਣ ਸਿੰਘ ਵੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ ਤੇ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੀ ਸਟੱਡੀ ਕਰ ਕੇ ਨਿੱਗਰ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਆਪ ਤੁਕਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਪੰਜਾਬੀ ਦੇ ਕਈ ਮਸ਼ਹੂਰ ਸੇਅਰਾਂ ਨੂੰ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਜਾਮਾ ਪਵਾਇਆ ਸੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪ ਧਰਮ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਦਾ ਬੀੜਾ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਆ ਗੱਜੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਏਸ ਘਰਾਣੇ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਚਮਕਾਇਆ।

* * *

ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ

ਏਹ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਪਈ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਚੋਖੀ ਘਾਟ ਹੈ। ਇਲਮ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥੀ ਆਦਿ ਸਭ ਡਾਵਾਂ-ਡੋਲ ਫਿਰ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਓਹਨਾਂ ਚੌਧਰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੋਈ, ਏਸ ਲਈ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਰੂਰ ਦੱਸਣਾ ਵੀ ਹੋਇਆ, ਸੋ ਓਹ ਸਿਰਫ਼ ਰਹਿਤ ਬਹਿਤ ਉੱਤੇ ਦਬੱਲ ਦੇਈ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਗ਼ਲਤੀ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਤੇ ਜਨਤਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸਮਝਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਬਸ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਦਾਲ ਗਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕਾਂ ਦਾ ਜਨਤਾ ਵਿਚ ਮਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਓਹ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਨਿਆਦੀ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਤੇ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਹਾਂ ਦੂਰ ਲੈ ਖੜਦੇ ਹਨ। ਹਰ ਆਦਮੀ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਘਟ ਸਿਆਣੇ ਨੂੰ ਛਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਛਲਣਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਓਪਰੇ ਓਪਰੇ ਧਾਰਮਿਕ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਮੂਰਤ ਸਵਾਰਦਾ ਹੈ, ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਬਾਣੀ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ। ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਆਪੇ ਘੜੇ ਸੌਖੇ ਰਾਹ ਉੱਤੇ ਤੁਰਦਾ ਹੈ।

ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਲਕਤ ਨੂੰ ਸਮਝਾਏ, ਪਰ ਏਹ ਨਾ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਦੇ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਪਿੜ ਪੱਲੇ ਪਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਵਾਂਗ ਖਿਚੜੀ ਬੋਲੀ ਨਹੀਂ ਬੋਲਦੇ, ਪਰ ਜਨਤਾ ਦੀ ਨਾੜ ਫੜਦੇ ਨਹੀਂ। ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਦੀਆਂ ਸਾਖੀਆਂ ਵਾਂਗ ਸਾਖੀ ਉੱਤੇ ਸਾਖੀ ਬੀੜੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਾਖੀਆਂ ਦਾ ਤੱਤ ਕੱਢ ਕੇ ਨਹੀਂ ਦੱਸਦੇ। ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਦਿਲ ਅੰਦਰ ਬੈਠਣ ਵਾਲਾ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਸੁਝਾਂਦੇ। ਏਹ ਕੁਝ ਸਿਰਫ਼ ਇਲਮੀ ਥੋੜ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰਾ ਹੈ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਅਰਥ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹਾ ਜਿਹਾ ਇਤਿਹਾਸ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਪੈ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਹੁਤੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣੀ ਸਿਆਣਪ ਨਹੀਂ। ਸਾਡੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਏਨਾ ਮਸਾਲਾ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਪਦੇਸ਼ਕ ਮਦਦ ਲੈ ਸਕਣ। ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਏਹ ਲੋਕ ਕੋਰੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਗ਼ੈਰ-ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਗ਼ੈਰ-ਮਜ਼੍ਹਬਾਂ ਦੇ ਜਾਣੂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਉਂਗਲੀਆਂ ਉੱਤੇ ਗਿਣੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਮਿਸ਼ਨਰੀ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਕੁਝ ਉਦਮ ਹੋਇਆ ਸੀ ਪਰ ਇਸ ਪਾਸੇ ਉਦਮ ਕਰਨ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਵੱਧ ਲੋੜ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਉਰਦੂ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੀ ਇਲਮੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਦਾ ਘੇਰਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਕਰਨੋਂ ਝਪੀੜ ਵੱਟਦੇ ਹਨ। ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਇਸਲਾਮ ਦੇ ਮੋਢੀ ਹਜ਼ਰਤ ਮੁਹੰਮਦ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਤੋਂ ਅਨਜਾਣ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦੀ ਸੀਰਤੁਲਨਬੀ ਦੇਖੀ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਦੇਖਣ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲਗੇਗਾ, ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਜਨਮ ਸਾਖੀ ਲਿਖਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਿਹੜੀਆਂ ਗੱਲਾਂ 'ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਦਾ ਅਮਿਟ

ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਿਲਾਂ ਉੱਤੇ ਪਵੇਗਾ। ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਿਬਲੀ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਖ਼ਲੀਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉੱਤੇ ਵੀ ਹਨ। ਜੇ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੜ੍ਹਨ ਤੇ ਗੁੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਆਪਣਿਆਂ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਤੋਂ ਛੁਟ ਹਰ ਮਨੁੱਖੀ ਗੁਣ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਜਾਚ ਆ ਜਾਵੇ।

ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹਿੰਦੀ ਪੜ੍ਹਨ ਦੀ ਵੀ ਖੇਚਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਬ੍ਰਿਜ ਭਾਸ਼ਾ (ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਕਾਫ਼ੀ ਬਾਣੀ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਸੂਝ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ) ਤੋਂ ਉੱਕੇ ਕੋਰੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਪੁਰਾਣੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਿਕ ਹਵਾਲੇ ਸੁਣ ਸੁਣਾ ਕੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦੀ ਖਿੱਚ ਧੂਹ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਸੋਹਣੀ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੀ। ਸੋਹਣੀ ਕਹਿਣੀ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਚੰਗੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਦੀ ਹੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਓਸ ਦਾ ਜ਼ਬਾਨ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਓਹ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿਹੜਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਕਿਹੜਾ ਫ਼ਿਕਰਾ ਨਰਮ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਦਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਸੋ ਜ਼ਬਾਨ ਤੇ ਕਹਿਣੀ ਦੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਓਹ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਉੱਤੇ ਇਉਂ ਛਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਬਸੰਤ ਰੁਤ ਵਿਚ ਫੁੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਜੋਬਨਾਂ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਝੂਮ ਉਠਦੇ ਹਨ। ਓਹਦੀ ਕਹਿਣੀ, ਓਹਦੀ ਅਦਾਇਗੀ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਬਣਾ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਵਿਰੋਧੀਆਂ ਨੂੰ ਜੁਮਸਨ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੀ। ਜੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦੀ ਕਹਿਣੀ ਹਲਕੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਤੋਂ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਦੀ ਆਬ ਲਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪਾਸ ਕਹਿਣੀ ਦਾ ਆਰਟ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਧਾਰਮਿਕ ਵੱਲ ਲਾਏ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਇਲਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਰਾ ਸੂਝ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ, ਓਹਦੇ ਜੁਗਰਾਫ਼ੀਏ ਤੇ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਵੀ ਬਹੁਤ ਲੋੜੀਂਦੀ ਸ਼ੈ ਹੈ। ਜੇ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਖ਼ਲਕਤ ਦੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਝਬਦੇ ਗੱਲ ਬਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪਾਸ ਦਲੀਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਏਸ ਹਥਿਆਰ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਇਉਂ ਕਹਿ ਛਡਦੇ ਹਨ 'ਬੋਲਦਾ ਹੈ ਪਿਆ ਇਕ ਵਿਹਲੜ ਭਾਈ।'

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਤਾਂ ਦਲੀਲ ਦਾ ਰਾਜ ਹੈ। ਜਿਨਾ ਚਿਰ ਦਲੀਲ ਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਏ, ਓਨਾ ਚਿਰ ਨਵਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆ ਪੋਚ ਨੱਕ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਾਂ ਦਲੀਲਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਆਰਤੀ ਕਰਨੀ ਛੱਡੀ ਕਿਉਂ ਜੋ ਆਰਤੀ ਵਾਲੇ ਸ਼ਬਦ ਖ਼ੁਦ, ਆਰਤੀ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਅਸਾਂ ਦਲੀਲ ਦੀ ਰੋਸ਼ਨੀ ਵਿਚ ਹੀ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦਿਨੇ ਜੋਤ ਦਾ ਜਗਾਣਾ ਬੰਦ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਲੌਜਿਕ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਵੇਲੇ ਕੁੰਭ ਨਰੇਲ ਰੱਖਣਾ ਤਿਆਗ ਰਹੇ ਹਾਂ। ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਇਆ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਤੋਂ ਦਲੀਲ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਬਹਿ ਕੇ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਸ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਅਰਥ ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਸੁਣਾਏ ਜੋ ਓਹਨੂੰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੀਆਂ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਏ। ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਨੂੰ ਗਲਤ ਪਿਰਤਾਂ ਪਈਆਂ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਹੌਸਲੇ ਨਾਲ ਬੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਾਡੇ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਹੀ ਪੰਥ ਦੀ ਸਹੀ ਸੇਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਗੁਰਪੁਰਬ

ਗੁਰੂ ਘਰ ਦੇ ਦਾਸ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਦਾ ਬਚਨ ਹੈ :

ਕੁਰਬਾਣੀ ਤਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰਸਿਖਾਂ
ਭਾਇ ਭਗਤਿ ਗੁਰਪੁਰਬ ਕਰੰਦੇ ।

ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਵੱਡੇ ਬਿਜਲੀ ਘਰ ਵਾਂਗ ਜਾਣੋ ਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਸਬ ਸਟੇਸ਼ਨ, ਜਿਹੜਾ ਸਾਲ ਲਈ ਸਾਡੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇਂਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ । ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹਿਰਾਂ ਕੱਢ ਕੇ ਸਿਆਣੇ ਇੰਜੀਨੀਅਰ ਠੋਕਰਾਂ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਜੋ ਪਾਣੀ ਦੀ ਚਾਲ ਤਿੱਖੀ ਰਹੇ, ਮੱਧਮ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਪਾਣੀ ਖਲੋ ਕੇ ਗੰਦਾ ਨਾ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਾਡਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਜਾਗਦਾ ਹੈ ਨਵਾਂ ਚਾਅ ਹੰਭਲਾ ਮਾਰਦਾ ਹੈ । ਹਰ ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਹਰ ਕੰਮ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਦਾ ਆਸਰਾ ਭਾਲਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏਨੇ ਸਿਆਣੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ ਕਿ ਆਪ ਹੀ ਹਰ ਗੱਲ ਕਰ ਲਵੀਏ । ਉਸ ਲਈ ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ, ਉਸਤਾਦਾਂ ਤੇ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਅਸਾਂ ਸਭ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਹੈ । ਸੋ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਦਰਿਆ ਮਗਰ ਇਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਹਿਮਾਲਾ ਖਲੋਤਾ ਹੈ ਤੇ ਓਸ ਪਰਬਤ ਦਾ ਅਸੀਂ ਹਰ ਗੁਣ ਟੋਲਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਟੋਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਾ ਮਤਲਬ ਹੋਇਆ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਯਾਦ ਕਰਨਾ ਤੇ ਓਹਦਿਆਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਥਾਂ ਦੇਣਾ । ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਏ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਸੀਂ ਕਿੰਨੇ ਕੁ ਸਫ਼ਲ ਹੋਂਦੇ ਹਾਂ ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਤੀਹ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦੇ ਕੇਂਦਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ, ਚੌਥੇ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਜਨਮ ਉਤਸਵ ਮਨਾਉਣ ਦਾ ਰਿਵਾਜ਼ ਸੀ । ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਸ਼ਹਿਰੀਆਂ ਨੇ ਵੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੁਣ ਹਰ ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਕਸਬੇ ਵਿਚ ਪਹਿਲੇ ਤੇ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਦਾ ਜਨਮ ਉਤਸਵ ਮਨਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਪਈ ਹਰ ਇਕ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਪਰ ਏਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਯਾ ਆਪਣੇ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਨਾ ਹੋਵੇ । ਬਾਲਾਂ ਲਈ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ ਦੀਪਮਾਲਾ ਗੁਰਦੁਆਰਿਓਂ ਖਾਣ ਲਈ ਮਿਠਾਈ ਮਿਲਣੀ ਤੇ ਖੇਡਾਂ ਆਦਿ ਰੱਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਰਿਵਾਜ਼ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੈ । ਸਾਡਾ ਜ਼ੋਰ ਹਵਾਈ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ । ਏਹ ਕੜ੍ਹੀ ਦਾ ਉਬਾਲ ਹੈ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਲੱਥਾ। ਅਸਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਅਗਲੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਤਕ ਰੱਖਣਾ ਹੈ । ਸੋ ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਅਜੇਹੇ ਪੈਮਫਲੇਟ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ

ਦਲੀਲਾਂ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਓਹ ਹਿੱਸਾ ਦੱਸਣ ਜਿਸ ਨਾਲ ਓਹ ਪਤੀਜ ਜਾਣ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਸਿਧ ਗੋਸ਼ਟ ਸੁਣਨ ਦੀ ਚਾਹ ਨਹੀਂ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਸਾਂ ਦੱਸਣਾ ਹੈ ਪਈ ਬਾਬਾ ਨਾਨਕ ਵੀ ਬਾਲ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਧੁਨ ਦੇ ਪੱਕੇ ਸਨ। ਘਰ ਦੇ ਕੰਮ ਕਰਦਿਆਂ-ਕਰਦਿਆਂ ਨੇਕੀ ਹੱਥੋਂ ਨਾ ਛੱਡੀ ਤੇ ਚੰਗੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਚੰਗਿਆਈ ਲਿਆਉਂਦੇ ਗਏ, ਓਹਨਾਂ ਨੇ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਆਪ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕੀਤੀਆਂ। ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਗੰਢ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਅਰਸ਼ੋਂ ਸੁੱਟੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਚੁੱਕ ਕੇ ਮੋਢੇ ਰੱਖੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਤੁਸੀਂ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਉੱਦਮੀ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹੋ, ਓਹਨਾਂ ਵਾਂਗ ਤੇਜ਼ ਸੋਚ ਦੇ ਮਾਲਕ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹੋ। ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਸਾਹਵੇਂ ਅਸਾਂ ਬਾਲ ਨਾਨਕ ਪੇਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਜਿਹਾ ਨਾਨਕ ਦਿਖਾ ਕੇ ਤੇ ਫੇਰ ਸਤਿਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਣੇ ਹਨ। ਬਾਲਾਂ ਤੋਂ ਗੁਰੂ ਜਸ ਦੇ ਗੀਤ ਸੁਣੋ ਪਰ ਸਾਰਾ ਸਮਾਂ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਏਧਰ ਨਾ ਲਾਓ। ਓਹ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਗੀ ਸਮਝ ਕੇ ਗੀਤ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਤੁਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਨੁੱਖ ਬਨਾ ਕੇ ਗੁਰੂ-ਜੱਸ ਸੁਣੋ। ਵਾਜੇ ਨਾਲ ਗਉਂਕੇ ਰਾਗੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦੇ। ਏਹ ਤਾਂ ਸਿਰਫ਼ ਗੁਰਪੁਰਬ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਇਕ ਚੋਜ ਰਚਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਗੁਰਪੁਰਬੋਂ ਦੂਜੇ ਦਿਨ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਸ ਦਿਨ ਦੀ ਰੌਣਕ ਹੈ ਪਰ ਐਨਾ ਖਰਚ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਸਮਾਂ ਲਾ ਕੇ ਅਸਲੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸੋ ਬੱਚਿਆਂ ਲਈ ਪੈਮਫਲੈਟ ਤੇ ਜਿਥੇ ਏਹ ਰਾਗੀ ਟੋਲੀਆਂ ਹੋਣ ਓਥੇ ਸੁਘੜ ਲੈਕਚਰਾਰ ਕੋਲੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਕਰਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਲੈਕਚਰ ਵਿਚ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੋਵੇ ਪਰ ਦਿੱਸੇ ਨਾ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੱਡਾ ਹੁਨਰ ਓਥੇ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਹੁਨਰ ਘੁਸੇੜਿਆ ਨਾ ਹੋਵੇ।

ਨਗਰ ਕੀਰਤਨ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਨਾਲ ਹੋਣ ਪਰ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਜਾਉਣ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਕੁਝ ਬਦਲਣੇ ਪੈਣੇ ਹਨ। ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿੰਨੀ ਸਜਾਵਟ ਕਰ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਰੁਪਏ ਬਚਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਕਰ ਕੇ ਯਤੀਮ-ਖ਼ਾਨਿਆਂ ਤੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀਆਂ ਲਈ ਓਸ ਦਿਨ ਅਰਦਾਸਾਂ ਕਰਾਉਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਏਹ ਗੱਲ ਭੁੱਲਣ ਵਾਲੀ ਨਹੀਂ ਪਈ ਨਗਰ ਕੀਰਤਨਾਂ ਵਿਚ ਗਤਕੇ ਆਦਿ ਚਲਾਉਣਾ ਘਟਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੀਦਾ। ਏਹ ਗੱਲਾਂ ਸੇਹਤ ਵਾਸਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਖਿਡਾਰੀਆਂ ਦੇ ਮੈਚ ਕਰਾ ਕੇ ਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਓਸ ਦਿਨ ਆਪੋ ਆਪਣੇ ਮਹੱਲਿਆਂ ਵਿਚ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੀ ਬੋਲ-ਚਾਲ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਬੰਦ ਹੋਈ ਹੋਵੇ ਓਹਨਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਵਿਚ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਪੈ ਕੇ, ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋਵੇ, ਗੁੱਸਾ-ਗਿਲਾ ਦੂਰ ਕਰਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਦ ਦੇ ਪਵਿੱਤਰ ਦਿਹਾੜੇ ਮੁਸਲਮਾਨ, ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਚਾਹ ਨਾਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਦਾ

ਨਾਂ ਲਿਆਂ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਦੂਰ ਜਾਪਣ ਤੇ ਮੇਲ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਚੁਗਿਰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਆਵੇ ਤਾਂ ਸਵਾਦ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਹੱਟੀ-ਹੱਟੀ ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਰਖਾਉਣੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਅਖੰਡ ਪਾਠ ਸੁਣੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਬਹੁਤੀ ਗਾੜ੍ਹ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਪਾਠੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਥੱਕੇ ਹੋਏ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਪਾਠ ਪੋਹ ਸੁਦੀ ਸਤਵੀਂ ਤੇ ਵੀ ਹੋਣ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ 'ਤੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਤਾਂ ਡਰ ਨਹੀਂ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਪਾਠ ਹੋਣ ਤੇ ਮਿਲ ਕੇ ਬਹੁਤੇ ਜਣੇ ਬੈਠੀਏ ਤਾਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹੇ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਯਾਦ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਓਹਦੇ ਅਮਲਾਂ ਉੱਤੇ ਚਲੀਏ ਤੇ ਓਹਦਾ ਅਮਲ ਸੀ ਸਰਬਤ ਦਾ ਭਲਾ ਕਰਨਾ। ਸੋ ਏਹਨਾਂ ਪੂਰਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਚਲਣ ਵਾਲਾ ਅਸਲੀ ਗੁਰਪੁਰਬ ਮਨਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਇਸ਼ਤਿਹਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਸਮਝ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ।

☆ ☆ ☆

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਈਰਖਾ

ਈਰਖਾ ਇਨਸਾਨ ਦੇ ਸੁਭਾ ਨੂੰ ਇੰਜ ਵਿਗਾੜ ਦੇਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਡੱਬ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਤਸਵੀਰ ਜਾਂ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਰਸ ਵਿਚ ਦੂਜਾ ਰਸ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਹੁਲੀਆ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ-ਰੱਬ ਦੀ ਮਹਾਨ-ਕ੍ਰਿਤ (ਮਨੁੱਖ) ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਕੁਕਲਮ ਕੋਝਾ ਕਰ ਦੇਂਦੀ ਹੈ। ਈਰਖਾ ਜਿਸ ਘਰ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿਰ ਚੁੱਕੇ ਓਹਦਾ ਸਿਰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਛਡਦੀ ਹੈ। ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਜਿਸ ਕੌਮ ਦੇ ਖਹਿੜੇ ਪੈ ਜਾਏ ਓਹਦਾ ਸਤਿਆਨਾਸ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ ਸਾਹ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਵੀ ਈਰਖਾ ਨੇ ਫੂਕਿਆ ਸੀ। ਹਾਲੀਂ ਤਕ ਏਹ ਅੱਗ ਆਪਣਾ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਏਥੇ ਈਰਖਾ ਦਾ ਸਰਸਰੀ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ—

ਜਿਸ ਵਕਤ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਬਣਾਇਆ ਓਸ ਵਕਤ ਆਪ ਦੇ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤਰ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੁਬੋਲ ਆਖੇ। ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਗੱਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਹੱਕ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਨਾਲ ਈਰਖਾ ਕੀਤੀ। ਏਹ ਈਰਖਾ ਤਾਂ ਹੋਈ ਜਦ ਆਪਣੇ ਘਰ ਗੱਦੀ ਨਾ ਰਹੀ। ਈਰਖਾ ਇਨਸਾਨ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਓਸ ਨੂੰ ਆਪਾ-ਘਟਾਊ ਬਿਰਤੀ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿਸੇ। ਗੱਦੀ ਜਾਣ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਚੰਦ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਖ਼ਾਲੀ ਜਾਣਿਆ, ਮੁੱਦਾ-ਮੁੱਦਾ ਸਮਝਿਆ। ਸਿੱਖ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਓਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਰਜ਼ਾ ਨੂੰ ਸਾਹਵੇਂ ਰੱਖਿਆ। ਨਾਲੇ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਮੇਵਾ ਮਿਲਣਾ ਸੀ ਤੇ ਏਹ ਹੱਕ ਲਹਿਣਾ ਜੀ ਦਾ ਸੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮੱਥੇ ਵੱਟ ਨਾ ਪਾਏ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਏਹ ਈਰਖਾ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਸਾਖੀ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਮਰਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਗੱਦੀ ਦਿਤੀ। ਗੁਰੂ ਅੰਗਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਦਾਤੂ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਮੰਜੀ 'ਤੇ ਬੈਠਿਆਂ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੱਤ ਮਾਰੀ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਭੁੰਜੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਦਾਤੂ ਨੂੰ ਘਰ ਦਾ ਮਾਨ ਜਾਂਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਸਾੜ ਉਠਿਆ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਧਾਰ ਗਿਆ।

ਗੁਰੂ ਅਮਰਦਾਸ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਵੱਡੇ ਮੋਹਨ ਤੇ ਛੋਟੇ ਮੋਹਰੀ ਸਨ। ਮੋਹਰੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਨੂੰ ਮੱਥਾ ਟੇਕ ਦਿੱਤਾ। ਮੋਹਨ ਮੂੰਹ ਵੱਟ ਕੇ ਪਰਲੇ ਬੰਨੇ ਹੋ ਗਏ। ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਏਹੀ ਭਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੱਕ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਨਹੀਂ। ਗੱਦੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤ ਹੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਵੀ ਵੱਡਿਆਂ ਪੁੱਤਾਂ ਦੀਆਂ ਬਹੁਤੀਆਂ ਮਿਸਾਲਾਂ ਆਉਣਗੀਆਂ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਸੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ, ਮਹਾਂਦੇਵ ਤੇ ਅਰਜਨ।

ਪ੍ਰਿਥੀ ਚੰਦ ਨੇ ਜੋ ਚੰਦ ਚਾੜ੍ਹੇ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਲੁਕੇ ਛਿਪੇ ਨਹੀਂ, ਵੱਡਾ ਪੁੱਤ ਸੀ। ਦੁਨੀਆਂਦਾਰ ਸੀ, ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਮੂੰਹ ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਰੱਖਦਾ ਸੀ। ਓਹਨੂੰ ਚਲਤਾ-ਪੁਰਜ਼ਾ ਆਖ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਜੋ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸ ਆਉਂਦਾ ਓਹਨੂੰ ਅਗੇਤ ਹੋ ਕੇ ਮਿਲਦਾ। ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਹੀ ਧੁਮਾਈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਛੇਤਰੇ ਸੁੱਟੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਗੁਰੂ ਬਣੇ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਖਿਝਿਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਮੀਣਿਆਂ ਦੀ ਵਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਹਕੀਕਤ ਦੱਸੀ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਕੱਪੜਿਆਂ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੋਇਆ। ਕਈ ਪਾਪੜ ਵੇਲੇ। ਹਰਿਮੰਦਰ (ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ) ਦੀ ਟੱਕਰ ਦਾ ਮੰਦਰ ਬਣਾਇਆ ਪਰ ਚੱਲਿਆ ਨਾ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਨੇ ਸੁਲਹੀ ਤੇ ਸੁਲਭੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾ ਲਿਆਂਦਾ। ਹਰ ਵੇਲੇ ਵੈਰੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਈਰਖਾ ਏਸ ਕਰ ਕੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਵੇਲੇ ਚੌਧਰੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਗੱਲ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਏਹਨੂੰ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਆ ਪਟਕਾਇਆ ਤਾਂ ਓਹ ਧੱਫ ਖਾਂਦੇ ਗੇਂਦ ਵਾਂਗ ਸਿਰ ਨੂੰ ਪਿਆ। ਸਿਆਣਾ-ਬਿਆਣਾ ਹੋ ਕੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਟੀਚਿਓਂ ਉੱਕਿਆ ਨਾ। ਛੋਟੇ ਭਰਾਤਾ ਮਹਾਂ ਦੇਵ ਸਾਧੂ ਸੁਭਾ ਸਨ। ਓਹਨਾਂ ਵੱਲ ਵੇਖ ਕੇ ਵੀ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਨਾ ਪਸੀਜਿਆ। ਕਿੜ ਨਾ ਛੱਡੀ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਚੰਦ ਈਰਖਾ ਦੀ ਲਟ-ਲਟ ਬਲਦੀ ਮਿਸਾਲ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਛੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਇਤਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾਈ। ਬਾਬਾ ਗੁਰਦਿੱਤਾ ਜੀ ਦੇ ਦੋ ਬੇਟੇ ਹੋਏ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਜੀ ਤੇ ਹਰਿ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ। ਰਾਮ ਰਾਇ ਵਿਚ ਵੱਡੇ ਪੁੱਤ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਆਈ। ਜਦੋਂ ਹਰਿਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਸਜੇ ਤਦੋਂ ਈਰਖਾ ਭੜਕੀ।

ਗੁਰੂ ਤੇਗ਼ ਬਹਾਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਭਤੀਜੇ ਧੀਰ ਮਲ ਨੇ ਬੜੀ ਅੱਤ ਚੁੱਕੀ। ਸਾੜਾ ਗੱਦੀ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਸ਼ੀਹੇਂ ਮਸੰਦ ਪਾਸੋਂ ਬੰਦੂਕ ਚਲਵਾਈ ਬਾਬੇ ਬਕਾਲੇ ਵਿਚ ਖਰੂਦ ਪਵਾਈ ਰੱਖਿਆ।

ਈਰਖਾ ਮਿਸਲਾਂ ਵੇਲੇ ਵੀ ਰਹੀ ਪਰ ਇਕ ਗਲ ਚੰਗੀ ਸੀ। ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਰਲ ਕੇ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਅੱਗੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਇਕਬਾਲ ਵਧਦਾ ਦੇਖ ਕੇ, ਸੁੱਟਣ ਦੇ ਹੀਲੇ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਵਾਰ ਤਲਵਾਰਾਂ ਧੂਹ ਕੇ ਖਟਾ-ਖਟ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਾਹ ਲੈਂਦੇ ਸਨ।

ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਸਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈੜੀਆਂ ਅਫ਼ਵਾਹਾਂ ਫੈਲਾਂਦੇ ਇਕ ਦੂਏ ਨੂੰ ਭੰਡਦੇ। ਪਿੱਛੋਂ ਭੰਗ ਭਾੜੇ ਜਿੰਦਾਂ ਗਵਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਈਰਖਾ ਸੀ ਪਰ ਦੱਬੀ ਘੁੱਟੀ। ਪਿੱਛੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਉੱਚੀ ਹਸਤੀ ਨਾ ਆਈ ਜਿਹੜੀ ਏਸ ਅੱਗ ਨੂੰ ਬੁਝਾਉਣ ਦਾ ਜਤਨ ਕਰਦੀ। ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਫੁੱਟ ਪਈ। ਫੁੱਟ ਕਰ ਕੇ ਤਾਕਤ ਖੇਰੂੰ-ਖੇਰੂੰ ਹੋਈ, ਤਾਕਤ ਖਿੰਡਣ ਨਾਲ ਪਰਾਏ ਸ਼ੇਰ ਬਣੇ, ਪਰਾਏ ਸ਼ੇਰ ਬਣਨ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਨਖਿੱਧ ਹੋ ਗਏ।

ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਜਦੋਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਗਈ ਓਦੋਂ ਈਰਖਾ ਆਈ। ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਧੜੇ ਬਣੇ। ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਨਿੰਦਿਆ ਹੋਈ। ਹੁਣ ਵੀ ਵਜ਼ੀਰੀਆਂ ਦੇ ਝਗੜੇ ਸ਼ਾਇਦ ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਪਏ ਸਨ।

ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਾਂ ਇਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰ ਇਕ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਈਰਖਾ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਸ਼ਾਇਦ ਧੁਰੋਂ ਹੀ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੀ ਚਲੀ ਆਈ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਈਰਖਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਅਸਲੀ ਮੁੱਢ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਬਹੁਤੀ ਵਾਰ ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਜਿਥੇ ਦੋ ਚਾਰ ਸਿੱਖ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪੈਣ ਓਥੇ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਈਰਖਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋ ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ, ਪ੍ਰਿੰਸੀਪਲਾਂ ਨੂੰ ਗਾਲ੍ਹਾਂ ਕੱਢਦੇ ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਕੰਨੀਂ ਸੁਣੇ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ. ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਹੱਸਦ ਕਰਦੇ ਮੈਂ ਆਪਣੀਆਂ ਅੱਖੀਆਂ ਨਾਲ ਵੇਖੇ ਹਨ। ਜੁਲਾਈ ਸੰਨ ਛਤਾਲੀ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ, ਇਕ ਐਡੀਟਰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਸਾਲਾ ਬਿਨਾਂ ਪੜ੍ਹਿਆਂ ਪਾੜਦਾ ਡਿੱਠਾ ਸੀ। ਕਈ ਵਾਰ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ, ਸਿੱਖ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਦੇਂਦੇ ਤੇ ਭੈੜ-ਭੜੱਥੇ ਦੇ ਕੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਹਾਸੋ-ਹੀਣਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਿੱਖ ਲਿਖਾਰੀ ਨਵਿਆਂ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਉਲਟੇ ਰਾਹ ਪਾ ਕੇ, ਗੁੱਝੀ ਈਰਖਾ ਦਾ ਗੱਚ ਕੱਢਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਆਰਟਿਸਟ, ਇਕ ਹੋਰ ਨੌਜਵਾਨ ਸਿੱਖ ਆਰਟਿਸਟ ਨੂੰ ਵਰਗਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਪਾਸੋਂ ਓਹਨੂੰ ਕੁਝ ਹਾਸਲ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਓਹਦੇ ਪਾਸ ਨਾ ਜਾਏ।

ਅਸਾਂ ਪ੍ਰੋਫੈਸਰ ਪੂਰਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਓਨਾਂ ਨਹੀਂ ਚੁੱਕਿਆ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਚੁੱਕਣਾ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸਰਦੂਲ ਸਿੰਘ ਕਵੀਸ਼ਰ ਦਾ ਓਨਾ ਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਿੰਨਾ ਫ਼ਾਰਵਰਡ ਬਲਾਕ ਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤਾ। ਜਰਨੈਲ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਕ ਖ਼ਬਰੇ ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ ਦੀਆਂ ਕਿਤਾਬਾਂ ਦੀ ਜੋ ਕਦਰ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਨੇ ਕੀਤੀ ਓਹ ਅਸੀਂ ਕਿਥੋਂ ਕਰਨੀ ਹੋਈ ? ਅਸਾਂ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਔਲਾਦ ਨੂੰ ਈਰਖਾ ਕਰਕੇ ਕੁਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕੀਤਾ। ਓਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਬਾਬਾ ਬਿਕਰਮ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਫਰੰਗੀ ਨਾਲ ਗੁਜਰਾਤੋਂ ਬਾਅਦ ਹਸਨ ਅਬਦਾਲ ਜਾਕੇ ਤੀਜੀ ਲੜਾਈ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ) ਓਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਭੁਲਾਈਆਂ। ਸਿੱਟਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਟਿਕਾ ਰਾਮ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੜਕੇ ਨੂੰ ਕਮਾਲੀਏ ਦੇ ਉਦਾਸੀ ਸੰਤ ਭਾਈ ਤਾਰਾ ਦਾਸ ਦਾ ਚੇਲਾ ਬਣਾਇਆ ਤੇ ਓਸ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ ਸਤੀ ਦੀ ਸਮਾਧ ਕਮਾਲੀਆਂ ਦਾ ਮੁਕਦਮਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਟ੍ਰੀਬੀਊਨਲ ਵਿਚ ਲੜਿਆ। ਇਮਾਰਤੀ ਹੁਨਰ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਰਦਾਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਧੁੰਮਾਂ ਲੰਡਨ ਤਕ ਪੈ ਗਈਆਂ ਸਨ) ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਨਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ, ਜੱਟ ਤੇ ਖੱਤਰੀ ਦੀ ਈਰਖਾ ਚਲਾ ਛੱਡੀ ਹੈ।

ਇਕ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਹੁਨਰ-ਸਵਾਦ ਘਟੀਅਲ ਹੈ ਦੂਜਾ ਈਰਖਾ ਕਰ ਕੇ ਅਸੀਂ ਆਪਣਾ ਆਦਮੀ ਨਹੀਂ ਵਡਿਆਊਂਦੇ। ਸਾਨੂੰ ਵਹਿਮ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਆਲਸੀ ਹਾਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਈਰਖਾ ਕੰਮ ਰਹੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ।

ਸਾਡੀਆਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ

ਧਰਮਸਾਲਾ ਲਫ਼ਜ਼ ਸਰਾਂ ਦੇ ਅਰਥ ਵੀ ਦੇਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਹੈ। ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਛੋਟੀ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾ ਕੇ ਇਕ ਕੋਠੜੀ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਇਕ ਦੋ ਕੋਠੜੀਆਂ ਆਏ ਗਏ ਵਾਸਤੇ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਥੇ ਓਹਨਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਕਰਨੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਡੇਰੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਾਧੂਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਮਿਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੰਥਾ ਵੀ ਕਰਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਹ ਇਕ ਕਿਸਮ ਦੇ ਹੈਨ ਤਾਂ ਮੁਫ਼ਤ ਦੇ ਬੋਰਡਿੰਗ ਹਾਊਸ ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡਾ ਅਸਲੀ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸਰਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਏਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ, ਅਠਵੀਂ ਤੇ ਨੌਵੀਂ ਜਮਾਤ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ, ਮਸਾਂ ਹੀ ਪੜ੍ਹਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਏਹ ਡੇਰੇ ਚੰਗੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਘਰਾਂ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸੁਥਰੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚ ਹੋਰ ਚੰਗੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਲਿਆਉਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਕਈ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਕਮਰੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵੱਡੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਸੂਬੇ ਦੇ ਨਕਸ਼ੇ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਇਤਿਹਾਸਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੇ ਚਿੱਤਰ ਵੀ ਹੋਣੇ ਲੋੜੀਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਮਿਲ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਾਂਡੇ ਮੰਜਵਾਉਣ ਤੇ ਮਧੂਕਰੀਆਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰਵਾਉਣ ਦੀ ਥਾਂ, ਵਿੱਦਿਆ ਦੇਣ ਦੀ ਚਾਹ ਵਧੇਰੇ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਦੇ ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲਿਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਘੱਟ ਲੈਣ। ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਲਈ ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਦਾ, ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ, ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਸੰਗਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਾਉਣ ਜਾਂ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲੈਣ। ਜੇ ਲਾਇਬ੍ਰੇਰੀ ਦੀ ਡੌਲ ਬਣ ਜਾਏ ਤਾਂ ਸਮਝੋ ਲੱਖਾਂ ਖੱਟੇ। ਗੁਰਪੁਰਬਾਂ ਵੇਲੇ ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਕਮੇਟੀ ਤੋਂ ਜਾਂ ਆਪ ਹੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਔਖੇ ਸੁਖਾਲੇ ਹੋ ਕੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਸੱਦੇ ਜਾਣ। ਓਹ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਵੇਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਢਾਲਣ ਤੇ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇਣ।

ਏਹਨਾਂ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਭੰਡਾਰੇ ਹੋਂਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਭ ਰਸੀਏ ਹੋ ਕੇ ਆਲਸ ਦੇ ਹੱਡ ਪੈ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਪੜ੍ਹਾਈ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਲੀਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਪਏ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭੰਡਾਰੇ ਹੈਨ ਤਾਂ ਚੰਗੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਸਦਕਾ ਚਾਰ ਭਲੇ ਮਾਣਸਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ-ਮੱਥੇ ਲੱਗੀਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ ਅੱਠੇ ਪਹਿਰ ਭੰਡਾਰੇ ਕਰਨ ਕਰਾਉਣ ਦੀਆਂ ਸਬੀਲਾਂ ਸੋਚਣੀਆਂ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਨਾ ਸੋਭਦੀਆਂ।

ਸਾਡੇ ਸਾਧ ਸਾਥੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਛੋਹ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਬਹੁਤ ਰੱਖਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਕਈ ਵਾਰ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬਸ ਗ੍ਰਹਿਸਤੀਆਂ ਤੋਂ ਸੁਚਮਤਾਈ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਛਕਿਆ ਤੇ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਧਿਮੀ-ਜਿਹੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਗ੍ਰਹਿਸਤੀ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਕਸ਼-ਮਕਸ਼ ਵਾਲੀ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਨ ਦੀ ਖਿੱਚ-ਧੂਹ ਵਿਚ ਕਈ ਤਜਰਬੇ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਸਾਧ ਕੋਰੇ ਜਿਹੇ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸੋਚ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਡੇਰਿਆਂ ਦਾ ਭਾਈਚਾਰਾ ਜਿਹਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧ ਸਾਥੋਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਦੂਰ ਨਾ ਹੋ ਜਾਣ। ਏਹਨਾਂ ਸਾਧਾਂ ਪਾਸ ਛੋਟੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਵੀ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਖੇਡਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ। ਬਾਲਾਂ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲਈ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ; ਬਾਲ ਭਾਵੇਂ ਸਾਧੂ ਬਾਣਾ ਧਾਰ ਲੈਣ, ਪਰ ਉਹ ਹੈਨ ਤਾਂ ਬਾਲ ਹੀ। ਓਹਨਾਂ ਦਾ ਚਿਤ ਖੇਡ ਵੱਲ ਜਾਣਾ ਹੋਇਆ, ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਜਾਂ ਸੇਵਾ ਹੋਣੀ ਹੋਈ ਤੇ ਬਾਲ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਉਮਰ ਦੀ ਭੁੱਖ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਦਾ ਵਕਤ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਦਿਲ ਦਿਮਾਗ ਬੁਝਿਆ ਜਿਹਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੇਜ਼ ਨਹੀਂ ਚਲਦੀ। ਸੋ ਡੇਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਿੱਕੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਖੇਡਾਂ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਰਦੇ-ਪੁਜਦੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੋ ਤਿੰਨ ਗਿਆਨੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸੇ, ਕੋਈ ਵਾਰਾਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਤੇ ਕੋਈ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੀ ਉਮਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਏ। ਬਾਣੀ ਦੇ ਕੋਰਸ ਉਮਰ ਤੇ ਅਕਲ ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਪੁ ਨੀਸਾਣ ਵਰਗੀ ਗੂੜ੍ਹ ਬਾਣੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਆਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਬੁੱਧੀਮਾਨੀ, ਵਿਦਵਾਨੀ ਤੇ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਹੋਰਨਾਂ ਇਲਮਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੂਝ ਕਰਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਵਿਰਲੇ ਵਿਰਲੇ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੋ ਸ਼ਬਦ ਵਾਜੇ ਨਾਲ ਸਿਖਾ ਕੇ ਹੀ ਰਾਗੀ ਸਿੰਘ ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਦੇ ਦੇਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਵਾਸਤੇ ਵੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵਾਹਵਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਬਾਬਤ ਵੀ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸਮਝਾਈਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਚਿੱਤਰ-ਕਲਾ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਸਿੱਖ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੇ ਸਮਝਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈ ਹੈ। ਮੁਢਲੀ ਸਾਇੰਸ ਉੱਤੇ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਕੁਝ ਜ਼ਬਾਨੀ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬਹੁਤੇ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ ਤੇ ਓਹ ਬਹੁਤਿਆਂ ਕੱਪੜਿਆਂ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਥਾਜ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦੇ। ਲਾਂਭੇ ਲਟਾ ਕੇ ਘਰ ਰੱਖਦੇ ਹਨ; ਜੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਲੱਗ ਪੈਣ, ਤਾਂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਨੰਗੇ ਧੜ ਲੜਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਅੱਡਣਸ਼ਾਹੀ ਵੀਰ ਰੱਸੇ ਵੱਟਣੇ ਤੇ ਸਿਆਹੀਆਂ ਵਗ਼ੈਰਾ ਬਣਾਉਣੀਆਂ ਦਸਦੇ ਸਨ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੁਣ, ਵੇਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ, ਦਸਤਕਾਰੀ ਸਿਖਾਈ

ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਢਿੱਡ ਤਾਂ ਹਰ ਇਕ ਨੇ ਭਰਨਾ ਹੋਇਆ। ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਪੇਟ-ਅਗਨੀ ਬੁਝਾਉਣ ਲਈ ਉਪਾ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਮੈਂ ਏਹਨਾਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਵੀ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਏਹ ਸਹੀ ਅਰਥਾਂ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਈ ਕਰਾਉਣ ਤੇ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ, ਸਰਕਾਰੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਕੀਆਂ ਸਮਝਣ ਤੇ ਰੋਕਣ ਜੋਗੇ ਹੋ ਜਾਣ। ਏਥੋਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਇਕ ਅਨਮਿਣੀ ਤੇ ਅਨਫਬਵੀਂ ਸ਼ਰਧਾ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਹੱਥ ਨਾ ਧੋ ਬੈਠਣ।

ਜੇ ਕੋਈ ਉੱਦਮੀ ਤੇ ਸਿਆਣਾ ਡੇਰਿਆਂ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਏਹ ਇਕ ਅਸੂਲ ਤੇ ਤਰਤੀਬ ਦੇ ਧਾਗੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰੋਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਹਨਾਂ ਨਿੱਕੇ ਨਿੱਕੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨਾਂ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਮਾਲਾ ਬਣ ਸਕਦੀ ਹੈ।

* * *

ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਵੀ

ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਮਹਾਂਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿੱਕਾ ਚੱਲ ਗਿਆ, ਦੇਸ ਨੂੰ ਅਮਨ-ਚੈਨ ਨੇ ਸਦੀਆਂ ਪਿੱਛੋਂ ਮੂੰਹ ਦਿਖਾਇਆ। ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸੁਖਾਲੇ ਹੋਏ। ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਮੁਤੱਰਖਾਂ, ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਤਾਰੀਫ਼ ਕੀਤੀ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਨਾਲ ਤੁਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਨਾ ਰਹੇ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਗੁਰਪੁਰੀ ਜਾਣ ਨਾਲ ਝੁਰੇ। ਬਹੁਤੇ ਤਾਂ ਓਸ ਵੇਲੇ ਧੌਣਾਂ ਸੁੱਟ ਕੇ ਬਹਿ ਹੀ ਗਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਦੇਖਦਿਆਂ ਦੇਖਦਿਆਂ ਰਾਜ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਓਸ ਦੁਖਾਂਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ, ਮਟਕ ਕਵੀ, ਜੋ ਹਿੰਦੂ ਸੀ, ਭੁੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਗਦਾਰਾਂ ਉੱਤੇ ਬੜਾ ਵਰ੍ਹਿਆ, ਜਿਵੇਂ—

ਲਾਲੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗਈ, ਤੇਜੂ ਦਾ ਗਿਆ ਤੇਜ।

ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬੀਰਤਾ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਜੱਸ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਗਾਂਵਿਆ ਹੈ, ਓਹ ਜਸ ਮਟਕ ਦੀ ਪਹੁੰਚ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਹੈ। ਮਟਕ ਪਾਸ ਓਹੋ ਜਿਹੀ ਜ਼ਬਾਨ ਨਹੀਂ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਓਸ ਵਰਗੀ ਕਹਿਣੀ ਦਾ ਢੰਗ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਗੱਲ ਜਿਹੜੀ ਮਟਕ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਲਾਗੇ ਨਹੀਂ ਆਉਣ ਦੇਂਦੀ, ਓਹ ਹੈ ਮਹਿਸੂਸਣ ਵਾਲੀ ਤਾਕਤ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਧੁਰ ਅੰਦਰੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਕੇ ਗੱਲ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ; ਏਸੇ ਲਈ ਏਹਦੀ ਕਹੀ ਗੱਲ ਮਟਕ ਦੀ ਆਖੀ ਗੱਲ ਨਾਲੋਂ, ਵਧੇਰੇ ਕਾਟ ਕਰਦੀ ਤੇ ਚੋਖਾ ਚਿਰ ਆਪਣਾ ਅਸਰ ਪਾਈ ਰੱਖਦੀ ਹੈ। ਮਹਿਸੂਸਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੇ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਕੌਮੀ ਕਵੀ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ, ਏਸੇ ਦਾ ਸਦਕਾ ਓਹ ਅਮਰ ਸ਼ਾਇਰ ਹੈ।

ਓਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਹੀ ਕੌਮੀ ਜਮਾਤ ਵਾਂਗ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਏਹ ਪਿਆਰੇ ਲਗਦੇ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੇ ਹੀ ਅਮਿੱਟ ਕਵਿਤਾ ਕਵੀ ਤੋਂ ਲਿਖਾਈ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਕ ਗੁਣ ਨੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਹੀ ਮੋਹਿਆ, ਓਹ ਸੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਰੱਖਣਾ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਜ਼ਬਾਨੀ ਸੁਣੋ :

ਰਾਜ਼ੀ ਬਹੁਤ ਰਹਿੰਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਿੰਦੂ,
ਸਿਰ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤੇ ਅਫ਼ਾਤ ਆਈ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਜੀ,
ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਤੀਸਰੀ ਜ਼ਾਤ ਆਈ।

ਏਹ ਤੀਸਰੀ ਜ਼ਾਤ-ਗੋਰੀ ਸਰਕਾਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਆਉਣਾ ਆਫ਼ਤ ਸੀ। ਸਰਕਾਰ

ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਕਵੀ ਨੂੰ ਗੱਚ ਚੜ੍ਹ ਗਿਆ ਤੇ ਓਹਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਅੰਗ-ਅੰਗ ਵਿੱਚੋਂ ਰੋਹ ਦੀਆਂ ਲਾਟਾਂ ਨਿਕਲ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਓਹ ਲਾਟਾਂ ਸੌ ਸਾਲ ਜਿੱਡੀਆਂ ਲੰਮੀਆਂ ਹੋ ਕੇ, ਕਿਰਨਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਰਹੀਆਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਕਵੀ, ਮੈਨੂੰ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ ਤੇ ਬੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਅੱਗ ਨਾਲ ਭਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੂਰਜ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਾਸਤੇ ਮੈਂ ਏਸ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਅੱਜ ਤੋਂ ਛੇ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁਸ਼ਪਾਂਜਲੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸੀ :

> *ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਜਿਹੇ ਕਵੀ, ਵੀਰਾਂ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ,
> ਹੁਣ ਵੀ ਗਾਵਣ ਜੇ ਕਦੀ, ਮੈਂ ਤਨ ਮਨ ਵਾਰਾਂ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਿੰਘ ਪਿਆਰੇ ਸਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਵੀ। ਓਹਨਾਂ ਵੀ ਬੀਰ ਰਸ ਲਿਖਿਆ ਤੇ ਮੇਰਾ ਵੀ ਜੀਅ ਬੀਰ ਰਸ ਦਾ ਨਾਂ ਲਿਆਂ ਉਮਲ ਉਮਲ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਓਹ ਵੀ ਦੇਸ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸੁਖੀ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਂਦੇ ਸਨ, ਮੈਂ ਵੀ ਦੇਸ ਦੇ ਦੁਖ ਸੁਖ ਨਾਲ ਰੋਣਾ ਤੇ ਹੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ। ਏਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਮੋਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਕਤੂਬਰ ਸੰਨ ਛਤਾਲੀ ਦੇ 'ਪੰਜ ਦਰਿਆ' ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿਚ ਮੇਰੀ ਆਖਰੀ ਵਾਰ ਉੱਤੇ ਨੋਟ ਦੇਂਦਿਆਂ, ਉਪਰਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਹਾਮੀ ਭਰਨੀ ਚਾਹੀ ਸੀ।

ਇਕ ਦਿਨ ਮੈਂ ਪੰਜਾਬ ਸੈਕ੍ਰੇਟੇਰੀਏਟ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਗਿਆ। ਓਥੇ ਅਨਾਰਕਲੀ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਦਾ ਦਰਸ਼ਨ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ, ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਵੇਲੇ, ਜਨਰਲ ਵੈਨਤੂਰਾ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਕਬਰ ਉੱਤੇ ਓਦੋਂ ਕੱਪੜਾ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਦੀ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਕਬਰ ਨੂੰ ਇਕ ਬੰਨੇ ਕਰ ਕੇ, ਹਾਲ ਕਮਰਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਏਥੇ ਕੁਝ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੇ ਪਰਾਣੇ ਕਾਗ਼ਜ਼ਾਤ ਹਨ। ਕੁਝ ਸਕੈੱਚ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਏਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੀ, ਵੱਡੀਆਂ ਰੰਗਦਾਰ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਹ ਯੂਰਪੀਅਨ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਦੀਆਂ ਖਿੱਚੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ, ਜੋ ਦਸਤੀ ਨਹੀਂ (ਅਜਿਹੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਵੀ ਹਨ।) ਏਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਯਾਦ ਆ ਗਏ। ਨਾਲ ਹੀ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜੇ ਮੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਮਹੁੰਮਦ ਏਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ, ਅੱਵਲ ਤਾਂ ਆਪ ਕਲਮ ਤੋੜ ਕੇ, ਕੂਚੀ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣਿਆਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰ ਵਾਹੁੰਦੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਮੁਸੱਵਰ ਦਾ ਸੌ ਮਿੰਨਤ ਤਰਲਾ ਕਰ ਕੇ ਬਣਵਾਉਂਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਮੂਰਤਾਂ ਹਰ ਦੇਸ ਦੀ ਅਸਲੀ ਬੋਲੀ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਆਦਿ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਹੀ ਦਰਸ਼ਨ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹਿਸਟਰੀਆਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਦੀ ਚੋਖੀ ਦਾਦ ਦਿੱਤੀ ਹੈ, ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ

---

*ਏਹ ਸ਼ੇਅਰ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ "ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਵਾਰਾਂ" ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਪਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਹਕੀਕਤ ਦੀ ਵਾਰ ਆਦਿ ਵਾਰਾਂ ਇਕੱਠੀਆਂ ਕਰ ਕੇ ਏਹੋ ਨਾਂ ਰੱਖ ਮਾਰਿਆ।

ਢਹਿਣਾ, ਫ਼ਰੰਗੀ ਦਾ ਵੱਟ ਕੇ ਵਾਰ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਦੋਫਾੜ ਹੋ ਜਾਣਾ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਚਿਤਰਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਵਿਚ ਓਹ ਖੁਲ੍ਹ-ਦਿਲੀ ਤੇ ਇਨਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ, ਜੋ ਮੀਆਂ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਵਡਿਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਧਦੇ ਹੱਥ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦੇ ਹਨ :

ਅਸਾਂ ਸ਼ਹਿਦ ਦੇ ਵਾਸਤੇ ਹੱਥ ਪਾਇਆ,
ਅੱਗੋਂ ਡੂਮਣਾ ਛਿੜੇ ਮਖੀਰ ਮੀਆਂ।
ਘਰੋਂ ਗਏ ਫ਼ਰੰਗੀ ਦੇ ਮਾਰਨੇ ਨੂੰ,
ਬੇੜੇ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਸਭ ਖੁਹਾ ਆਏ।
ਛੇੜ ਆਫ਼ਤਾਂ ਨੂੰ ਮਗਰ ਲਾਇਓ ਨੇ,
ਸਗੋਂ ਆਪਣਾ ਆਪ ਗਵਾ ਆਏ।

ਏਹ ਹੈ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦੀ ਤਹਿਜ਼ੀਬ। ਏਹ ਜੇ 'ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ' ਦੀ ਅਕਲ ਦਾ ਚਮਤਕਾਰਾ।

ਓਹਨਾਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਬੇਸ਼ਕ ਆਰਟ ਨੂੰ ਸਿਖਰ ਉੱਤੇ ਪੁਚਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਓਹ ਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੀ ਰੂਹ ਲਈ ਬਲਦੀਆਂ ਚਿਖਾਂ ਹਨ। ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੂੰ ਤੇ ਤਾਂ ਠੰਢ ਪੈਣੀ ਹੈ ਜੇ ਓਹਨਾਂ ਦਿਆਂ ਸ਼ੇਅਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਅਣਖੀ ਰੰਗੇ। ਸ਼ਾਹ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਕਲਮੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤਾਂ ਤੱਕੋ :

ਕਿਨੇ ਲਿਆਇ ਕੇ ਜਾਇ ਕੇ ਖਬਰ ਦਿਤੀ,
ਲੰਦਨ ਹੋ ਬੈਠੀ ਤੇਰੀ ਰੰਡ ਮੀਆਂ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਦੇਖ ਮੈਦਾਨ ਜਾ ਕੇ,
ਰੁਲਦੀ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਪਈ ਝੰਡ ਮੀਆਂ।
ਆਈਆਂ ਪੜਤਲਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ,
ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਾਸਣੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ,
ਹੱਲੇ ਤਿੰਨ ਫ਼ਰੰਗੀ ਦੇ ਮੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲੇ,
ਬੰਨ੍ਹ ਸ਼ਸਤ੍ਰੀਂ ਤੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁੱਟੇ।
ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ,
ਵਾਂਗ ਨਿੰਬੂਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ।

ਵੇਲੇ ਦੇ ਸਿੱਖ ਆਰਟਿਸਟਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਸਟਰ ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਜੀ ਦੇ ਦਿਲ ਦੀ ਆਸ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਆਪ ਡਰਾਇੰਗ ਦੇ ਮਾਲਕ ਹਨ। ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮਰਣਾ, ਹਾਥੀਆਂ ਦਾ ਸਣੇ ਅੰਬਾਰੀਆਂ ਧਹਿ ਧਹਿ ਢਹਿਣਾ ਆਦਿ ਗੱਲਾਂ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਡਰਾਇੰਗ ਦੇ ਉਸਤਾਦ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਸਿੰਘਾਂ

ਦਾ ਸੋਹੀਆਂ ਸੂਤ ਕੇ ਟੁੱਟਣਾ ਤੇ ਪਲਾਂ ਵਿਚ ਸੈਂਕੜਿਆਂ ਗੋਰਿਆਂ ਨੂੰ ਲੋਥਾਂ ਬਣਾ ਦਿਖਾਉਣਾ, ਗਰੁਪ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਾਸਟਰ ਦਾ ਹੀ ਕੰਮ ਹੈ। ਉਪਰਲੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤਾਂ ਬਣ ਜਾਣਗੀਆਂ, ਪਰ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਦੇ ਹੇਠਲੇ ਹਉਕੇ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਿਹੜਾ ਮਾਈ ਦਾ ਲਾਲ ਬਣਾਏਗਾ :

ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁਲ ਪਾਵੇ,
ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰੀਆਂ ਨੇ।

ਏਥੇ ਮੁਸੱਵਰੀ ਤੇ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਅੱਡੋ-ਅੱਡ ਰਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਏਸ ਸੂਰਜ (ਕਵੀ) ਦੀ ਕੜਕਦੀ ਧੁੱਪ ਮੁਸੱਵਰ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿਖਾ ਸਕਦਾ ਤੇ ਮੈਂ ਤਾਂ ਹਾਂ ਹੀ ਕਿਹੜੇ ਬਾਗ ਦੀ ਮੂਲੀ। ਹਾਂ, ਮੈਂ ਸਿਰਫ਼ ਏਸ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਮਜ਼ਮੂਨ ਦਾ ਅਰਘ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹਾਂ।

* * *

ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਵੱਲ ਵੀ ਤੱਕੋ

ਇਕ ਤਾਂ ਹੈ ਹਸਦ (ਈਰਖਾ) ਤੇ ਇਕ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਰਸ਼ਕ। ਰਸ਼ਕ ਵਿਚ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਮਨ ਅਗਲੇ ਦੇ ਗੁਣ ਦੇਖ ਕੇ ਉਛਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਜੇ ਬਹੁਤੀ ਦੂਰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਜੋਗੇ, ਤਾਂ ਘਟੋ-ਘਟ ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਵੱਲ ਤਾਂ ਵੇਖੀਏ, ਮਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਗੁਣ ਹੀ ਮੋਹ ਲੈਣ ਤੇ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਹੋਰ ਜੀਵਨ-ਜਾਚ ਆ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਵੀ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬਗੀਚੇ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਿਕਾ ਸਕੀਏ ਤੇ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੇ ਬੋਹਲ ਵਿਚ ਭਰ ਭਰ ਬੁੱਕ ਪਾ ਸਕੀਏ।

'ਹਮਸਾਏ ਮਾਂ ਪਿਉ ਜਾਏ' ਹੋਂਦੇ ਹਨ।'

ਸਾਡੇ ਗਵਾਂਢੀ ਹਨ ਹਿੰਦੂ, ਮੁਸਲਿਮ ਤੇ ਈਸਾਈ। ਏਹਨਾਂ ਨਾਲ ਸਾਡੀ ਸਾਂਝ ਖ਼ਿਆਲੀ ਰਹੀ ਹੈ ਤੇ ਰਹਿਣੀ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਕੁਝ ਸਿਖਣਾ ਹੈ। ਨਿਰਾ ਮੁੱਛਾਂ ਨੂੰ ਤਾ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਹੀ ਉਮਰ ਨਹੀਂ ਬਿਤਾਉਣੀ।

ਹਿੰਦੂ ਵੀਰ ਹਿੰਦ ਦੇ ਅਸਲੀ ਵਸਨੀਕ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਨਾਂ ਏਥੇ ਆ ਕੇ ਹੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਮਕਾਇਆ। ਏਹਨਾਂ ਓਹ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ ਤਿਆਰ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਰੋਧੀ ਵੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਗਏ। ਏਸ ਲਿਟਰੇਚਰ ਤੋਂ ਸਾਨੂੰ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਲਾਭ ਪੁਚਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਮੇਂ ਦੇ ਝੱਖੜਾਂ ਨੇ ਪੱਕਾ ਬਾਨ੍ਹਣੂ ਨਾ ਬੱਝਣ ਦਿੱਤਾ। ਫੇਰ ਵੀ ਓਹਨਾਂ ਨਿਰੀਆਂ ਚੌਵੀ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸੁਣਾਈਆਂ, ਸਗੋਂ ਮੇਰੇ ਖ਼ਿਆਲ ਵਿਚ ਛੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਸਫ਼ੀ, ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਦੇ ਭਾਸ਼ਜ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਉੱਤੇ ਆਪਣੀ ਟੀਕਾ-ਟਿੱਪਣੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਅਵਤਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਕਥਾ ਦੇਣ ਵੇਲੇ ਵੀ ਆਦਿ ਜਾਂ ਅੰਤ ਵਿਚ

ਆਪਣੀ ਰਾਏ ਦੇਂਦੇ ਗਏ ਹਨ। ਏਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਓਸ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿਚ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੀ ਬੜੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਓਹਨਾਂ ਚਾਣਕਯ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਦਾ ਜ਼ਰੂਰ ਅਨੁਵਾਦ ਕੀਤਾ ਜਾਂ ਕਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਜਦ ਚਲਿੱਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵਾਤਸਾਇਨ ਦੇ ਕਾਮ ਸੂਤਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਬੋਧ ਹੋਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਓਹਨਾਂ ਰਾਜਨੀਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਕਿਵੇਂ ਅੱਖੋਂ ਓਹਲੇ ਕਰ ਦੇਣੇ ਸਨ। ਮਤਲਬ ਕਹਿਣ ਦਾ ਏਹ ਹੈ ਪਈ ਓਹਨਾਂ ਹਰ ਸ਼ੈ ਘੋਖ ਕੇ ਵੇਖੀ ਤੇ ਓਸ ਦਾ ਤੱਤ ਕੱਢਿਆ। ਆਪ ਸਾਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਸ਼ਰਬਤ ਪਿਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਓਹ ਸਮੇਂ ਤਾਂ ਗਏ ਚਲੇ। ਹੁਣ ਸੋਚਣ ਵਾਲੀ ਗਲ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਹੁਣ ਅਸਾਂ ਕੀ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਏਹ ਸੋਚਣਾ ਕੰਮ ਹੈ ਸਾਡਿਆਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦਾ, ਪਰ ਏਧਰ ਕੋਈ ਅੱਖ ਚੁੱਕ ਕੇ ਦੇਖਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਲਈ ਏਥੇ ਮੈਂ ਚਾਰ ਅੱਖਰ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ, ਮਤਾਂ ਮੇਰੀ ਸੁਧਾਈ ਦੇ ਪੱਜ ਹੀ ਕੋਈ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਲੇਖਣੀ ਆਲਸ ਤੇ ਅਨਗਹਿਲੀ ਦੇ ਪਰਬਤਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦੀ ਹੋਈ ਫਰਿਹਾਦ ਵਾਂਗ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੀ ਨੈਂ ਵਹਾ ਦੇਵੇ।

ਹਿੰਦੂ ਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸਾਂ ਵਿੱਦਿਆ ਪੜ੍ਹਨ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਚੱਜ ਤੇ ਬਿਉਪਾਰ ਆਦਿ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਓਹ ਬਹੁਤੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਹਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੀ ਸੌ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਹੂਲਤਾਂ ਹਨ ਪਰ ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਵਿਤ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਨਿਸ਼ਾਨੇ ਵੱਲ ਵਧੀਏ ਤਾਂ ਕੋਈ ਐਬ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂਆਂ ਦੇ ਪਾਸ ਇਲਮ ਦਾ ਵੱਡਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸੀ ਓਹ ਤੇ ਸਿਧੇ ਹੀ ਵਿਦਿਆ ਵੱਲ ਝੁੱਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਓਹ ਜੇ ਵੇਦ, ਸ਼ਾਸਤਰ ਮਹਾਂ ਭਾਰਤ ਰਾਮਾਇਣ ਨਾ ਵੀ ਪੜ੍ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ, ਭਾਸ਼ ਭਵਭੂਤੀ ਆਦਿ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਮਾਣ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੀਆਂ ਸਾਇੰਸ ਆਦਿ ਵਿੱਦਿਆ ਉੱਤੇ ਵੀ ਪੂਰਾ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹਿੰਦੂ, ਉਰਦੂ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਵੱਲ ਵੀ ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਆਏ ਤਾਂ ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਸਿੱਖੀ, ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤਿਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਬਾਣੀਏ-ਪੁਣੇ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਸਿੱਖੀ ਕਿ ਚਲੋ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਹੀ ਕਰਾਂਗੇ ਪਰ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਇਲਮ ਨਾਲ ਵੀ ਪਿਆਰ ਸੀ। ਏਸੇ ਲਈ ਓਹ ਏਧਰ ਜੁਟ ਪਏ। ਨਤੀਜਾ ਏਹ ਨਿਕਲਿਆ ਕਿ ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਮਾਨ ਤੋਂ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਭਾਵੇਂ ਹਿੰਦੂ ਹਜ਼ਾਰ ਕੁ ਵਰ੍ਹੇ ਤੋਂ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਪਾਸੋਂ ਲੁਟੀਂਦਾ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਪਰ ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਬਿਉਪਾਰ ਵਗ਼ੈਰਾ ਕਰ ਕੇ ਓਹਨਾਂ ਰਹਿ ਚੁੱਕੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੋਂ ਮਾਇਕ ਤੇ ਦਿਮਾਗੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਕਿਤੇ ਅੱਗੇ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਏਹਦਾ ਕਾਰਨ ਹਿੰਦੂ ਦਾ ਇਲਮ-ਪਿਆਰ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨ, ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਂ ਨੱਕ-ਮੂੰਹ ਵੱਟਦੇ ਸਨ ਏਸੇ ਲਈ ਪਿਛੇ ਪੈ ਗਏ। ਏਹ ਘਾਟੇ ਦੀ ਗੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰ ਸੱਯਦ ਨੇ ਲੱਭੀ। ਹਿੰਦੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਲਮ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲਣ ਲਈ ਤੇ ਨਵੀਂ ਵਿੱਦਿਆ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਫ਼ਾਇਦੇ ਲਈ ਵਰਤਣ ਵਾਸਤੇ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਤੇ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਪਤਾਲ ਵਿਚ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਹਿੰਦੂ ਜਿਵੇਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਦੱਸਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਹਿੰਦੂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਦਾ

ਡੰਕਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ, ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਚਾਹਵਾਨ ਹੈ। ਓਹ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰਾਹੀਂ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਉਠਾਇਆ ਜਾ ਸਕੇਗਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਡਾਕਟਰ ਰਾਜਿੰਦਰ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਜੀ ਨੇ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਦੀ ਸੰਨ ੪੯ ਦੀ ਕੌਨਵੋਕੇਸ਼ਨ ਸਮੇਂ ਸਭ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਜ਼ਮੂਨ ਹਿੰਦੀ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਤੇ ਜ਼ੋਰ ਦਿੱਤਾ। ਡਾਕਟਰ ਸਾਹਿਬ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਓਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਪੰਡਿਤ ਮਾਲਵੀ ਜੀ ਦੀ ਰੱਖੀ ਨੀਂਹ ਉੱਤੇ ਹੀ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਈ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਏਹ ਮੰਨੀਏ ਪਈ ਹਿੰਦੂ ਵੀਰ ਅਮੀਰ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਐਨਾ ਕੁਝ ਕਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਬਥੇਰਾ ਕੁਝ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਤਾਂ ਬੰਗਾਲੀਆਂ ਜਿਹਾ ਨ ਸਹੀ ਛੋਟਾ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਿਕੇਤਨ ਜ਼ਰੂਰ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਾਂ। ਓਹਨਾਂ ਬੰਗਾਲੀ ਭਾਸ਼ਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤਾ ਮਾਨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹੋਰ ਜ਼ਬਾਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਭੁਲਾਇਆ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸੀਂ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅਨਪੜ੍ਹ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਏਸ ਰਾਹੀਂ ਸਿਆਣੇ ਬਣਾਉਣਾ ਹੈ ਤੇ ਇਲਮ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੋਰਨਾਂ ਬੋਲੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਅਨਜਾਣ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ। ਦੂਜੀਆਂ ਬੋਲੀਆਂ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਅਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦੱਸਣੀਆਂ ਹਨ।

ਹੁਣ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵੱਲ ਵੀ ਝਾਤ ਮਾਰੋ। ਮੁਸਲਮਾਨ ਵੀਰ ਪਹਿਲੀ ਨਜ਼ਰੇ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਕੱਟੜ ਜਾਪਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਿਉਂਕਿ ਓਹਨਾਂ ਮਗਰ ਅਰਬੀ, ਫ਼ਾਰਸੀ ਦਾ ਇਲਮ ਤੇ ਅੱਧੀ ਦੁਨੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰਾਜ ਕੀਤੇ ਤਜਰਬੇ ਦਾ ਰਤੀ ਮਾਸਾ ਅਸਰ ਹੈ, ਏਸ ਲਈ ਓਹ ਕੱਟੜ ਹੋਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕੱਟੜ ਨਹੀਂ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬੰਦੇ ਉੱਤੇ ਇਤਬਾਰ ਕਰਨਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਬੰਦੇ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦੀ ਵੀ ਜਾਚ ਹੈ। ਓਹ ਏਹ ਨਹੀਂ ਕਹਿੰਦੇ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੈ, ਆਪੇ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਲਈ ਕਰੇਗਾ, ਸਗੋਂ ਉਤਸ਼ਾਹ ਦੇ ਕੇ ਓਹਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲਗਦੇ ਹਨ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ ਮਿਸਟਰ ਜਿਨਾਹ ਲੈ ਲਵੋ। ਉਪਰਲੇ ਹਲਕੇ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਵੇਂ ਜਿਨਾਹ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਉੱਤੇ ਹੀ ਲੀਡਰ ਬਣਾਇਆ ਹੋਵੇ ਪਰ ਅਨਪੜ੍ਹ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਬਰਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਵੀ ਸਨ, ਓਹ ਵੀ ਕਾਇਦੇ ਆਜ਼ਮ ਮੰਨਦੇ ਸਨ। ਓਹ ਸ਼ਰਾਅ ਦੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਦੇ ਖਾਸ ਹਾਮੀ ਹੋਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਜਿਨਾਹ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੀ ਗਿਣਦੇ ਸਨ; ਹਾਲਾਂ ਕਿ ਜਿਨਾਹ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਰਾਅ ਦੀ ਕਸੌਟੀ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਉਤਰਦੇ ਸਨ। ਦੇਖਣਾ ਤਾਂ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸਲਿਮ ਜਨਤਾ ਕੱਟੜਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ, ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਾਅ ਤੋਂ ਘੁੱਥੇ ਭਰਾ ਨੂੰ ਵੀ ਲੀਡਰ ਮੰਨ ਰਹੀ ਸੀ। ਏਹ ਗੱਲ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਆਗੂ ਜੇ ਕਿਤੇ ਅਸੂਲ ਦੀ ਕਾਰੋਂ ਜ਼ਰਾ ਵੀ ਬਾਹਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਲਈ ਬਦਨਾਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਸੀਂ ਆਪ ਕਮਜ਼ੋਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਂਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਓਹਦੀ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਉਂਗਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ। ਓਹਦੇ ਇਲਮ, ਸੇਵਾ ਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਆਪਣੀ ਕੌਮੀ ਉੱਨਤੀ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਕੁਹਾੜਾ ਮਾਰ ਬਹਿੰਦੇ ਹਾਂ।

ਈਸਾਈ ਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਨਾ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਸਿੱਖਿਆ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਆਪਣੇ ਨੀਵੇਂ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨ ਦੀ ਜਾਚ ਸਿੱਖੀ। ਅਸੀਂ ਕਿੰਨਾ ਹੀ ਚਿਰ ਆਪ ਅਖੌਤੀ ਅਛੂਤਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰ੍ਹਾ ਧੱਕੀ ਰੱਖਿਆ। ਜਦੋਂ ਓਹ ਈਸਾਈ ਹੋ ਕੇ ਗੁਰਦੁਵਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਆਏ ਤੇ ਅਸੀਂ ਓਹਨਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਰੂਪ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ, ਤਦ ਕਿਤੇ ਜਾ ਕੇ ਸਾਡੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਖੁਲ੍ਹੀਆਂ। ਅਸੀਂ ਸਮਾਜਵਾਦੀ ਪਾਰਟੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਕੁਝ ਸਿੱਖਣਾ ਹੈ। ਏਹ ਤਹਿਰੀਕਾਂ ਗਰੀਬਾਂ ਦੀ ਹਮਾਇਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਗੁਰਸਿੱਖੀ ਦਾ ਅਸੂਲ ਵੀ ਏਹੋ ਹੈ ਕਿ ਗ੍ਰੰਥ ਕਾ ਮੂੰਹ ਗੁਰ ਕੀ ਗੋਲਕ ਹੈ। ਸੋ ਜੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦਾ ਢਿੱਡ ਭਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਚੰਗੀ ਵਿਉਂਤ ਨਿਕਲ ਆਵੇ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਕੀ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਤੇ ਚਿਤਰਕਲਾ

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਦਾ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਦਸ ਚੁੱਕਾ ਹਾਂ। ਹੁਣ ਮੈਂ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰਲਾ ਸਮਾਂ ਲੈਂਦਾ ਹਾਂ। ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਆਏ। ਬੀਰ-ਰਸ ਤੇ ਰਾਜਨੀਤੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਗਈਆਂ। ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਜੋਸ਼ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਨੂੰ, ਸਣੇ ਮੁਗ਼ਲਈ ਮੋਹਰਾਕਸ਼ੀ ਦੇ ਆਲ੍ਹਾ ਨਮੂਨਿਆਂ ਦੇ, ਨਾਸ਼ ਕੀਤਾ। ਅੱਜ ਵੀ ਸਰਹਿੰਦ ਦੇ ਖੰਡਰਾਂ ਵਿਚ ਕਲਾ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਲੱਭਦੀ ਹੈ। ਓਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਦੇ ਚਿਤਰ ਨਹੀਂ ਬਣਵਾ ਸਕੇ ਸਨ। ਫੇਰ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਵਿਚ ਆਰਟ ਨੂੰ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੱਖਦੇ ? ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਕੁਝ ਪਰਗਣਿਆਂ 'ਤੇ ਰਾਜ ਵੀ ਕੀਤਾ। ਜ਼ਮਾਨਾ ਉਲਦ ਪਲਦ ਦਾ ਸੀ। ਹੁਨਰ ਵੱਲ ਖ਼ਿਆਲ ਨਾ ਗਿਆ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਮਹਾਂ ਜਰਨੈਲ ਬਾਬਾ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਸਲੀ ਤਸਵੀਰ ਹੀ ਮਿਲਣੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਈ ਹੋਈ ਹੈ।

ਰਾਜ-ਰੌਲੇ ਕਰ ਕੇ ਮੁਸੱਵਰ ਛਪ ਖਲੋਤੇ। ਮਿਸਲਾਂ ਦਾ ਮੁੱਢਲਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੀਤ ਗਿਆ। ਮਿਸਲਾਂ ਦੇ ਭਰ ਜੋਬਨ ਵੇਲੇ ਮਿਸਲਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੁਨਰ ਦਾ ਸ਼ੌਕ ਪਿਆ ਪਰ ਏਸ ਵੇਲੇ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਨਾਮੀ ਚਿਤਰਕਾਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਏਸ ਵਕਤ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤਾਂ ਮੁਗਲ ਕਲਮ ਦੇ ਅਸਰ ਥੱਲੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਪਹਾੜੀ ਜਾਂ ਕਾਂਗੜਾ ਕਲਮ ਦਾ ਰੰਗ ਚੜ੍ਹਿਆ ਪਰ ਵਧੀਆ ਹੁਨਰ ਦੇਖਣ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਏਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਜਨਮ ਸਾਖੀਆਂ ਚਿਤਰੀਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪੈ ਗਈ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਹੋਰ ਹੁਨਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮੁਸੱਵਰੀ ਵੀ ਚਮਕੀ। ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ, ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ, ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ, ਟੁਕੜੀ ਤੇ ਗਚ ਦਾ ਹੁਨਰ ਵਾਹਵਾ ਚਮਕਿਆ। ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦਾ ਨਾਮੀ ਉਸਤਾਦ ਭਾਈ ਕੇਹਰ ਸਿੰਘ ਹੋਇਆ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਹਵੇਲੀਆਂ ਹੁਨਰ ਦੀਆਂ ਖਾਨਾਂ ਬਣ ਗਈਆਂ। ਟੁਕੜੀ ਤੇ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਛੋਟੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਫੱਟੀਆਂ ਉਤੇ ਰੋਗਨ ਨਾਲ ਵੇਲਾਂ ਬੂਟੇ ਵਾਹ ਕੇ, ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੀਆਂ ਗਿਰਾਹ

ਨਾਲ ਛੱਤਾਂ ਸਜਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ। ਵੱਡਿਆਂ ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ੀਸ਼ਿਆਂ ਉਤੇ ਜੜਤ-ਕਾਰੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ, ਏਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੰਧਾਂ ਵਿਚ ਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ। ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕੰਧ ਪੋਲੀ ਹੋਂਦੀ ਤੇ ਓਹਦੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲੋਹੇ ਦੇ ਪਤਰੇ ਦਾ ਪੜਦਾ ਹੋਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਵੇਲੇ-ਕੁਵੇਲੇ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਉਂਦਾ ਤੇ ਲੁਕਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਪੜਦੇ ਉਤੇ ਰੋਗਨੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਹੋਂਦੀ ਸੀ।

ਏਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਕਾਰੀਗਰਾਂ ਨੇ ਅਬਰਕ, ਹਾਥੀ ਦੰਦ ਤੇ ਅਨੋਖੀ ਕਿਸਮ ਦੇ ਪੱਥਰਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖਿੱਚੀਆਂ। ਤਾਂਬੇ ਟੀਨ ਆਦਿ ਦੇ ਪੱਤਰੇ ਦੀਆਂ ਪੱਖੀਆਂ ਆਦਿ ਆਮ ਵਰਤੋਂ ਵਾਲੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਸੋਹਣੀ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਕੀਤੀ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਜਿੰਨਾ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਹੋਇਆ, ਓਨਾ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਹਿਨਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਦੇ ਵਕਤ ਵਿਚ ਵੀ ਏਥੇ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਯੂਰਪੀ ਮੁਸੱਵਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਆਪਣੇ ਘਰਾਣੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਵਾਈਆਂ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਪੰਜਾਬੀ ਮੁਸੱਵਰਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾਂ ਹੁਨਰ-ਹੁਲਾਰਾ ਮਿਲਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਬਾਰੀ ਮੁਸੱਵਰ ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਨੀਂਹ ਧਰੀ। ਰਾਜ ਗਰਦੀ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਕਪੂਰਥਲੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਸਿੱਖ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਵੀ ਓਦੋਂ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦਾ ਮਾਨ ਕੀਤਾ।

ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਈਰਖਾ ਤੇ ਘਟੀਅਲ ਰਾਜਨੀਤੀ ਵਗੈਰਾ ਨੇ ਪੰਜਾਬੀਆਂ ਦਾ ਰਾਜ ਗੁੱਲ ਕੀਤਾ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਮੈਜਿਸਟਰੇਟੀਆਂ ਮਗਰ ਗਹਿਕਦੇ ਫਿਰੇ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ। ਖਾਣ-ਪੀਣ ਵਿਚ ਹੀ ਜੀਵਨ ਗਵਾਉਣਾ ਪਸੰਦ ਕੀਤਾ। ਬਜ਼ੁਰਗਾਂ ਦੀਆਂ ਪੋਥੀਆਂ ਖਿਲਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਕਈ ਆਹਲਾ ਤਸਵੀਰਾਂ ਖੁਰਦ-ਬੁਰਦ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਕੁਝ ਕੰਧਾਂ ਨਾਲ ਟੰਗੀਆਂ ਸਿਊਂਕ ਦੇ ਕੰਮ ਆਈਆਂ।

ਇਕ ਪਾਸੇ ਚਿਤਰਕਲਾ ਦਾ ਏਹ ਹਾਲ ਸੀ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ ਹਿੰਦ ਦੇ ਮਹਾਂ ਚਿਤਰਕਾਰ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਦੀ ਅਮਿਟਵੀਂ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਆਮ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਹੋਇਆ, ਕਿਉਂਕਿ ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਠੁਕ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਨਾ ਲੱਭਾ। ਰਿਆਸਤ ਕਪੂਰਥਲੇ ਵੱਲੋਂ ਮਾਮੂਲੀ ਰੋਜ਼ੀਨਾ ਮਿਲਦਾ ਸੀ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ ਨੂੰ ਰਿਆਸਤ ਨੇ ਬਾਹਰ ਨਾ ਪੁਚਾਇਆ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਤੇ ਚਿੱਤਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਦਿੱਤਾ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਸੁਖ-ਰਹਿਣੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਵਿਚਲਾ ਤਬਕਾ ਰਾਜ ਖੁਸਣ ਨਾਲ ਸਹਿਮ ਕੇ ਦੱਬ ਗਿਆ ਸੀ। ਨੌਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਬਰਕਤਾਂ-ਨਹਿਰਾਂ ਤੇ ਰੇਲਾਂ ਦੇ ਸੋਹਲੇ ਗਾਉਣ ਵੱਲ ਲਾਇਆ ਗਿਆ। ਅੰਤ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿਚ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਿੱਖ ਮੁਸੱਵਰੀ ਅੱਖੀਆਂ ਮੀਟ ਗਈ।

ਸੰਨ ੧੯੨੦ ਵਿਚ ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਚੱਲੀ। ਏਸ ਨੇ ਗੁਰਦਵਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਈ ਸੋਹਣੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਨੂੰ ਰੋੜ੍ਹ ਘੱਤਿਆ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਗੁਰੂ ਕੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਇਕ ਥੜ੍ਹਾ ਸੀ। ਓਹਦੇ ਪਾਸਿਆਂ 'ਤੇ, ਸੱਤ-ਸੱਤ, ਅੱਠ-ਅੱਠ ਸੋਹਣੀਆਂ-ਸੋਹਣੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਸਨ। ਏਹ ਪੰਥ ਦੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ, ਗੁਣੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨੀਆਂ ਦੀਆਂ ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਈਆਂ ਅਕਾਲੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਫੋਟੋ ਲਾਹੇ, ਥੜ੍ਹੇ ਨੂੰ ਪੱਧਰਾ ਕਰ ਸੁੱਟਿਆ।

ਸਿੰਘ ਸਭਾ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਤਸਵੀਰ-ਪ੍ਰਸਤੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਗੁਲਾਮ ਸਿੱਖ ਜਨਤਾ ਥਿੜਕ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਇਲਮ ਤੇ ਬਿਉਪਾਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲਗਦਾ। ਜੀਉਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਜ਼ਰੂਰ ਸੀ। ਆਮ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸੁਖੀ ਰਹਿਣ ਲਈ ਮੂਰਤਾਂ ਅੱਗੇ ਜੋਦੜੀਆਂ ਕਰਨੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀਆਂ। ਭਾਈ ਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਜਿਹੇ ਸਿਆਣੇ ਆਗੂਆਂ ਨੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਮਾਣ ਦੇ ਦੇ ਕੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਨੂੰ ਹਟਾਇਆ, ਪਰ ਮੂਰਤ-ਹੁਨਰ-ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਨਾ ਠੁਕਰਾਇਆ। ਅਕਾਲੀ ਲਹਿਰ ਸਮੇਂ ਅਕਲਮੰਦ ਲੋਕ ਫੜੇ ਗਏ। ਆਪ-ਹੁਦਰੇ ਜਥਿਆਂ ਨੇ ਮੂਰਤ ਪੂਜਾ ਦੇ ਨਾਲ ਮੂਰਤ-ਹੁਨਰ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਵੱਢ ਦਿੱਤੀ। ਗੱਲ ਕੀ ਜਿਥੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਲਹਿਰ ਨੇ ਕਈ ਉੱਚੇ ਕੰਮ ਕੀਤੇ, ਉਥੇ ਏਹ ਨਾ ਭੁਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਨਕਾਰਾ ਕੰਮ ਵੀ ਕਰ ਮਾਰਿਆ।

ਹੁਣ ਜ਼ਰਾ ਸਾਡੇ ਪੜ੍ਹੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਵੀ ਸੁਣੋ। ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਚਿੱਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਹਾਲ ਦਾ ਤਾਂ ਉੜਾ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ। ਚਿਤਰਕਲਾ ਵੀ ਮੱਸ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਹਾਂ, ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਸੱਜਣ ਨੇ ਯੂਰਪੀ ਸਟਾਇਲ ਦੀ ਕੋਈ ਛਪੀ ਹੋਈ ਤਸਵੀਰ ਜ਼ਰੂਰ ਲਟਕਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਦਸਤੀ ਤਸਵੀਰਾਂ ਤਾਂ ਉਕਾ ਹੀ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਚਿਤਰਕਲਾ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੀ ਅਣਗਹਿਲੀ ਏਥੋਂ ਤਕ ਵੱਧ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜਿਹਾ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ ਤੇ ਵੱਡਾ ਰਸੀਆ ਮਹਾਨਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਚਿਤਕਾਰੀ ਦੇ ਨੋਟ ਨਹੀਂ ਦੇ ਸਕਿਆ। ਭਾਈ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਏਨੀ ਚੁਪ ਸਾਧੀ ਕਿ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨਵਾਬ ਦਾ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਚਿਤਰਕਾਰ ਦਾ ਆਪ ਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤਕਾਰੀ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਏਹਨਾਂ ਤੋਂ ਅਨੋਖੀ ਦਇਆ ਤੇ ਕੋਮਲਤਾ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਰਹੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ। ਹੁਨਰ-ਪਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਕਈ ਸਭਿਅਤਾ ਦੇ ਘਾਟੇ ਆਉਣ ਦਾ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ, ਪਰ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਨਾਲ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਸੋਭਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਆ ਗਏ, ਜਿਹੜੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਦੇ ਨਾਲ ਚਲਦੇ ਹੋਏ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਧਰਮਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਫੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾ ਗਏ। ਆਸ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਚਿਤਰਕਾਰ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਨਵੇਂ ਰੰਗ ਨਾਲ ਰੰਗਣਗੇ ਤੇ ਇਉਂ ਆਪਣੀ ਸਭਿਅਤਾ ਤੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉੱਤੇ ਇਕ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਯਾਗ ਵਸਾਉਣਗੇ।

* * *

ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਆਰਟਿਸਟ

ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਤਾਂ ਚਲਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਹੁਨਰ-ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਫ਼ਰਕ ਨਾ ਪਿਆ। ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਹੋਂਦੀ ਰਹੀ। ਭਾਈ ਕਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਘਰਾਣੇ ਨੇ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਨਾਲ ਪਿਆਰ ਪਾਈ ਰੱਖਿਆ। ਮੁਸੱਵਰੀ, ਹੀਰ ਵਾਂਗ, ਏਸ ਤਖ਼ਤ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਰਾਂਝਣ-ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਹੋਰਨਾਂ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ ਆਰਟ ਸਕੂਲਾਂ ਨੇ ਮੁਸੱਵਰ ਬਣਾਏ, ਪਰ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਰਟ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਕਲਮੀ ਮਦਦ ਨਾਲ ਚਮਕਾਇਆ।

ਅੱਜ ਤੋਂ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ, ਵੇਰਕੇ ਦਾ ਇਕ ਬਾਲਕ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੰਗ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ। ਕਈ ਘਰਾਣਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਭਾਈ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦੇਖਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੀ ਮਿਲਦਾ। ਏਹ ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੋਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕਸਬੇ (ਤਰਖਾਣੇ ਲੁਹਾਰੇ ਕੰਮ) ਨੂੰ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਹੁਣੇ ਹੁਣੇ ਥਾਂ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਬਾਲਕ ਜੋ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ, ਓਸ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੱਬਿਆ ਹੋਇਆ ਕੰਮ, ਤਸਵੀਰਾਂ ਵਿਚ ਦੇਖਦਾ ਰਹਿੰਦਾ। ਹੌਲੇ-ਹੌਲੇ ਪਿੰਡ ਦਾ ਲੁਹਾਰ, ਤਰਖਾਣ ਤੇ ਦਰਜ਼ੀ ਵਗ਼ੈਰਾ ਭੁੱਲ ਗਏ ਤੇ ਹੁਨਰੀ ਕਾਰੀਗਰ ਦਿਲ ਨੂੰ ਭਾਉਣ ਲਗ ਪਏ। ਹੁਣ ਏਸ ਗਭਰੂ ਉੱਤੇ ਓਹ ਗੱਲ ਘਟੀ :

ਪੀਊ ਦਾਦੇ ਕਾ ਖੋਲਿ ਡਿਠਾ ਖਜਾਨਾ ॥
ਤਾ ਮੇਰੈ ਮਨਿ ਭਇਆ ਨਿਧਾਨਾ ॥ (ਪੰਨਾ ੧੮੬)

ਮੁੰਡੇ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਮੂਰਤਾਂ ਭੌਣ ਲੱਗੀਆਂ ਤੇ ਏਹਨਾਂ ਨੇ ਓਹਨੂੰ ਨਿਚੱਲਾ ਨਾ ਬਹਿਣ ਦਿੱਤਾ।

ਮੱਸ ਭਿੰਨੇ ਨੇ, ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਣ ਲਈ ਦੋ ਤਿੰਨ ਉਸਤਾਦ ਬਣਾਏ ਤੇ ਛੱਡੇ। ਗਭਰੂ ਦਾ ਦਿਮਾਗ਼ੀ ਗ਼ੁੱਸਾ, ਸੂਝ, ਜਵਾਨੀ ਨਾਲ ਦਿਨੋ-ਦਿਨ ਵਧਦਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਓਸ ਉਤੇ ਉਸਤਾਦਾਂ ਦੀਆਂ ਸਿੱਖਿਆਂ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਤੰਗ ਹੋ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਓਹ ਪਰ੍ਹਾਂ ਲਾਹ ਲਾਹ ਮਾਰਦਾ। ਅਖ਼ੀਰ, ਲਗਨ ਤੇ ਹਿੰਮਤ ਵਾਲੇ ਦੀ ਫ਼ਤਹਿ ਹੋਈ। ਮੀਆਂ ਮੁਹੰਮਦ ਆਲਿਮ ਅੱਗੇ ਜਾ ਗੋਡਾ ਟੇਕਿਆ। ਮੀਆਂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੋਣਹਾਰ ਬੂਟੇ ਦੇ ਚਿਕਨੇ ਚਿਕਨੇ ਪੱਤ ਦੇਖੇ। ਦਾਨੇ ਮਾਲੀ ਵਾਂਗ ਪਿਆਰਿਆ, ਸਵਾਰਿਆ ਤੇ ਪੰਜਾਬ ਕੀ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਹੁਨਰ ਦਾ ਇਕ ਸੁੰਦਰ ਬ੍ਰਿਛ ਬਣਾ ਕੇ ਦੇ ਗਏ।

ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਜ਼ਦੂਰ ਵਾਂਗ ਮਿਹਨਤ ਕਰ ਕੇ ਹੁਨਰ ਸਿੱਖਿਆ। ਕੰਮ ਦੀ ਭਾਲ ਵਿਚ ਘਰੋਂ ਤੁਰੇ। ਥੀਏਟ੍ਰੀਕਲ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਣ ਗਈ, ਉਸਤਾਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਕੰਪਨੀ ਦਾ ਸਿਰ ਸਦਕਾ, ਆਪ ਨੇ ਭਾਰਤ

ਦੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇਖੇ। ਇਤਿਹਾਸਕ ਥਾਵਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਥਾਂ ਕੀਤੀ। ਹੱਥਾਂ ਨੇ ਹੁਨਰੀ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ। ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਆਪ ਦਾ ਨਾਮਣਾ ਹੋਇਆ। ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਹੁਨਰ ਦੀ ਖ਼ੂਬ ਕਦਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਏਸ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਅਪਣਾ ਲਿਆ। ਦੂਜਿਆਂ ਲਫ਼ਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਆਪ ਸ਼ਾਹੀ-ਮੁਸੱਵਰ ਬਣ ਗਏ।

ਆਪ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਇਕ ਗੁਣ ਸੀ, ਹਿੰਦੂ ਮੁਸਲਿਮ ਅਸਥਾਨਾਂ ਨੂੰ, ਵਿਤਕਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖਿੱਚਣਾ। ਇੰਜ ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੂ-ਮੁਸਲਿਮ ਏਕਤਾ ਦੇ ਮੰਦਰ ਦੀ ਅਨ ਭੁਲਾਵੀਂ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।

"ਅਵਲਿ ਅਲਹ ਨੂਰੁ ਉਪਾਇਆ ਕੁਦਰਤਿ ਕੇ ਸਭ ਬੰਦੇ" ਪੜ੍ਹਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਿਖੀ ਦੀ ਪੈਜ ਰੱਖੀ।

ਆਪ ਨੇ ਦੇਸ ਦੇ ਖੰਡਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ, ਤਾਜ ਮਹੱਲ ਤੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਤਕ ਦੇ, ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਾਏ, ਇਉਂ ਡੂੰਘੇ ਵਤਨ-ਪਿਆਰ ਦਾ ਸਬੂਤ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਨਰ-ਗੜੁੱਚਾ ਦੇਸ-ਪਿਆਰ, ਦੂਸਰਿਆਂ ਦੇਸਾਂ ਨਾਲ ਵੈਰ-ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਨ ਦੇਂਦਾ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਆਪ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਦੇ ਮਾਹਿਰ ਵੀ ਸਨ। ਇਉਂ ਲਗਦਾ ਹੈ ਪਈ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਦੇ ਫੁੱਲ ਬੂਟਿਆਂ ਨੇ, ਆਪ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਵਿਚ ਕੁਦਰਤ-ਪਿਆਰ ਭਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਆਪ ਨੂੰ ਸੀਨਰੀ ਦਾ ਬਹੁਤ ਤਜਰਬਾ ਸੀ। ਨਿੱਕੀ ਸੀਨਰੀ ਅੱਧੇ ਕੁ ਘੰਟੇ ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਸੋਹਣੀ ਬਣਾ ਦੇਂਦੇ ਸਨ। ਲੈਂਡ-ਸਕੇਪ ਦੇ ਆਪ ਖ਼ਾਸ ਉਸਤਾਦ ਸਨ। ਮਿਸਟਰ ਜੇ. ਪੀ. ਗਂਗੋਲੀ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਇਕੱਠ ਤੋਂ ਅਸਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਚੁਗਿਰਦੇ ਦਾ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦੇ ਸਨ। ਜੇ ਇਕ ਚੀਜ਼ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਤਸਵੀਰ ਮੱਧਮ ਪਈ ਲੱਗਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਹਰ ਸ਼ੈ ਦੀ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਕਰਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਹਰ ਚੀਜ਼, ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਇਕ ਪੂਰੀ ਮੂਰਤ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫੁੱਲ ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਸੋਹਣਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਗੁਲਦਸਤੇ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਬ ਬਹਾਰ ਦੇਂਦਾ ਹੈ। ਮਿਸਾਲ ਵਜੋਂ, ਚੁਪਾਟੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਲੈ ਲਵੋ। ਸੂਰਜ ਬਦਲੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਝਾਤ ਪਾਂਦਾ ਵੱਖਰਾ ਵੀ ਸੋਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿਚ ਘੁਲਿਆ-ਮਿਲਿਆ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਚਾਰ ਚੰਨ ਲਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਸੁਭਾਊ-ਹੁਨਰ ਕਾਫ਼ੀ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਤਸਵੀਰ ਕਲਕੱਤੇ ਦੀ ਨੁਮਾਇਸ਼ ਵਿਚ ਘੱਲੀ ਸੀ। ਇਕ ਸੰਘਣਾ ਦਰੱਖ਼ਤ ਹੈ ਤੇ ਛਾਂ ਉਹਦੇ ਪੈਰਾਂ ਵਿਚ ਹੈ। ਘਰਕਦੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਗਊਆਂ ਬੈਠੀਆਂ ਤੇ ਖਲੋਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹਨ। ਅਸਮਾਨ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਚਿਟ-ਨੀਲਾ ਹੈ, ਸੂਰਜ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਅਜੀਬ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਕੜਕਦੀ ਦੁਪਹਿਰ ਦਿਖਾਈ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਤਾਂ ਸੋਚ-ਉਡਾਰੀ ਨਾਲ ਹੌਂਕਦੇ ਮੋਰਾਂ ਦੇ ਖੰਭਾਂ ਹੇਠ ਧੁੱਪੋਂ ਬਿਹਬਲ ਹੋਏ ਸੱਪ ਬਹਾ ਕੇ, ਜੇਠ ਦਾ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਸੀ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਹਿ ਕੇ ਗਰਮੀ ਦਾ ਸੀਨ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ।

ਲੈਂਡ-ਸਕੇਪ ਦੇ ਮਗਰੋਂ ਆਪ ਨੇ ਪੋਰਟਰੇਟ (ਮਨੁੱਖੀ ਮੂਰਤ) ਵਿਚ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਨਰ

ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ। ਰਾਜਿਆਂ ਮਹਾਰਾਜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਾਈਆਂ, ਜੋ ਭਾਰਤ ਦੇ ਕਈ ਰਾਜ-ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਸਾਂਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਜੇ ਆਪ ਨੇ ਦੇਖਣੀਆਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅੱਧ-ਕੱਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸਮਾਧ ਵਿਚ, ਸਰਦਾਰ ਸੁੰਦਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠਾ ਦੀ ਪੂਰ-ਕੱਦੀ ਤਸਵੀਰ, ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਤੋਂ ਸਰ ਸਕੰਦਰ ਹਯਾਤ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਟਾਊਨ ਹਾਲ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜਾਂ ਹੋਰ ਆਪ ਦੀ ਚਿਤਰਸ਼ਾਲਾ ਵਿਚ ਦੇਖ ਸਕਦੇ ਹੋ।

ਸਰਦਾਰ ਹੋਰੀਂ ਨਾਈਫ਼-ਵਰਕ (ਚਾਕੂ ਨਾਲ ਰੰਗ ਲਾਉਣਾ) ਵੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮਿਊਰਲ ਪੇਂਟਿੰਗ (Mural Painting), ਵਲੈਤੀ ਮੋਹਰਾ-ਕਸ਼ੀ ਵੀ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਦੈਪੁਰ ਦੇ ਮਹਿਲ ਗਵਾਹੀ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।

ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਸਕੂਲ ਨੂੰ ਵੇਲੇ ਦੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਾਇਮ ਰੱਖਿਆ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਦਾ ਬੁਰਸ਼ ਅਸਲੀਅਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਗ਼ਰੀਬ ਤੇ ਅਮੀਰ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਵਿੱਚੋਂ ਓਹਦਾ ਦਿਲ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਕਾਂਗੜਾ ਸਕੂਲ ਵਾਂਗ ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਨੇ, ਭਵਾਂ ਤਿੱਖੀਆਂ, ਨੈਣ ਹਰਨੋਟਿਆਂ ਵਾਂਗ, ਨੱਕ ਤੇਜ਼, ਅੱਗੋਂ ਜ਼ਰਾ ਮੁੜਿਆ ਹੋਇਆ, ਠੋਡੀ ਗੋਲ, ਥੱਲਿਓਂ ਹਵਾ ਮਾਤਰ ਉੱਚੀ ਤੇ ਕੱਦ ਮੁਟਿਆਰ ਦਾ ਲੰਮਾ ਛਮਕ ਵਾਂਗ ਬਣਾਉਣਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਏਹ ਕੁਦਰਤ ਦੇ ਨੇੜੇ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਰਾਣੀ ਗੋਲੀ ਦਿਖਾਉਣੀ ਹੋਂਦੀ ਤਾਂ ਗਹਿਣੇ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ਰਕ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਮੁਹਾਂਦਰੇ ਇਕੋ ਜਿਹੇ ਹੋਣ ਨਾਲ, ਕਦੇ ਕਦੇ ਕਾਂਗੜਾ ਸਕੂਲ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਭਾਵ ਦੇ ਕੇ ਵੀ, ਰਾਣੀ ਤੇ ਗੋਲੀ ਨੂੰ ਨਿਖੇੜਦਾ ਸੀ। ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਭਾਵ ਲਿਆਉਣਾ ਹੁਨਰ ਹੈ ਪਰ ਦਾਸੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰਨੀ ਦੇ ਨਿਖੇੜੇ ਦਾ ਹੁਨਰ, ਸਿੱਖ ਸਕੂਲ ਨੇ 'ਭਠ ਪਵੇ ਸੋਨਾ ਜਿਹੜਾ ਕੰਨਾਂ ਨੂੰ ਖਾਏ' ਕਹਿ ਕੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ। ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚਿਹਰੇ ਤੇ ਭਾਵ ਦਿਖਾਏ, ਉਤੇ ਚਿਹਰੇ ਗਿਣੇ ਮਿਣੇ ਸੋਹਣੇ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ। ਕਿੰਨੀ ਸੋਹਣੀ ਇਸਤਰੀ ਹੋਵੇ, ਰਤਾ ਕੁ ਕੋਝੀ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਏਹੋ ਗੱਲ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਤਕਦੇ ਹਨ, ਓਹੋ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਹੁਨਰ ਨਾਂ ਹੈ, ਅਸਲ ਦੀ ਨਕਲ ਦਾ। ਕੋੜ੍ਹ ਕਿਰਲੀ ਦੇਖੀਏ ਤਾਂ ਸਾਡਾ ਦਿਲ ਮਿਚਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮੁਸੱਵਰ ਦੀ ਕੋੜ੍ਹ ਕਿਰਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਅਸੀਂ ਖਾਣਾ ਖਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਇਨਸਾਨ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਨਕਲ-ਪਸੰਦ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਓਹੋ ਐਕਟਰ ਸੋਹਣਾ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਹੂ-ਬਹੂ ਸਾਂਗ ਧਾਰੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੇ ਹੁਨਰ ਮੁਤਾਬਿਕ ਕਈ ਚਿਹਰੇ ਸੋਹਣੇ ਬਣਾਏ ਹਨ।

ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਹੁਨਰ ਅਸਲੀਅਤ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਕੁਦਰਤੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਇਨ-ਬਿੰਨ ਮੁਸੱਵਰੇ ਗਏ ਹਨ। ਕਈਆਂ ਸੱਜਣਾਂ ਨੂੰ ਯੂਰਪੀ ਰੰਗਤ ਦਾ ਝਲਕਾਰਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਸਥਾਨਕ ਰੰਗਤ ਘੱਟ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਵੀ, ਸ਼ੱਕ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਦਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਤੋਂ ਖ਼ਾਸ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਰੰਗਤ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। 'ਚੁਪਾਟੀ' ਯੂਰਪੀ ਨਜ਼ਾਰੇ ਦੀ ਨਕਲ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਠੀਕ ਹੈ, ਆਪ ਨੇ ਗਿੜਦਾ ਖੂਹ, ਝੂਮਦਾ ਕਮਾਦ, ਅਲਗੋਜ਼ਾ ਵਜਾਉਂਦਾ ਅਯਾਲੀ ਨਹੀਂ ਬਣਾਇਆ, ਪਰ ਦਰਖ਼ਤ

ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਵੱਖਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਚੁਗਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸੱਜਣ ਵਾਲੇ ਬਣਾਏ, ਪਰ ਪਿਪਲਾਂ ਤੇ ਬੋਹੜਾਂ ਦਾ ਮਾਨ ਘੱਟ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗਹਿਣਿਆਂ ਤੇ ਹਰ ਸੂਬੇ ਪੁਸ਼ਾਕ ਨੂੰ ਚਿਤਰਿਆ, ਹਰ ਸੂਬੇ ਦੇ ਹੁਸਨ ਨੂੰ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਦਕਾ, ਆਪ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਆਰਟਿਸਟ ਕਹਾਉਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਹੱਕ ਰੱਖਦੇ ਹਨ।

ਜਿਵੇਂ ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਪਰਾਣ ਅਰਥ ਹੋਂਦੇ ਹਨ, ਤਿਵੇਂ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਦੀ ਜਿੰਦ ਰੰਗਾਂ ਵਿਚ ਹੋਂਦੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਹੁਨਰ ਸਾਡੇ ਚਿਤਰਕਾਰ ਨੂੰ ਖ਼ੂਬ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਨੇ ਉੱਜੜੇ ਮਾਰਤੰਡ ਦੇ ਮੰਦਰ, ਐਲੀਫੈਂਟਾ ਗੁਫ਼ਾ ਦੇ ਭੱਜੇ ਤੇ ਖੁਰੇ ਹੋਏ ਬੁੱਤ, ਭੂਪਾਲ ਵਿਚ ਥੇਹ ਹੋਇਆ ਸ਼ੰਕਰਾਚਾਰੀਆ ਦਾ ਮੰਦਰ, ਗ਼ਜ਼ਬ ਦੇ ਮਟਿਆਲੇ ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬਣਾਏ ਹਨ। ਰੰਗਾਂ ਨਾਲ, ਕਰੁਣਾ-ਰਸ ਦਾ ਖ਼ੂਬ ਜਾਮਾ ਪਵਾਇਆ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਲਿਸ਼ਕ, ਨੈਣਾਂ ਵਿਚ ਆਉਂਦੀ ਤੇ ਹੰਝੂ ਬਣ ਕੇ ਡਲ੍ਹਕਦੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ ਕਰ ਕੇ, ਚਿਹਰਿਆਂ ਉੱਤੇ ਭਾਵ ਪੂਰੀ ਉਸਤਾਦੀ ਨਾਲ ਆਏ ਹਨ, ਰੰਗਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਭਿੱਜਿਆਂ ਤਨਾਂ ਤੇ ਕਿਤੇ ਕਿਤੇ ਧੋਤੀਆਂ ਚਮੜੀਆਂ ਬਹਾਰ ਦੇ ਗਈਆਂ ਹਨ। ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਕੋਮਲ ਮੇਲ ਨੇ ਚਿੱਤ ਨੂੰ ਨਰਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਵੀ ਸੈਆਂ ਇਖ਼ਲਾਕੀ ਕਿਤਾਬਾਂ ਤੋਂ ਵੱਧ ਕੰਮ ਕਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਸੁਭਾ ਵਿਚ ਅਗਲੇ ਦੀ ਆਉ-ਭਗਤ ਦਾ ਰੰਗ, ਰੰਗਾਂ ਨੇ ਭਰਿਆ ਹੈ ਜ਼ਬਾਨ ਵਿਚ ਮਿਠਾਸ ਪਾਈ ਹੈ। ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤਰਕਾਰੀ ਵਿਚ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚਿਹਰੇ 'ਤੇ ਲਿਆ ਬਹਾਈਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਲੁਕਾ ਛਿਪਾ ਨਹੀਂ ਕਰੀਦਾ, ਤਿਵੇਂ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀਂ ਹਰ ਬੰਦੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਲਾ-ਪੜਦਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾਂ, ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮੇਲ ਕੇ ਲਾਈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਹ ਗੁਣ ਰੰਗਾਂ ਦੇ ਮੇਲ ਨੇ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰੀ ਤੇ ਪੀ-ਐਚ.ਡੀ. ਦੀ ਡਿਗਰੀ ਨਾਲ ਵੀ ਨਸੀਬ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ।

ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਸਦਕਾ, ਟੈਗੋਰ ਜਿਹਾ ਸ਼ਾਇਰ ਤੇ ਰਸੀਆ, ਰੰਗੀਨ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਝੂੰਮਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੰਗਾਂ ਕਰ ਕੇ ਇਰਵਨ ਜਿਹਾ ਸਿਆਸੀ ਇਨਸਾਨ, ਰਸ ਮਾਣਦਾ ਰਿਹਾ। ਰੰਗਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰਿਸ਼ੀ ਤੇ ਮਹਾਂ ਚਿਤਰਕਾਰ ਪ੍ਰੋਫ਼ੈਸਰ ਨਿਕੋਲਸ ਰੋਰਿਕ ਨੂੰ ਬੁੱਤ ਬਣਾਇਆ। ਰੰਗਾਂ ਨੇ ਹੀ ਮਹਾਂ ਪਾਰਖੂ ਡਾਕਟਰ ਜੇਮਜ਼ ਐਨਜ਼ਨ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਤਾਰੀਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਕੀਤਾ। ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਬਦੌਲਤ ਸਾਦੀ ਬੁੱਧੀ ਵਾਲਾ ਇਨਸਾਨ ਵੀ ਆਪ ਦੇ ਹੁਨਰ ਦਾ ਆਸ਼ਕ ਹੈ। ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਮੁਸੱਵਰੀ ਮੀਆਂ ਵਾਰਸ ਦੀ ਹੀਰ ਵਾਂਗ ਹਰਮਨ-ਪਿਆਰੀ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਅਪੀਲ ਕਰਦੀ ਹੈ।

* * *

ਸਾਡੇ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ

ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ, ਕਿਸੇ ਪੂਜਨੀਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਯਾਦ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਵਾਲੀ ਜਗਹ 'ਤੇ ਇਕ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਮ ਤੌਰ 'ਤੇ ਏਹ ਇਮਾਰਤ ਗੁੰਬਦਦਾਰ ਹੋਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖੰਡਾ, ਕ੍ਰਿਪਾਨ ਤੇ ਕੁਝ ਚੱਕ੍ਰ ਆਦਿ ਵੀ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਹੋਂਦੇ ਹਨ। ਕਦੇ ਕਦਾਈਂ ਸੰਗਤਾਂ ਕੁਣਕਾ (ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ) ਚਾੜ੍ਹਦੀਆਂ ਹਨ ਜੋ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਓਥੋਂ ਦੇ ਸੇਵਾਦਾਰ (ਭਾਈ) ਨੂੰ ਕੜਾਹ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਵਰਤਾਉਣਾ, ਝਾੜੂ ਦੇਣਾ, ਅਸਵਾਰਾ ਸਾਹਿਬ ਸੰਤੋਖਣਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਕਰਨਾ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਵਧ ਤੋਂ ਵਧ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਨਾਂ ਦੱਸ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕਈ ਚੰਗੇ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜਾਂ ਦੇ ਭਾਈ ਵੀ ਨਿਰੇ ਆਲੇ-ਭੋਲੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਹੁ ਨਹੀਂ ਹੋਂਦਾ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ ਕੌਣ ਸੀ, ਕਿਸ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਕਿਸ ਗੱਲ ਕਰ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਸ਼ਹਾਦਤ ਮਗਰੋਂ ਕੀ ਅਸਰ ਹੋਇਆ ?

ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜਾਂ ਵਿਚ ਲਾਗਲੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀਆਂ ਸੰਗਤਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਕਮੇਟੀਆਂ ਨੂੰ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜਾਂ ਦੀ ਰੌਣਕ ਵਧਾਉਣ। ਅਸਲੀ ਰੌਣਕ, ਜ਼ਾਹਿਰਦਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਅਸਲੀ ਰੌਣਕ ਤਾਂ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਦਾ ਸਰਸਰੀ ਹਾਲ ਇਮਾਰਤ ਦੇ ਮੋਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾਏ। ਏਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਚੰਗੇ ਸਿਆਣੇ ਤੋਂ, ਚੁਵਰਕੀਏ ਪੈਮਫਲੈਟ ਵਿਚ ਵੀ ਹਾਲ ਲਿਖਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ, ਜੋ ਭਾਈ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਪੜ੍ਹ ਕੇ ਸੁਣਾਏ ਤੇ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਹਿਸ਼ਮੰਦ ਨੂੰ ਦੇ ਵੀ ਦਿਆ ਕਰੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜਿਥੇ ਜਿਥੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਜ਼ਿਕਰ ਆਇਆ ਹੋਵੇ, ਓਹਨਾਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਨਿਸ਼ਾਨੀਆਂ ਰੱਖੀਆਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਜੋ ਚਾਹਵਾਨ ਯਾਤਰੀ ਦੇ ਸਭ ਕੁਝ ਪਿੜ ਪੱਲੇ ਪੈ ਸਕੇ। ਸ਼ਹੀਦ ਗੰਜ ਵਿਚ ਤੌਫ਼ੀਕ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸਾਕੇ ਦੀਆਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਬਣਵਾ ਕੇ ਲਟਕਾਈਆਂ ਜਾਣ ਜਾਂ ਕੰਧਾਂ ਉਤੇ ਖਿੱਚਵਾਈਆਂ ਜਾਣ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਅਨਪੜ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੈਕਚਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਤੋਂ ਸਾਡਾ ਮਨੋਰਥ, ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਤਸਵੀਰ ਪੂਜਾ ਨਹੀਂ। ਮੂਰਤਾਂ ਬਾਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਰ ਪਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਤੀਵੀਆਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਮੂਰਤ ਦਾ ਜਾਦੂ ਚੰਗਾ ਚੱਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਚੰਗੇ ਹੁਨਰ ਨਾਲ ਸਜੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਹੋਣ, ਤਾਂ ਪੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਵੀ ਕਾਫ਼ੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਤਸਵੀਰਾਂ ਰਾਹੀਂ ਸਾਡਾ ਮੋਇਆ ਹੋਇਆ ਆਰਟ ਮੁੜ ਸੁਰਜੀਤ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਮੂਰਤੀ ਪੂਜਾ ਹੋਣ ਹੀ ਲੱਗ ਪਵੇ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਹੱਥ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰੋਕੇ, ਨਿੰਮ੍ਰਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਵੇ,

ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਸਮਝਾਵੇ।

ਕਿਸੇ ਇਕੱਠ 'ਤੇ ਜਦੋਂ ਮਹੀਨੇ, ਤਿਮਾਹੀ ਜਾਂ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਇਲਾਕਾ ਜੁੜ ਸਕਦਾ ਹੋਵੇ, ਓਦੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉੱਤੇ ਵਾਰਾਂ ਪੜ੍ਹਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤੇ ਜੇ ਹੋ ਸਕੇ ਤਾਂ ਕਵੀਆਂ ਤੋਂ ਨਵੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਲਿਖਵਾਈਆਂ ਜਾਣ ਤਾਂ ਹੋਰ ਵੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਵਰ੍ਹੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਿਨ ਆਵੇ, ਓਦੋਂ ਢਾਡੀਆਂ ਅਤੇ ਕਵੀਆਂ ਨੂੰ ਸੱਦਿਆ ਜਾਏ। ਇਕ ਦੋ ਚੰਗੇ ਲੈਕਚਰਾਰਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਦੋ ਚਾਰ ਲੈਕਚਰ ਕਰਵਾਉਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਲੈਕਚਰਾਰ ਸ੍ਰੋਤਿਆਂ ਦੀ ਸਮਝ ਮੁਤਾਬਿਕ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਜੀਵਨੀ ਦੇ ਹਰ ਪਹਿਲੂ ਉੱਤੇ ਚਾਨਣਾ ਪਾਉਣ।

ਭਾਵੇਂ ਚਾਰ ਛਾਬੜੀਆਂ ਤੇ ਚਾਰ ਖਡੌਣਿਆਂ ਦੀਆਂ ਹੱਟੀਆਂ ਵੀ ਲੱਗਣ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਲੜ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸ਼ੈਅ ਵੱਲ ਵੀ ਧਿਆਨ ਦਿਤਾ ਜਾਵੇ ਪਰ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ ਬਨਾਉਣ ਦਾ ਤਾਂ ਹੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੈ, ਜੇ ਅਸੀਂ ਵੀ ਓਸ ਤੋਂ ਕੋਈ ਜੀਵਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸਿੱਖੀਏ। ਜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਨੂੰ ਸ਼ਸਤਰ ਪਿਆਰੇ ਸਨ, ਤਾਂ ਦੁਸਹਿਰੇ ਉੱਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੀਰ ਕਮਾਨ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ, ਬਾਲਾਂ ਲਈ ਵਿਕਦੀਆਂ ਹਨ, ਓਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਸ਼ਸਤਰ ਬਣਾ ਕੇ ਸਾਨੂੰ ਵੇਚਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਾਲਾਂ 'ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਧੇਰੇ ਅਸਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਪਿਆਂ ਨੂੰ, ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਖਡੌਣੇ ਲੈ ਕੇ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਰਾਤੀਂ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਬਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਦੀ ਕਥਾ ਸੁਣਾਉਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਮੇਲੇ ਸਮੇਂ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਸਕੂਲਾਂ ਵਿਚ ਅਖਵਾ ਭੇਜਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸ਼ਹਾਦਤ ਉੱਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਣ, ਜੋ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਸਮਾਗਮ ਵਿਚ ਪੜ੍ਹਾਏ ਜਾਣ ਤੇ ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆਂ ਦਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਵਧਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਜੇ ਸ਼ਹੀਦ ਵੱਡਾ ਸੂਰਮਾ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਓਹ ਜਿਵੇਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨਾਲ ਜੂਝਿਆ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਚਿਤਰ ਬਣਵਾ, ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿਚ ਜੜਾ ਕੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਚਿੱਤਰ ਤੋਂ ਸਿਆਣਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ ਲਾਭ ਪੁਜ ਜਾਣਾ ਹੈ ਤੇ ਸਮਝਾਉਣ ਨਾਲ ਬਾਲਾਂ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ਾਂ ਉਤੇ ਵੀ ਅਸੀਂ ਅਮਿੱਟ ਨਕਸ਼ਾ ਵਾਹ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਜੇ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ ਦੇ ਫ਼ੰਡ ਖੁਲ੍ਹ ਦੇਣ ਤਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ ਤੇ ਕੁਝ ਰਸਾਲਿਆਂ ਦਾ ਵੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾਦਾਰ ਏਨਾ ਕੁ ਜ਼ਰੂਰ ਪੜ੍ਹਿਆ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਹੀਨੇ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸੋਹਣੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਣਾ ਸਕੇ। ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜਾਂ ਨਾਲ ਮੁਸਾਫ਼ਰਾਂ ਲਈ ਕੋਠੜੀਆਂ ਵੀ ਹੋਣੀਆਂ ਚਾਹੀਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਹੜਾ ਮੁਸਾਫ਼ਰ ਸੁੱਖ ਦੀ ਰਾਤ ਗੁਜ਼ਾਰੇਗਾ, ਓਹ ਉਮਰ ਭਰ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖੇਗਾ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ ਸਾਨੂੰ ਅਮਰ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਦਾ ਕੰਮ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ।

* * *

ਸੰਨ ਸਤਵੰਜਾ ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਤੇ ਸਿੱਖ

ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਗਿਆ। ਉਂਞ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬੀ ਘਬਰਾ ਗਏ, ਪਰ ਸਿੱਖ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਗੂੰਗੇ ਹੋ ਗਏ। ਸਾਰੇ ਆਗੂ ਕਾਬੂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਚੁੱਕੇ ਸਨ। ਆਮ ਸਿੱਖ ਕੀ ਕਰਦੇ, ਆਸਾਂ ਮੁੱਕ ਗਈਆਂ, ਮੁਚਕੜੀਆਂ ਮਾਰ ਕੇ ਬਹਿ ਗਏ। ਸਿਆਣੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਬਜ਼ ਪਛਾਣ ਲਈ ਸੀ। ਓਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੂੰ ਵੀ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਤੇ ਭੋਲੇ ਜਿਹੇ ਸੁਭਾ ਤੋਂ ਵੀ ਜਾਣੂ ਸਨ। ਸਿਆਣਪ ਤੇ ਗਹੁ ਨਾਲ ਭਰਤੀ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਸੰਨ ਸਤਵੰਜਾ ਆ ਗਿਆ। ਵਿਚਲੇ ਸੂਬਿਆਂ ਵਿਚ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਿਪਾਹੀ ਉੱਠ ਪਏ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿਚ ਧਾਰਮਿਕ ਖ਼ਿਆਲ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਹੁਣ ਨਵੇਂ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਭਗਤੀ ਵੀ ਸੁੱਝਣ ਲੱਗ ਪਈ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ, ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ ਖ਼ੂਬ ਮੱਛਰੇ ਤੇ ਓਹਨਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਦੋ ਹੱਥ ਵਾਹਵਾ ਕੀਤੇ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਆਪਣੀ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਸਿਆਣਪ ਜਾਂ ਫੁਟ-ਪਾਊ ਨੀਤੀ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲਿਆ।

ਓਦੋਂ ਪੰਜਾਬੋਂ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜੀ ਵੀ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਏਹਨਾਂ ਨਵੀਂ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਅੰਨ ਪਾਲਿਆ। ਸ਼ਾਇਦ ਸਿੱਖ ਦੇਸੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਧੁਰ ਦੇ ਵੈਰੀ ਸਮਝ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਤੇ ਗੱਲ ਹੈਸੀ ਵੀ ਠੀਕ ਹੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਤਲੁਜ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵੇਲੇ, ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਆਪਣੇ ਗਵਾਂਢੀ ਜਾਂ ਜੰਮਣ-ਭੋਂ-ਜਾਏ ਵੀਰਾਂ ਨਾਲ ਭਿੜੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੋ ਸਿੱਖ ਤਾਂ ਸਦਾ ਏਹਨਾਂ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਭਲਾ ਹੀ ਕਰਦੇ ਆਏ ਸਨ। ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਲੁਟੇਰਿਆਂ ਅੱਗੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਸਦਾ ਛਾਤੀਆਂ ਡਾਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸਦਕੇ ਅਖ਼ੀਰ ਪੰਜਾਬ ਵੱਲੋਂ, ਕਿਸੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਆਉਣ ਦਾ ਹੀਆ ਨ ਪਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਲਈ ਪੰਜਾਬ ਹਿਮਾਲਾ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ ਪਰ ਓਹ ਲੋਕ (ਦੇਸੀ ਸਿਪਾਹੀ) ਅੰਗਰੇਜ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਖਾ ਕੇ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਸਦਾ ਸਾਹਮਣੇ ਹੋਂਦੇ ਰਹੇ। ਅਖ਼ੀਰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਏਹਨਾਂ ਸੁਖ ਦਾ ਸਾਹ ਲਿਆ।

ਜਦ ਸਿੰਘ, ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਧ੍ਰੋਹੀ ਜਰਨੈਲਾਂ ਕਰ ਕੇ ਹਾਰ ਗਏ, ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਭਾਈ* ਖ਼ੁਸ਼ ਹੋਏ। ਏਸ ਲਈ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸ਼ਾਇਦ

* ਦੇਖੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨਾਮਾ ਸਫਾ—੫੮, ਏਸ ਕਿਤਾਬ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸ਼ੇਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਇਕਰਾਮ ਆਈ. ਸੀ. ਐਸ. ਹਨ। ਸਰ ਸਈਅਦ ਦੀ ਅਸਾਉਲਸਨਾਈਦ ਦਾ ਹਵਾਲਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੁਕਮਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਸਈਅਦ ਅਹਿਮਦ ਬ੍ਰੇਲਵੀ ਨੇ ਜਹਾਦ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਓਹਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਸਨ। ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਦਾ ਜਿਕਰ ਵਗ਼ੈਰਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਕਾਨੂੰਨ ਦਾ ਨਾਂ ਆਦਿ ਦੇ ਸੱਕੇ ਹਨ।

ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗ਼ਦਰ ਦੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਉੱਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਨੇ ਹੀ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਹਿਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿਉਂ ਬਹਿਣ ਦੇਈਏ ?

ਅੱਜ-ਕਲ੍ਹ ਕਈ ਵੀਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਇਤਰਾਜ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਝਾਤੀ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦੇ :

"ਮਾਰਨ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੜੇ ਅੱਜ ਡੀਂਗਾਂ ਬੜੀਆਂ ।
ਪੂਰਬ ਦੀਆਂ ਰਜਮਟਾਂ ਸਨ, ਉਸ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ।"

ਜਦੋਂ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਤਪੇ ਰਣ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਬੁੱਢਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀ ਵਾਲਾ, ਦੇਸ ਪਿਆਰ ਦਾ ਵਾਸਤਾ ਪਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਓਦੋਂ ਇਕ ਭਈਆ ਏਧਰ ਨਾ ਆਇਆ । ਸੰਨ ੧੮੪੯ ਵਿਚ ਜਦੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਆ, ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ, ਵੈਰੀਆਂ ਦੇ ਵੱਢ-ਵੱਢ ਕੇ ਢੇਰ ਲਾ ਰਿਹਾ ਸੀ; ਓਦੋਂ ਇਕ ਵੀ ਪੂਰਬੀਆਂ ਸਾਡੇ ਵੱਲ ਨਾ ਆਇਆ । ਅੱਠ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਪੂਰਬੀਏ ਦੀ ਦੇਸ਼-ਭਗਤੀ ਨੇ ਉੱਸਲ ਵੱਟ ਭੰਨੀ । ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਆਪਣੇ ਹੱਥੀਂ ਲਾਹ ਕੇ, ਪੂਰਬੀਏ ਧੜ ਨੇ ਜੀਊਣਾ ਚਾਹਿਆ ।

ਮੈਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੰਨਾਂਓ ਪਟਿਆਲਾ ਤੇ ਹੋਰ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੇ ਗ਼ਲਤੀ ਕੀਤੀ, ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਲੜੇ, ਓਹਨਾਂ ਕਿਧਰ ਦਾ ਵਤਨ-ਪਿਆਰ ਦਿਖਾਇਆ ? ਅਸਲ ਗੱਲ ਤਾਂ ਏਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਕ ਦੇ ਹੱਥਾਂ 'ਤੇ ਚੜ੍ਹੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਰ ਵੀਹਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਕੁਝ ਅੱਧ-ਖੋਜੀਏ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਤੇ ਅਧਵਾਟੀਏ ਲੀਡਰ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੇ ਕਾਰਨ ਨਾ ਵੇਖਦੇ ਹੋਏ, ਸਿੱਖਾਂ ਉੱਤੇ ਵਰ੍ਹਨ ਦੀ ਵਧੀਕੀ ਕਰ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

"ਆਮ ਪੂਰਬੀਏ ਤਾਂ ਛੱਡੋ, ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵੇਲੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ, ਮਹਾਂ ਕਵੀ *ਗ਼ਾਲਿਬ ਨੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ 'ਮੈਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨਾ ਸੀ ।' ਏਹ ਓਹ ਗ਼ਾਲਿਬ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਦੀਵਾਨ ਬਾਬਤ ਉਰਦੂ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪੜਚੋਲੀਏ ਡਾਕਟਰ ਲਤੀਫ਼ ਬਿਜਨੌਰੀ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀ ਤਮਹੀਦ ਵਿਚ ਕਿਹਾ ਹੈ :—

ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਕੀ ਦੋ ਇਲਹਾਮੀ ਕਿਤਾਬੇ ਹੈਂ, ਏਕ ਮੁਕੱਦਸ ਵੇਦ ਔਰ ਦੂਸਰਾ ਦੀਵਾਨਿ-ਗ਼ਾਲਿਬ । ਸੋ ਏਸ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਵੀ ਸਾਡੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੋਹਣੀ ਸੀ । ਜੇ ਬੇਇਨਸਾਫ਼ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਹਿ ਲਈਆਂ, ਤਾਂ ਕੀ ਹੈ ! ਸਾਡੇ ਭਰਾ ਹਨ । ਏਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲੀ ਗ਼ਲਤੀ ਤੇ ਜਿਹੜੀਆਂ ਏਸ ਬਾਰੇ ਵਿਚ ਹੁਣ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ; ਓਹ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਸਮਝਾ ਕੇ ਅੱਗੇ ਤੋਂ ਵਰਜਣਾ ਹੈ ।

✡ ✡ ✡

* ਦੇਖੋ ਗ਼ਾਲਿਬ ਨਾਮਾ ਸਫ਼ਾ ੫੮, ੫੯ ।

ਪੰਥ ਦਾ ਮਹਾਂ ਵਿਦਵਾਨ

ਕੁਝ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰ ਕੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਇਲਮ ਹਮੇਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਘਟ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਵੀ ਵੇਲੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ, ਸਿਰ-ਕੱਢ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਂਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ਪਰ ਸਾਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਨੀ ਨਹੀਂ ਆਈ। ਏਸ ਘਾਟੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਦੀ ਔੜ ਹੀ ਰਹੀ ਹੈ, ਖ਼ੈਰ!

ਜਿਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀ ਵਿੱਦਵਤਾ ਬਾਬਤ ਅੱਜ ਲਿਖਣਾ ਹੈ, ਏਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਦੀਆਂ ਉਪਰਲੀਆਂ ਤੇ ਹੇਠਲੀਆਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਵਿਚ ਇਲਮ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਓਹ ਇਲਮ ਗੁਰਬਾਣੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦਾ ਸਾਧਨ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਏਹੋ ਜਿਹੀ ਮਿਸਾਲ ਪੰਥ ਵਿਚ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਪੰਜ ਛੇ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਤਕ ਕੌਮ ਲਈ ਲਗਾਤਾਰ ਇਲਮ ਦਾ ਸੋਮਾ ਵਗਦਾ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇ।

ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਏਹਨਾਂ ਪੀੜ੍ਹੀਆਂ ਦੀ ਮਾਲਾ ਦੇ ਮੇਰੂ ਮਣਕੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੇ ਬਾਬਾ ਭਾਈ ਰਾਮ ਚੰਦ ਜੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਪੜ੍ਹੇ ਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਸਜੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਚਨਿਓਟ ਵਿਚ ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਚਨਿਓਟ ਵਿਚ ਗੁਰਬਾਣੀ-ਅਰਥ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਪੈਂਠ ਪਾਈ। ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਦਾ ਨਾਂ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਬਾਲਕ ਨੂੰ ਵਿੱਦਿਆ ਨਾਲ ਤਾਕ ਕੀਤਾ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੱਡੇ ਹੋ ਕੇ ਕਥਾ ਕਰਨੀ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਧੁੰਮ ਪੈ ਗਈ। ਲੋਕੀਂ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਦੇ ਬਣਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨਾਲ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹਾਕਮ ਖਰਨ ਲੱਗ ਪਏ, ਕਿਉਂਕਿ ਆਪ ਪਾਸੋਂ ਲੋਕੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜਨ ਲੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਸਿੰਘ ਸਜਦਿਆਂ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਉੱਤੇ ਨਿਡਰਤਾ ਤੇ ਬੀਰਤਾ ਛਹਿਬਰ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਸੀ। ਮਨੁੱਖ ਆਪਣੀ ਜੂਨ ਪਲਟਦੀ ਦੇਖਦੇ ਸਨ। ਏਹ ਗੱਲ ਮੈਗ੍ਰਿਗਰ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਆਪਣੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲੈਣ ਤੇ ਦਿਵਾਉਣ ਵਾਲੇ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਲਈ ਜਿਹੜਾ ਜਨਤਾ ਦੇ ਹੱਕ ਖੋਹਣ ਲਈ ਚਾਮਲ੍ਹਦਾ, ਓਹਨੂੰ ਨੱਪ ਦੇਂਦੇ। ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਜਾਤਾ ਕਿ ਤਲਵਾਰ ਚਲਾਉਣ ਵਾਲੇ ਤਾਂ ਬੜੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿੱਦਿਆ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀ ਥੁੜ ਹੈ। ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗੜਬੜ ਵਧਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ। ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਸਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂ ਜੋ ਓਥੇ ਗੁਰਬਾਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਓਹਨੀਂ ਦਿਨੀਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਪੰਜ ਮਿਸਲਾਂ (ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ; ਆਹਲੂਵਾਲੀਆ, ਭੰਗੀ, ਫ਼ੈਜ਼ਲਪੁਰੀਆ ਤੇ ਕਨ੍ਹੱਈਆ) ਕਾਬਜ਼ ਸਨ। ਇਕ ਤਾਂ

ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਘਰ ਸੀ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦਾ ਗੜ੍ਹ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਕਿਸੇ ਓਪਰੇ ਦਾ ਤੌਖਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਲਮ, ਅਮਨ ਵਾਲੀ ਜਗ੍ਹਾ ਜਲਦੀ ਵਧਦਾ ਫੁਲਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਬੜਾ ਵਿਚਾਰ-ਭਰਿਆ ਕਦਮ ਚੁੱਕ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਦਾ ਲਈ ਡੇਰੇ ਲਾ ਲਏ। ਏਹ ਗੱਲ ੧੭੯੯ ਦੀ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸ਼ਾਹਾਬਾਦੀਆਂ ਦੇ ਬੁੰਗੇ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ, ਹਜ਼ੂਰੀ ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਗਿਆਨੀ ਜਾਣ ਕੇ, ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਿੱਦਿਆ ਦੀ ਸੁਗੰਧੀ ਨੇ ਬੀਰ-ਰਸੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਮੋਹਿਤ ਕੀਤਾ। ਸਭ ਦੇ ਬੇਨਤੀ ਕਰਨ ਉਤੇ ਆਪ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਕਥਾ ਕਰਨ ਲੱਗ ਪਏ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕੰਮ ਨਿਭਾਇਆ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਛਟੇ ਭਰਾਤਾ ਸਨ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜੋ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰ ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਬੜੇ ਸ਼ੁਕੀਨ ਸਨ। ਆਪ ਸ਼ੁਕਰਚੱਕੀਆ ਮਿਸਲ ਵਿਚ ਰਹੇ। ਏਸੇ ਮਿਸਲ ਵਿੱਚੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਪੈਰ ਉੱਚਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਲਾਂਭ-ਚਾਂਭ ਦੀ ਸਫ਼ਾਈ ਤੇ ਸੰਭਾਲ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਈ। ਝੰਗ ਵਿਚ ਨੀਲਾ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਮੋਰਚੇ ਲੱਗ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਾਈ ਵਿਚ ਢਹਿ ਪਏ। ਖਾਈ ਸੁਕੀ ਪਈ ਸੀ, ਪਰ ਚੜ੍ਹ ਨਾ ਸਕੇ। ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਝੱਟ ਛਾਲ ਮਾਰੀ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਪਿੱਛੇ ਬੰਨ੍ਹ ਨੇਜ਼ਾ* ਅੜਾ ਅੜਾ ਕੇ ਬਾਹਰ ਲੈ ਆਏ। ਜਦ ਵਡੇ ਭ੍ਰਾਤਾ ਕਾਲ-ਵਸ ਹੋਏ, ਤਾਂ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਕਰਨ ਦੀ ਵਾਰੀ ਆਈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਏਹਨਾਂ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਾਈ। ਹੁਣ ਆਪ ਸੇਵਾ* ਤੇ ਕਥਾ ਵੱਲ ਜੁਟ ਪਏ।

ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਆਪਣਿਆਂ ਕੰਮਾਂ ਵੱਲ ਲਾ ਲਿਆ। ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੇ ਸੰਨ-ਸੰਮਤ ਦਾ ਝਗੜਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਵੀਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਬੜੀ ਖੋਜ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਾਲ ੧੯੩੨ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਤੀਜੇ ਪਹਿਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਦਰ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਥਾ ਤਿੰਨ ਘੜੀਆਂ (ਇਕ ਘੰਟਾ ਬਾਰਾਂ ਮਿੰਟ) ਭਰ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਗ੍ਰੰਥੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪਾਠ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਦੂਜਿਆਂ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਦੇ ਦੇ ਕੇ

---

* *ਦੇਖੋ 'ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਕਾ' ਤੇ 'ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ' ਵਿੱਚੋਂ ਗਿਆਨੀ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਹਾਲ।*

* *'ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ' ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਬਾਹੀ ਦੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੂਹੇ ਉੱਤੇ ਪੱਥਰ ਵਿਚ ਉਕਰੇ ਹੋਏ ਅੱਖਰ ਹਨ।*

ਸੇਵਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮਦਾਸ ਜੀ ਕੀ ਸੂਰਣ ਕੀ ਅਰ ਸੰਗ ਸੁਪੇਦ ਕੀ ਬਡ ਭਾਗੀ ਜਾਣ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੈਂ ਕਰਾਈ ਮਾਰਫ਼ਤ ਸ੍ਰੀ ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗਯਾਨੀ ਜੀ ਕੀ।

ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿੱਚੋਂ ਮਸਨਵੀ ਮੌਲਾਨਾ ਰੂਮ ਦੇ ਸ਼ੇਅਰ ਕਹਿੰਦੇ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਹਰ ਗ੍ਰੰਥ ਵਿੱਚੋਂ ਸ਼ਲੋਕ ਬੋਲ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਅਰਥ ਖੋਲ੍ਹਦਿਆਂ ਅਣਜਾਣ ਦੇ ਪੱਲੇ ਵੀ ਗੱਲ ਬੱਝ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਕਥਾ ਸੁਣਨ ਲਈ ਆਪ ਸਰਕਾਰ, ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਵਿਦਵਾਨ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਪਹਿਲਾਂ ਝੰਡੇ, ਬੁੰਗੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਬਾਂਹੀ ਬੁੰਗੇ ਵਿਚ (ਏਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚਮਿਆਰੀ ਵਾਲਾ ਬੁੰਗਾ ਵੀ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ) ਕਥਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਏਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਕੋਲ ਚੋਣਵੇਂ ਸ੍ਰੋਤ ਤੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਂਦੇ ਸਨ। ਮੁੜ ਏਹੋ ਕਥਾ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਵਿਚ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ। ਏਸ ਲਈ ਬੁੰਗੇ ਦਾ ਨਾਂ ਕਥਾ ਵਾਲਾ ਬੁੰਗਾ ਪੈ ਗਿਆ।

ਆਪ ਬਾਰੇ ਭਾਈ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਨ-ਕੋਸ਼ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :—

"ਭਾਈ ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਪੁਤ੍ਰ ਹਰਿਮੰਦਰ ਦਾ ਗਯਾਨੀ। ਇਹ ਵਡਾ ਵਿਦਵਾਨ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਕਵੀ ਰਾਜ ਨੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵਿਦਿਆ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ। ਗਯਾਨੀ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਦੇਹਾਂਤ ਸੰਮਤ ੧੯੦੯ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਜਣ ਦਾ ਗਯਾਨੀ ਵੰਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਸਨਮਾਨ ਯੋਗ ਹੈ।"

ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦੇ ਨਾਮੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਸਨ, ਜੋ ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਸੂਰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਗਰਬ ਗੰਜਨੀ ਟੀਕਾ ਆਦਿ ਦੇ ਕਰਤਾ ਸਨ। ਏਹ ਫੁੱਲ ਜਿਸ ਬ੍ਰਿਛ ਨੂੰ ਲੱਗਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ, ਓਸੇ ਨੂੰ ਲੱਗਾ। ਏਹ ਸੂਰਜ ਜਿਥੋਂ ਚੜ੍ਹਨਾ ਸੀ, ਓਹੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਬੰਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਉਜਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਗਿਆਨੀ ਜੀ ਦਾ ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾ ਕੇ ਛੱਡ ਜਾਣਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਲੋਹਾ ਮਨਵਾਉਣਾ ਹੈ। ਭਾਈ ਸੰਤੋਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਹੋਣਾ ਆਪਣਾ ਭਾਰੀ ਮਾਨ ਸਮਝਿਆ ਹੈ :—

ਨਿਤ ਹੀ ਭਗਤਿ ਰਤਿ ਨਾਮ ਕੀਨੋ ਬ੍ਰਿਤਿ ਚਿਤ,
ਸੰਤਨ ਸੋਂ ਹਿਤ ਅਤਿ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਹੈ।
ਸੁਜਨ ਦਿਆਲ ਧੀਰ ਧਰਮ ਬਿਸਾਲ ਧਰਿ,
ਜਾਸ ਬੈਸ ਬਾਲ ਹੂੰ ਤੇ ਭਜਨ ਸੋਂ ਕਾਮ ਹੈ।
ਜਾਂ ਕੇ ਚਰਨੋਦਕ ਕੀ ਬੂੰਦ ਮੈਂ ਬਦਨ ਪਾਇ,
ਸੁਮਤਿ ਸਦਨ ਭਯੋ ਕਦਨ ਬਿਰਾਮ ਹੈ।
ਤਾਂ ਕੇ ਅਰਬਿੰਦ ਪਰ ਸੁੰਦਰ ਮੁਕੰਦ ਦੂੰਦ,
ਬੰਦ ਕਰ ਬੰਦਨਾ ਸਦਾ ਮੈਂ ਸੁਖ ਧਾਮ ਹੈ।

(ਨਾਨਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਧਿਆਇ ੧-੩੩)

ਗਿਆਨੀ ਸਾਹਿਬ ਬ੍ਰਿਜ ਰਾਜ ਦੇ ਕਰਤਾ ਭਾਈ ਮੇਘ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੀ ਵਿੱਦਿਆ ਦਾਤੇ ਸਨ। ਭਾਈ ਮੇਘ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਆਪ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਆਗਮ ਪੁਰਾਨ ਸ਼ੁਤਿ ਸਿਮ੍ਰਿਤਿ ਪ੍ਰਮਾਨ ਦੇਤਿ,
ਬਜਾਸ ਕੇ ਸਮਾਨ ਕਥਾ ਕਰੈਂ ਮਨ ਹਰੇ ਹੈਂ।

ਸੁਰ ਪਤਿ ਸੰਪਤਿ ਸੁਬੁਧਿ ਸੁਰ ਗੁਰ ਸੀ ਹੈ,
ਨਰੇਸ਼ ਧਨੁਰ ਧਰਿ ਅਰਿਨ ਸੋਂ ਅਰੇ ਹੈਂ।
ਜਨਕ ਸੇ ਗਿਆਨਵਾਨ, ਵਿਸ਼ਵਮਿਤ੍ਰ ਸੇ ਮਹਾਨ,
ਭੀਖਮ ਪ੍ਰਮਾਨ ਧੀਰ ਧਾਰਿਬੇ ਕੋ ਖਰੇ ਹੈਂ।
ਜਾ ਕੇ ਅਵਿਲੋਕ ਔਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਤਰੇ ਆਵੈ ਨਾਹਿ,
ਸ੍ਰਿਸ਼ਟਿ ਮਾਹਿ ਮਾਨੋ ਸ੍ਰੀ ਵਸ਼ਿਸ਼ਟ ਅਵਤਰੇ ਹੈਂ।

ਉਪਰ ਲਿਖੇ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟ, ਆਪ ਦੇ ਕਈ ਗੁਣੀ-ਗਿਆਨੀ ਸ਼ਾਗਿਰਦ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਕਾਂਸ਼ੀ ਸੀ ਤੇ ਕਥਾ ਵਾਲਾ ਬੁੰਗਾ ਸਮਝੋ ਪੰਥਕ ਵਿਦਿਆਲਾ। ਜਿਸ ਬਜ਼ੁਰਗ ਨੇ ਬਾਹਰਲੇ ਬੰਦੇ ਭਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤੇ, ਓਹ ਆਪਣੇ ਇਕੋ ਇਕ ਸਪੁਤ੍ਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਵਿੱਦਿਆ ਤੋਂ ਹੀਣਾ ਰਹਿਣ ਦੇਂਦਾ ? ਸੋ ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਹਰ ਇਲਮ ਦੀ ਗੁੜ੍ਹਤੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਓਹ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਜੀ ਗਿਆਨੀ ਦੇ ਨਾਂ ਤੋਂ ਰਾਜ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਿਧ ਹੋਇਆ। ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਭਾਈ ਪਰਦੁਮਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਕਥਾ ਹਾਲੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸੇ ਪੁਰਾਣੇ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੁੱਲੀ ਨਹੀਂ। ਭਾਈ ਸੰਤ ਸਿੰਘ ਗਿਆਨੀ ਨੇ ਦਸਵੇਂ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਕਾ ਚਰਿਤ੍ਰ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਵਨੇ ਕਾ' ਪੁਸਤਕ ਰਚੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਬਾਰੇ ਇਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਪੋਥੀ ਵੀ ਲਿਖੀ।

ਚਲੋ ਪੰਜਾਬੋਂ ਬਾਹਰ

ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ, ਸਿੱਖ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਰਬੱਤ ਦਾ ਭਲਾ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਏਸ ਖ਼ਿਆਲ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ ਪ੍ਰਚਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਹਰ ਥਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਕੁਝ ਜ਼ਿਲ੍ਹੇ ਹੀ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਪਹਿਲੀ ਬੋਲੀ ਨਾਲ ਹੀ ਓਹਦਾ ਵਾਸਤਾ ਹੈ। ਜੇ ਓਹ ਹੋਰ ਸੂਬਿਆਂ ਜਾਂ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਹੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਦੀ ਖਾਹਸ਼ ਕਰੇ ਤਾਂ ਛਤੀਰਾਂ ਨੂੰ ਜੱਫੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਏਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਅਗਲੇ ਨੂੰ ਤੇਗ਼ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਜਾਂ ਲਬ ਲਾਲਚ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਬਣਾ ਲਈਏ। ਪ੍ਰਚਾਰ ਏਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਅਗਲਿਆਂ ਨੂੰ ਆਪਣਿਆਂ ਸੁਨਹਿਰੀ ਅਸੂਲਾਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਾ ਦੇਈਏ। ਸਵਾਲ ਫੇਰ ਓਹੋ ਉਠਦਾ ਹੈ ਪਈ ਜਾਣੂ ਕਿਵੇਂ ਕਰਾਈਏ ? ਅਸੀਂ ਤਾਂ 'ਖੂਹ ਦੇ ਡੱਡੂ' ਬਣੇ ਹੋਏ ਹਾਂ। ਆਪਣੀ ਛੋਟੀ ਜਿੰਨੀ ਧਰਮਸਾਲਾ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਕਰਾ ਦੇਣਾ ਤੇ ਢੋਲਕੀਆਂ ਛੈਣਿਆਂ ਨੂੰ ਕੁੱਟਣਾ ਹੀ ਕੁੱਪੀ ਫੰਡਣਾ ਸਮਝੀ ਬੈਠੇ ਹਾਂ। ਅਸੀਂ ਹੋਰਨਾਂ ਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ ਪਰ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਜਾਂ ਮਨੁੱਖਤਾ ਦੀ ਆਵਾਜ਼ ਸੁਣਾਉਣ ਲਈ ਨਹੀਂ ਸਿਰਫ਼ ਪੇਟ ਲਈ ਬਦੇਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਮਾਰੇ ਮਾਰੇ ਫਿਰਦੇ ਹਾਂ। ਏਹ ਗੱਲਾਂ ਕਿਉਂ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ? ਕਿਉਂਕਿ ਅਸੀਂ ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਰਹੇ ਨਹੀਂ। ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਝਾਤੀ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਸਾਡੇ ਕੁਝ ਸਿਆਸੀ ਲੀਡਰ ਜਿਹੜੇ ਧਾਰਮਿਕ ਹੋਣ ਦਾ ਵੀ ਦਾਅਵਾ ਕਰਦੇ

ਹਨ ਓਹ ਜੱਟ ਤੇ ਗ਼ੈਰ ਜੱਟ ਦੀ ਢੁੱਚਰ ਡਾਹ ਕੇ ਆਪਣੀਆਂ ਗਰਜ਼ਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਧਰ-ਹੂਰ ਦੇ ਆਸ਼ਿਕ, ਗੁਰੂ ਦੇ ਮਿਸ਼ਨ ਤੋਂ ਡਿਗ ਕੇ, ਕੋਝਾ ਰਾਹ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮੂੰਹੋਂ ਰਟੀ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, 'ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਦਾ ਮਿਸ਼ਨ ਹੈ ਸਭ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਣਨਾ ਤੇ ਸਭ ਦਾ ਭਲਾ ਚਾਹੁਣਾ।' ਬੇ-ਸਮਝ ਜਨਤਾ ਰੀਝ ਪੈਂਦੀ ਹੈ।

ਏਹ ਸੱਜਣ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਦੋ ਛੋਟੇ-ਮੋਟੇ ਚਲੰਤ ਦੀਵਾਨ ਕਰਾ ਕੇ ਖ਼ਲਕਤ ਨੂੰ ਪਰਚਾ ਛਡਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਅਲੈਕਸ਼ਨਾਂ ਲੜਨੀਆਂ ਹੋਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਏਸ ਲਈ ਕੁਝ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਿੱਟਣਾ ਤਾਂ ਮੈਂਬਰੀ ਦਾ ਹੈ। ਤੌਖਲਾ ਤਾਂ ਲੀਡਰੀ ਦਾ ਹੋਂਦਾ ਹੈ। ਏਸ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਚੱਕਰ ਚਲਾਉਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਏਨੀ ਗੱਲ ਧਿਆਨ ਰੱਖਣ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਸੀਂ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਵੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਇਕ ਅੱਧਾ ਧਾਰਮਿਕ ਇਕੱਠ ਕਰ ਕੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਏਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਸਾਡੀ ਵਿੱਦਿਆ ਤੇ ਸੂਝ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰ ਕੇ ਹੋਂਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਲਸਾਂ ਤੇ ਗਰਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਘੇਰਾ ਸਉੜਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸੀਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਡੇ ਬਹੁਤੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਬਾਹਰ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਦੇਸੀਂ ਘਲਦੇ ਰਹੇ। ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਆਗਰੇ ਤੇ ਕਾਂਸ਼ੀ (ਬਨਾਰਸ, ਵਾਰਾਨਸੀ) ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਕਬਿੱਤ ਸਵੱਈਆਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਉਧਰ ਦੀ ਹੈ। ਨਾਮੀ ਤੀਰਥਾਂ ਉੱਤੇ ਸਾਡਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੂਲ ਗਿਆ ਸੀ। ਵੱਡਿਆਂ ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਵਿਚ ਸੰਗਤਾਂ ਕਾਇਮ ਹੋ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਬਾਹਰਲਿਆਂ ਸੂਬਿਆਂ ਦੇ ਕਈ ਸਿੱਖ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੋ ਗੁਜ਼ਰੇ ਹਨ। ਦੂਰ ਕੀ ਜਾਣਾ ਹੈ ਪੰਜਾਂ ਪਿਆਰਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਵੀ ਚਾਰ ਬਾਹਰਲੇ ਸਿੱਖ ਸਨ।

ਜੇ ਅਸੀਂ ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਕੰਮ-ਧੰਦੇ ਲਈ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਇਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਗੁਰਦਵਾਰਾ ਬਣਾ ਕੇ ਬਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਗਵਾਂਢੀਆਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ ਕਿ ਏਹ ਕੌਣ ਹਨ ਜਾਂ ਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ ? ਪ੍ਰਦੇਸਾਂ ਵਿਚ ਓਪਰੇ-ਓਪਰੇ ਇਉਂ ਰਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਨਾਮ ਦੇਵ ਜੀ ਸਾਨੂੰ ਹੀ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ :

"ਦ੍ਵਾਰਿਕਾ ਨਗਰੀ ਕਾਹੇ ਕੇ ਮਗੋਲ"

ਹੋਰ ਤਾਂ ਛੱਡਿਆ ਸਾਡੇ ਵਿਚ ਹਿੰਦੀ ਤੇ ਉਰਦੂ ਪੜ੍ਹੇ ਵੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਕੁਝ ਆਪਾ-ਘਟਾਊ ਬਿਰਤੀ ਵੀ ਹੈ। ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਦੀਆਂ ਡਿਗਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਉਰਦੂ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਗੱਲ ਕਰਨੋਂ ਝੇਂਪਦੇ ਹਾਂ। ਦੂਜਿਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਆਪਣੇ ਉਤੇ ਪਵਾ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ ਜਾਂ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣੋਂ-ਗਿਲਣੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾਉਂਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਅਗਲੇ ਤਾਈਂ ਆਵਾਜ਼ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਚਾਉਣੀ ਹੋਈ ?

ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਕਰਨੀ ਤੋਂ ਹਿੰਦਵਾਸੀ ਇਨਕਾਰੀ ਨਹੀਂ। ਏਹ ਨਾਂ ਹੀ ਧੂਹਾਂ ਪਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਬਸ ਮਸਾਲਾ ਤਿਆਰ ਹੈ। ਅਫ਼ਸੋਸ ਕਿ ਸਾਨੂੰ ਇਮਾਰਤ ਬਣਾਉਣ ਦਾ ਚੱਜ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਡਾਕਟਰ ਅੰਬੇਦਕਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਅਛੂਤ ਭਾਈਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕੀਤਾ, ਮਦਰਾਸ ਤਕ ਲੈਕਚਰ ਜਾ ਦਿੱਤੇ, ਬੰਬਈ ਵਿਚ ਕਾਲਜ ਖੋਲ੍ਹ

ਕੇ ਨਿੱਗਰ ਕੰਮ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਸਿੰਘ ਸਜਾਣ ਲੱਗ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਵੇਲਾ ਹੈ ਗੁਰ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਪ੍ਰਗਟਾਣ ਦਾ ਹਰ ਇਕ ਨੂੰ ਇਨਸਾਨ ਸਮਝਣ ਦਾ। ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਸਿਰ-ਲੱਥ ਖ਼ੁਦਾਈ ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ। ਓਹ ਬਹੁਤੀ ਔਖੀ ਸਟੇਜ ਹੈ। ਬੰਬਈ ਆਦਿ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਬੂਟੇ ਉਗਾਉਣੇ ਚਾਹੇ। ਨਤੀਜੇ ਵਜੋਂ ਕਾਫ਼ੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਦਾ ਮੂੰਹ ਤੱਕਣਾ ਪਿਆ। ਇੱਕ ਗੱਲ ਹੋਰ ਵੀ ਸੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪੜ੍ਹੇ ਪ੍ਰਚਾਰਕ ਥੋੜ੍ਹੇ ਸਨ ਜੋ ਹੈ ਸਨ ਓਹਨਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ ਦੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਘੱਟ ਸੀ। ੧੯੪੦ ਵਿਆਂ ਵਿਚ ਯੂ. ਪੀ. ਵਿਚ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਚਾਰ ਵੀ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋਇਆ। ਸਬੱਬ ਸੀ ਕਿ ਓਥੋਂ ਦੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਜ਼ਾਤਾਂ ਨੇ ਭਗਤ ਕਬੀਰ, ਰਵਿਦਾਸ ਜੀ ਵਗੈਰਾ ਦੀ ਬਾਣੀ ਦੇ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਵਿੱਚੋਂ ਹਵਾਲੇ ਸੁਣੇ। ਜੁਲਾਹਿਆਂ ਚਮਾਰਾਂ ਨੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਸਦੀਆਂ ਤੋਂ ਚਲਾ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੰਘ ਬਣ ਗਏ। ਏਥੇ ਜ਼ਮੀਨ ਤਿਆਰ ਹੈ ਹੋਰ ਵੀ ਪ੍ਰਚਾਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਗੱਲ ਕੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਨਸਾਨੀਅਤ ਨਾਲ ਸਬੰਧ ਦੱਸਣਾ ਪੈਣਾ ਹੈ ਫੇਰ ਅਗਲਾ ਪੜਾ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਦਾ ਹੈ।

ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਵੇਲੇ ਮੁਸਲਿਮ ਵੀਰ ਵੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜਹਾਂਗੀਰ ਏਹ ਗਲ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਅਸੂਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪਵੇਗਾ। ਮਹਾਂ ਕਵੀ ਟੈਗੋਰ, ਡਾਕਟਰ ਇਕਬਾਲ ਨਾਲੋਂ ਸ਼ਾਇਦ ਸ਼ਾਇਰਨਾ ਗੁਣ ਵਿਚ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਪਰ ਓਹ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲੇ ਵਧੇਰੇ ਸਨ। ਖੁਲ੍ਹ ਦਿਲਾ ਦਲੀਲ ਦੀ ਗੱਲ ਜਲਦੀ ਮੰਨ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਾਨੂੰ ਵਕਤ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਆਪਣਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਕਰਨਾ ਪੈਣਾ ਹੈ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਕਦਰ ਕਰਨਗੇ। ਸਾਡਾ ਸਦਕਾ ਮਲਿਕ ਭਾਗੋ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਤੇ ਲਾਲੋ ਪ੍ਰਧਾਨ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ।

☆ ☆ ☆

ਅਰਦਾਸ

ਸਾਡੀ ਅਰਦਾਸ ਭਗਉਤੀ ਲਫ਼ਜ਼ ਤੋਂ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਭਗਉਤੀ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ, ਸਿੱਖ ਸਾਹਿਤ ਵਿਚ ਭਗਉਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਤਲਵਾਰ ਹੀ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਏਹ ਅਰਥ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੀ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਚੱਲਤ ਹੋਇਆ ਸਗੋਂ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਨੇ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੈ :

ਨਾਉਂ ਭਗਉਤੀ ਲੋਹ ਘੜਾਇਆ।

ਹੁਣ ਦੇਖਣਾ ਏਹ ਹੈ ਪਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਧਿਆਇਆ ਤੇ ਏਹ ਤਲਵਾਰ ਕੇਹੜੀ ਹੈ ? ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਜੀ ਵੇਲੇ ਜਿੱਤਾਂ ਹੋਈਆਂ, ਥਾਵਾਂ ਮੱਲੀਆਂ, ਗੜ੍ਹ ਉਸਰੇ ਨਿਸ਼ਾਨ ਝੂੱਲੇ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਚੱਲੇ। ਓਹਨਾਂ ਸਿੱਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਉਕਰਿਆ ਗਿਆ :

ਦੇਗ ਤੇਗ ਫ਼ਤਹ   ਨੁਸਰਤ ਬੇਦਰੰਗ।
ਯਾਫ਼ਤ ਅਜ਼ ਨਾਨਕ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ।

ਦੇਗ ਦੇ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਅਰਥ ਹੋਏ, ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੇਗ ਚਲਾਈ, ਲੰਗਰ ਲਾਉਣ ਦੀ ਪਿਰਤ ਪਾਈ। ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਗੁਰੂ ਨੇ ਲੰਗਰ ਲਾ ਕੇ ਵਰਨ ਭੇਦ ਦਾ ਵਹਿਮ ਗਵਾਇਆ, ਇਕੱਠਿਆਂ ਬਹਿਣ ਤੇ ਵੰਡ ਕੇ ਖਾਣ ਦਾ ਵੱਲ ਸਿਖਾਇਆ। ਏਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਪੂਰਨਾ ਪਾਇਆ। ਸੋ ਦੇਗ ਪਦ ਸਾਂਝੀਵਾਲਤਾ ਦਾ ਰੰਗ ਲਈ ਬੈਠਾ ਹੈ। ਦੇਗ ਦੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤੇਗ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੇਗ ਚਲਾਈ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦਸਵੇਂ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਆਈ ਪਰ ਸਿੱਕੇ ਦੀ ਮੁਹਰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇਗ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਤੋਂ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰਦੇਵ ਨੇ ਲਈ। ਮੋਹਰ ਵਿਚ ਵੀ ਤੇਗ ਦਾ ਅਰਥ ਭਗਉਤੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਏਸੇ ਤਲਵਾਰ ਵਿਚ ਜੀਵਨ ਦਾ ਜੌਹਰ ਦਿਖਾਉਣ ਵਾਲੇ ਅਰਥ ਰੱਖੇ ਗਏ ਹਨ। ਗੁਰੂ ਨਾਨਕ ਜੀ ਨੇ ਬਾਬਰੀ ਦਗੜ-ਦਗੜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰਾ ਜਾਤਾ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੇ ਮਸਾਨ ਬਣਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਚਮਕ ਕੇ ਬੋਲੇ। ਆਪ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹ ਕੋਲੋਂ ਡਡਿਆ ਕੇ ਮੁਆਫ਼ੀ ਨਹੀ ਮੰਗੀ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਕਾਇਰਤਾ ਦੇਖ ਕੇ ਦਿਲ ਨਾ ਛੱਡਿਆ, ਸਗੋਂ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਬਹਾਦੁਰ ਬਣਾਉਨ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲਿਆ। ਗੁਰਦੇਵ ਜ਼ਾਹਰਾ ਆਮ ਸਿਪਾਹੀ ਨਹੀਂ ਬਣ ਗਏ, ਸਗੋਂ ਅਜਿਹੇ ਸਿਪਾਹੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੇ ਜਿਹੜੇ ਸ਼ਸਤ੍ਰਧਾਰੀਆਂ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਡੇ ਦਿਲ ਵਾਲੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੇ ਜਿਗਰੇ ਤੇ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਭਗਉਤੀ ਚੁੱਕੀ ਤੇ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਏਸ ਦਾ ਸਦਕਾ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਲੈ ਲਈ। ਮੁੱਕਦੀ ਗੱਲ ਪਹਿਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਲੋੜ ਸਮਝੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਮੋਹਰਾਂ ਬਨਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸਹੀ ਸਪਿਰਟ ਨੂੰ ਲੈ ਲਿਆ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਨ ਨੇ ਇਤਿਹਾਸਾਂ ਦੀ ਸਟੱਡੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਓਹਨਾਂ

ਤੱਤ ਕੱਢ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਨੇਕੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬਦੀ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਦਬਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਚੰਗੀ ਗੱਲ ਵੀ ਤਲਵਾਰ ਜਾਂ ਤਾਕਤ ਵਾਲੇ ਤੋਂ ਜਲਦੀ ਫੈਲਦੀ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਮਤ ਜਲਦੀ ਫੈਲਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਰਾਜਿਆਂ ਨੇ ਮਤ ਕਬੂਲ ਲਿਆ ਸੀ। ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਨੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਤਾਕਤ ਲੈਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਬੁੱਧ ਮਤ ਵੀ ਢਲਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਜਦ ਦਸਵੇਂ ਗੁਰੂ ਨੇ ਡਿੱਠਾ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਭਗਉਤੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਮਨਮਰਜ਼ੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤਾਂ ਓਹਨਾਂ ਚੰਡੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਵਿਚ ਲਿਆ। ਓਧਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ। ਏਧਰ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਧੱਕਾ ਜ਼ੋਰੀ ਰੋਕਣ ਦਾ ਅਖੀਰੀ ਉਪਾਅ ਕੀਤਾ ਕਿਉਂਕਿ ਏਸ ਉਪਾਅ ਨੂੰ ਸ਼ਰਧਾ ਤੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਕਰਨਾ ਸੀ ਏਸ ਲਈ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਓਸੇ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਮਰਿਆ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਸਿਮਰਨ ਲੱਗ ਪਵੇ ਤੇ ਓਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਕਿਵੇਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨਾ ਸੀ ? ਬਸ ਏਸੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖ ਲੜੇ ਤੇ ਲੜੇ ਵੀ ਭੁੱਖਿਆਂ ਸ਼ੇਰਾਂ ਵਾਂਗ। ਓਹ ਲੱਖਾਂ ਕਸ਼ਟ ਸਹਿ ਕੇ ਏਸੇ ਲਈ ਲੜੇ ਕਿ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਹਥਿਆਰ ਉੱਤੇ ਸ਼ਰਧਾ ਬੜੀ ਵਿਚਾਰ ਨਾਲ ਕਰਾਈ ਗਈ ਸੀ।

ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਨੌਂਵਾਂ ਗੁਰੂਆਂ ਦੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸੀਂ ਵੇਲੇ ਮੁਤਾਬਿਕ ਬਣਾਉਂਦੇ ਗਏ ਤੇ ਇਵੇਂ ਦੁਮਿੰਟੀ ਤਵਾਰੀਖ਼ ਬਣਾ ਲਈ ਹੈ। ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਹੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਓਹਨਾਂ ਦੀ ਕਰਨੀ ਦੀ ਦਾਦ ਦੇ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਓਹਨਾਂ ਪਿੱਛੇ ਤੁਰਨ ਦੀ ਚਾਹ ਉਪਜਾਉਂਦੇ ਹਾਂ।

ਬਾਬੇ ਬੰਦੇ ਪਿਛੋਂ ਸੂਬੇ ਨੇ ਕਹਿਰੀ ਚੱਕਰ ਚਲਾਇਆ। ਸਿੰਘ ਵੇਲੇ ਦੀ ਤਾੜ ਵਿਚ ਕਾਹਨੂੰਵਾਨ ਦੇ ਛੰਭ ਤੇ ਬੀਕਾਨੇਰ ਵਿਚ ਝੱਟ ਲੰਘਾਉਣ ਲੱਗੇ। ਓਦੋਂ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦਾ ਹਿਤ ਸੀ, ਈਰਖਾ ਦਾ ਨਾਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਆਪਣਾ ਕਾਲਜਾ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ "ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਸਾਹਿਬ ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਰੱਛਿਆ ਰਿਆਇਤ।"

ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜਾਣਾ ਬੰਦ ਤੇ ਸਰੋਵਰ ਵਿਚ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨਾ ਰੋਕਿਆ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਇਰਾਦਾ ਤੇ ਨਿਕੰਮੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਤੋੜਨ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਗਲਿਆਂ ਲਈ ਮਿਸਾਲ ਕਾਇਮ ਕੀਤੀ। ਹਾਕਮਾਂ ਖਿੱਝ ਕੇ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਢਾਇਆ। ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਉਸ ਨੂੰ ਫੇਰ ਉਸਾਰ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ। ਏਹ ਗੱਲਾਂ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੋਈਆਂ। ਏਹ ਓਹੋ ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਧਿਆਇਆ ਸੀ।

ਅਰਦਾਸ ਵਿਚ ਹੌਸਲੇ ਦੀ ਸਪਿਰਟ ਪ੍ਰਣ ਤੇ ਅਮਨ ਸ਼ਾਂਤੀ ਲਈ ਅਰਜੋਈ ਤਾਂ ਹੈ ਪਰ ਨਿਰਾ ਹਾੜਾ ਤੇ ਤਰਲਾ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਏਸ ਵਿਲਕਣੀ ਵਿਚ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਛਣਕਾਰ ਹੈ। ਅਰਦਾਸ ਵਿਅੰਗ ਵਾਲੀ ਕਵਿਤਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਬੀਰਤਾ ਨਾਲ ਖ਼ੁਦਾਈ ਖ਼ਿਦਮਤਗਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਮੁਕਾਮ ਸਰਬੱਤ ਦੇ ਭਲੇ ਉੱਤੇ ਹੈ।

* * *